

ЛІТЕРАТУРНО НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

1

Накладом УВАН у США
Українсько-Американське Видавництво, Інк.
НЬЮ-ЙОРК—1952

SYMPORIUM OF LITERATURE AND SCIENCE
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

З М И С Т

Леонід Лиман: Ювілей • Докія Гуменна: Мана • Емма Андієвська: При повному місяці • Олекса Веретененко: Дві поезії • Святослав Гординський: З французьких поетів • Улас Самгук: П'ять по дванадцятій • Юрій Тищенко-Сірий: Перші українські масові політичні газети • Юрій Шерех: Етюди про національне в літературі сучасності • Михайло Орест: Поезія • Бруно Гец: Українська і російська стихія в Гоголя • Є. О.: Двохсотліття Бортнянського • Михайло Ветухів: Основні етапи розвитку Української Академії Наук у Києві • Олександер Оглоблин: Василь Капніст • Дмитро Чижевський: Поза межами краси • Петро Голубенко: Війна з літературою • Сєген Пизюр: Новий фрагмент советської аграрної політики — укрупнення колгоспів • Рече н з і ї — Н о т а т к и — Х р о н і к а : Юрій Шерех: Глибока провінція • П. О.: Новий російський переклад Лесі Українки • П. О.: Іван Манджура — Вибрані твори • Іван К-й: Еміграційне видання „Слова” • Іван К-й: „План до двору” • Валентина Карпова: „Сад Гетсиманський” • В. К.: „Діти гумацького шляху” • Майк Лютер: „Анали УВАН у США” • Євген Олесницький: До творчих зв’язків української музики з шуканням Заходу • Йосип Гірняк: „Коли помилляється режисер” • Л. Ю.: Бібліотека й гітаг у Донбасі • Йосип Гірняк: Театр на Бродвей • Довженко перший поет кіна • Т. С. Еллот і Мейк Ляйша • Іван Кошелівець: Літературно-мистецькі нотатки з Європи • Лев Биковський: Спадщина по Юрію Липі • Володимир Дорошенко: Літературна діяльність Симона Петлюри • Я. Г.: Українські мистці в Америці • Ігор Соневицький: Українське музичне життя в Нью-Йорку

Редакція Колегія
Головний редактор Юрій Дивнич
Керівник Видавництва Ю. Тищенко
Обкладинка Якова Гніздовського

Published for
THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U. S., Inc.
by
UKRAINIAN-AMERICAN PUBLISHING CO., Inc.

Л. ЛИМАН

ЮВІЛЕЇ

ВАШ АНГЕЛ

В ніч грози і прокляття (коли ви
Ясно бачите дивні казки)
Достигають в Провансі оліви,
Над Сеулом ревуть літаки,
Щоб це місто із попелом стерти,
Поховавши його під вогнем.

Нахилився над мапою смерти
Адмірал з бронзуватим лицем.

І тоді крізь усі перешкоди
З недоступного неба летить
Добрий ангел, щоб в ніч непогоди
Непорушний ваш сон стерегти.

* * *

Однакова романтика портів
Нью Йорку, Севастополю, Бізерти...
Повсюди та ж неумолимість слів:
Коли від'їхати, це трохи вмерти.

І погасають, як даремний міт,
Усі чуття, нікому непотрібні;
Нове життя і зовсім інший світ,
Як гостя, ждуть на заході чи півдні.

(Ще вчора нас безжурно пестив сміх,
Коли напала випадкова злива).
Хай буде так: на всіх шляхах своїх
Людина є по-своєму щаслива.

Вже в невідоме корабель несе
(Немов новонароджений тепер ти).
Усе залишено, забуто все
(Коли від'їхати, це трохи вмерти).

Л. Лиман: Ювілеї

* * *

Впав минулого вічний тягар.
Ця весна, як остання поразка.
І чуття вже не попіл, а жар,
І приходить за ласкою ласка.

Так нестримно міняємось ми.
Вже весна, як остання поразка.
Ось назустріч, як мева, з пітьми
Вилітає не дійсність, а казка.

* * *

Як білі квіти, виростають дні
І відпливають, кинуті на воду.
Знов пригадати випало мені
Твою далеку нелукаву вроду.

Багато ще зустрінеться зневір,
І це життя поволі стане мітом.
І тільки скрізь, всьому наперекір,
Жіночість осені стоїть над світом.

Ти знов живеш у Харкові тепер
І мусиш знову гірко полюбити
Палац Труда і прapor есесер
І мертвого Держпрому сірі плити.

Затихли вже усі материки,
А ти готова стрінути негоду.
Ta подивись: нам суджені вінки
Пливуть безладно, кинуті на воду.

СТАВКИ

Почалися легкі морози
І на землю вже падає сніг.
На Посуллі ставки, як сльози,
Їх ніхто не копав, не беріг.

Не замерзли в цю пору ставки,
Сніг розтаяв у їхній воді
І наповнені болем роки
Осідають, як намул, на дні.

Приайде літо, — пектиме жалом,
Стануть кісткою в горлі віки.
І далеко в ставках тавром
Відіб'ються чужі літаки.

КРАМАТОРСЬКЕ

Робочий потяг з Красного Лиману
Спізнившися приїхав уночі,
Коли свердлили височину весняну
Високих домен вогняні смерчі.

І танки йшли з заводу на платформи,
Зенітки збили, але свій літак.
Донбасівець (за браком уніформи)
Ішов на фронт, удалявшись у піджак.

...Лишились там індустріальні клени,
Робочі клуби, вицвілі й бліді;
Вже шоста осінь, як віднято в мене
Залізне місто, де я жив тоді.

Минулого не треба повернати —
Чомусь тривожно знову вирина
Останній потяг, без рушниць солдати
І жінка, що ловила шпигуна.

П Е И З А Ж

Позавчора тут ями були
(Ця планета утратила скарби),
На вагонах німецькі орли
Виглядають з-під сірої фарби,
Розірвав хтось плакат на стіні,
Перекопано ровом алей...

Із-за рогу назустріч мені
Наблизалися два фарисеї.

* * *

„Колумбія”, і голуби, і хмари,
І ти виходиш на шумний перон,
Де ждуть свого не шельми, не
корсари,
В сірі бургери, утиснені в закон.

Лишилися недокурки і трави,
Лягли імперії під звалищами стін.
І з іменем далекої Полтави
Ти входиш гордо в брами цих
країн.

БЕЗ КІНЦЯ

Дощ. Кімната, як ворог. Тепер
 Доведеться закінчити мандри
 І бажати, щоб скорше завмер
 Злом затрусний здогад Касандри,
 Що лишиться повік півмети,
 Півдороги... І в праосінь грізну
 Спопелить неможливість мости
 Неможливістю мати вітчизну.

Відпливаючі дні прогремлять
 Божевільним і диким осанна.

Старші від мене ви років на п'ять.

Зайве щастя приходить неждано.

За вікном даленіють дахи,
 По дорозі поїхали авта
 В сизий колір дощу. І птахи
 Вже не знають, що ютимуть завтра.
 Відбивають розгубленість кроків,
 Наче панцер, фарбовані стіни.
 Проміньюча правда пророків
 Огріватиме наші руїни:
 Світ відродить в останній меті
 Божу матір у кожній жінці.

На столі, наче вирок: розкриті
 „Каравели” на сотій сторінці.

КАЗКА

Ми поїдем на острів зелений,
 Там не чутимем вальсів Шопена,
 Але щастя нема взагалі
 На руїнах цієї землі.

Даленітиме фата моргана,
 І нам стане тоді, як омана,
 Вітер степу, вінки золоті
 І усе, що було в цім житті.

І тубільців оберне у жах
 Шкіра звіра в жіночих руках,
 Во, коли ти малою була,
 Віля вовчої хати жила.

ДОКІЯ ГУМЕННА

МАНА

Повість

1.

Максимові Стеблівському
Платон Озеровиг

Ну, і куди це воно годиться, Максиме? Знав же, добре знав, що я переходжу на роботу з району в Цукротрест, але й слова не написав, що зустріну там... нашого Сергія. Та ще й у якій ситуації! Заходжу я — пишнота, колони в вестибюлі, доріжки по широких коридорах, у приймальній... Посеред трьох телефонних апаратів сидить секретарка. Ото, думаю, зараз на якогось важнецького начальника насикочу... Знаєш, підтягнувся. Аж тут із дверей, оббитих чорною цератою, виходить Сергій у свою вилянялому костюмчику з поганенької вовни... Ну, той знаменитий костюм, якого ми ще років три тому у Верхнячці радили йому викинути на горище, щоб не поганив його директорського звання. Зрадів я, що свого чоловіка побачив, та й він зрадів. Хотів був якогось папірця передати секретарці, та тільки глянув на мене й прояснів.

— Ти що тут, у приймальній, робиш?

— Як що? Те, що й ти, — показуючи на двері заступника директора, відповідаю. — Викликали? Не страшно?

— Ні, не страшно! — всміхнувся Сергій, подивившись то на мене, то на секретарку, яка теж розсміялася. — Та ти заходь, я зараз...

Я так спочатку й не зрозумів, що Сергій це є заступник директора, аж поки не зайшов він до кабінету і не сказав:

— Так учора я підписав наказа. З п'ятнадцятого ти в нашему апараті. От і знов разом працюватимемо! Максим тобі привіт передавав, я два дні тому, як із Верхнячки...

І уяві собі, Максиме, як тільки він сказав це, так я зразу й освоївся, перестав підозріло-недовірливо дивитися на цю величну, розкішну обстанову. Простота людська облагороднює все й я зrozумів, що сяйва цієї простоти не може умалити ні дорогий і розкішний кабінет, ні вбогість костюму Сергієвого. Він, здається, не звертає уваги ні на те, ні на друге...

Так, вихадить, наш Сергій Михайлович пішов угору! З директора цукроварні зразу на обласного начальника висунувся. Я дуже радий, побільше б таких людей. Сердечна він душа, тільки ото шкода, що хоровитий дуже. Але він же такий, що й хворий свого діла не покине. Я певен, — його тут усі полюблять, як полюбили у Верхнячці.

Покищо, роздивляюся, знайомлюся з людьми, — з ким то доведеться працювати. Тут у зв'язку із зміною начальства — пертурбації в апараті, одно слово, як у нове мешкання переїхав, — ще все не розставлено, як слід, але вже намічаються контури привітного й діяльно-веселого житла.

В другому листі напишу тобі про Юлію й Зою, а тепер листа кінчує. Цілуй Галю, — як її здоров'я?

Твій Платон.

2.

Юлія Отава

Кажуть, він десь із північних районів, був директором цукроварні. Живе в готелі, швидко матиме мешкання. Здається, є сім'я, діти. Одно слово, все, як у звичайної, кожної людини.

Чого це я про нього думаю?

Річ у тому, що коли я побачила його, мене вразив вираз незвичайності. Тільки тіло його, худе, щупле, в якомусь незграбному одязі, було тут, а весь він, із думками й почуттями був десь, щось забирало його докраю. Він так заглиблено, так зосереджено обмірковував нерозв'язне, що мені теж захотілося побачити ті образи, які наповнювали його.

І я, вийшовши з кабінету нового начальника, спробувала відтворити його в уяві. Це ж законне бажання, — скласти думку про вдачу і звичку того, з ким маєш працювати. Але дивно: я ніяк не могла відтворити його зовнішності, бо, мабуть, я її не бачила. Відторювалися очі, якийсь неприсутній погляд, що дивився на тебе, а розв'язує напружено щось своє, далеке від цих стін. Він несе у собі такий вантаж, що не сприймає більше вражень.

Мене це, власне, ані трохи не повинно обходити. Хай собі несуть вантажі ті, хто їх звалив собі на плечі. Я ж — ясна, гармонійна, розкошну собі в нагірних полях спокою та розглядаю далекі й близькі красвици. Ніщо не може мене сквилювати, ніщо не в силі зруйнувати моєї повноти. Дивно! Сама людина, маючи

отакі душевні багатства, навалює на себе гори клопотів... А варто тільки самій їх із небе зняти, сказати: глянь, яка ти багата, яка ти щаслива! І стає душа, як море.

В ньому відбивається і небо, і сонце, і гори. Голуба далина й могутній спокій. В цьому морі все можна знайти, — і рожеві відблиски, і срібно-золоті, і зелені, і сині, а все це — блакить у цілому. І це тільки здається, що воно непорушне: хвилька за хвилькою біжить по ньому, воно живе, дихає... І цьому морю самому з собою не нудно, воно не шукає нікого, воно повне своїм багатством. Море каже: „Я нічого не хочу від людей.”

Яке свято, яке свято душі! Від чого б це?

Яка втіха розглядати з цих вершин усіх, усе. Я бачу безліч комбінацій тих самих елементів у людській душі, які є й у мені, але над якими я стою тепер безмірно вище. І ця безліч комбінацій цікавить мене, як цікавить мистеця безліч барв і ліній у картині. Я дуже добре бачу й розумію, чого хоче кожна людина, а сама нічого не хочу від людей. Ця гра-робота душі дає поживу моїй дружбі самої з собою.

Дивись, дивись на ці пристрасті, — болі нездійснених прагнень, — така й ти бувала, особливо тоді, як довелося розпрощатися з інститутом. Та от усе минуло, я вступила в нагірну зону чистоти, радості й прозорости. Як добре видко з цих висот кожен порух людини!

Але цей чоловік? Чому я не можу скласти думки про нього? Щось у ньому є загадкове, чого ще не траплялося в моєму досвіді. Подібний до інших? Ні! Що ж відмінне? Відмінні очі — глибокі, сині, променисті. Очі ці затъмарюють своїм вогнем обличчя, а постатті, здається, зовсім нема, тільки очі сидять за столом у кріслі.

Іншим разом за столом у кріслі сидів виснажений, смертель но блідий чоловік із безбарвними, вищілими очима, в яких, все ж, зберігалося щось для мене невідоме.

3.

Максим Стеблівський

Що таке? В яку це Юлію закохався вже мій Платон невгамовний? Не встиг оглянутися на новому місці, як уже й... Треба його, нарешті, одружити, бо цьому краю не видко. І головне, закохується майже щодня, та все якось без пуття.

Юлія Отава?.. Стенографістка?.. Ні, це, мабуть, не та! Чого б це Юлія Отава, пишний драматичний темперамент, тала-

новита балерина, — і раптом стала стенографісткою? Вона ще тоді, коли я її знав, студенткою, обіцяла вирости в першоклясну синтетичну артистку. Правда, після того, як я перейшов з драматичного інституту до медичного, так вийшло, що я згубив її слід. Я тоді вийшов до іншого міста і випустив її з ока, думав, — десь вона вже на столичній сцені тепер. А жаль! Інтересна дівчина була...

Ні, все таки дуже цікаво, чи це та сама Юлія. Хоч бери та сам ідь до Києва...

Міг би я багато розповісти Платонові про неї... і про себе. Чи може не треба? Може я своїми одвертостями написую їм обом? Ні, хто мовчить, той двох навчить. Запитаю тільки, хай докладніше напише... Але ні, й цього не треба. Чи передавати привіт?

Юлія, Юлія... Багато спогадів у мене зв'язаних з цим ім'ям. Що сказав би Платон, коли б знав цю нестяжну дівчину так, як я її знаю. Чи така вона й тепер смілива у своїх вчинках? Як тоді вранці вона підійшла до мене на вулиці і, ще не знаючи, чого від мене чекати, призналася. Це така одчайдушна, що як чого захоче, то йде наосліп, жодних перешкод не бачить. І у все вона вносить глибину, драматичність, навіть там, де можна обійтися комедійним жанром.

Чи вийде в них що з Платоном? Аж цікаво!...

4.

Юлія Отава

Я й досі перебуваю в стані тієї щасливої гармонії душі, що легкою й повною радістю сповняє всю мою істоту. В такому стані я не розумію, чого люди через дрібниці псують нерви, шукають кращого, — коли найкраще в самих нас.

Тепер надворі хмурна погода, дме різкий вітер, люто шарпаючи полі. Але від того мені ще веселіше, мос переповнене внутрішніми вилами „я” немов перегукується з захованими під зовнішньою похмурістю неба тріумфуючими силами природи, а вітер, що смалить у лице, є вісником між нами. Може це й є щастя? Але як же? Без причини? Може саме й тому, що без причини...

Власне, люди тому й шукають друзів та кохання, що ім самих себе не вистачає. Тільки кожна людина себе то хоче доповнити, але віддати всю себе, — не віддасть. Я пройшла це і знаю. В шуканнях дружби й кохання я зазнала тяжких ударів. Завжди дають тобі якусь частину, а те, основне, найцінніше — далеко

ховають від тебе. А я не можу так! Коли нема повноти — не треба їй частини.

Найбільший і незаперечний друг, це сам. В горі, в радощах, у запитанні до життєвих явищ. Я навчилася говорити сама з собою, запитувати їй відповідати, плакати їй радіти, занепадати їй вселяти в себе бадьорість. Люди приходять і відходять, інтереси їх наближаються до моїх і віддаляються. А я зостаюся сама з собою назавжди, як і кожна людина.

Це не мізантропія. Є якась природня межа, за яку не слід переступати, а я її не знаю, не відчуваю. Я її завжди переступаю і жагучо хочу цього від інших.

Хочу того, чого ніхто не може дати? Чи це не вада психіки?

Я, певно, ваза, що віддає через стінки все своє тепло, а натомість наповнюється новим внутрішнім жаром. Хоч тонкі стінки, та палкий жар. Чи так це?

Так, чи не так, але надзвичайно легко жити, не бажаючи ні від кого нічого. Бездумно пишу з фінансистом Лехом його гори одноманітної кореспонденції і мені від моого внутрішнього жару не нудно це робити. З однієї мені зрозумілим іронічним інтересом спостерігаю зальотницькі потуги Озеровича, — з'явився тут у нас такий інженер, перевели його до нас із району. Дженджурістий, провінціяльний чепурун, він здається мені дуже поверховим і банаальним. Тільки з'явився, зразу кинув оком — а до кого тут залишатися? І мені, серед інших, випала „честь” бути відзначеною його увагою...

Ось тільки якесь ніякове, неприємне відчуття, коли доводиться сидіти в приймальній нового заступника директора. Кілька днів уже сиджу я там і не можу зрозуміти, нащо мене призначено туди. За ці дні я записала одне маленьке розпорядження. Люди входять і виходять, деренчати дзвінки, всі заклопотані, — а мені нема чого робити. Препогане почуття! Сам заступник на всіх, і на мене також, дивиться якось більш, ніж сухо — якось іржаво, — наче в кожному підозрює щось. До кожного він приглядається — чи це не той, хто хоче його обдурити? Коли ж він зовсім не помічає оточення, знову проступає той загадковий вираз зосередженості, невитравної думи, що переїдає його. Говорять за все очі — іскристі, багаті, далекі, сині.

Тоді здається, що він зовсім не сухий, не шорсткий, а, як дитина, беззахисний, задушений і безмежно добрий.

І думається мені, що цей сухий жовчний, офіційний вигляд — форма самозахисту, щоб не надумав хто використати цю м'якість.

Коли б тільки одне це — було б ясно. Але в розріз із уявленням про м'якість та лагідність, було щось гостре, як удар меча, в цих синіх очах. Роздивитися на ці очі неймовірної сили мені стало просто потрібно.

Але що це? Здається, я крадькома дивлюся на нього не тільки тому, що незручно не відривати погляду, але й тому, що тягне мене дивитися. Що це за потреба така, — недоречна й непотрібна? Чи не тому, що його оточує якась загадка?

І хоч загадка вабить, я легко зіхнула, коли керівник справами вдовольнив моє прохання і перевів мене знов до Леха з його одноманітними контокорентами, дебетами й рекламаціями. Там зразу знайшла я собі місце, начальник пляново-фінансового відділу був звичайний, без жодних незрозумілих явищ. Я бачу, чого від мене хотять, і дбаю те зробити якнайкраще.

А може новий заступник не користується з послуг стенографістки через свою скромність? Кажуть, він усе намагається зробити сам. Коли треба розпорядитися, то я сама бачила, він не викликає дзвінком секретаря, а виходить. Кажуть, він якнайменше хоче дати відчути, що з'явилося нове начальство. От у директора безперестань чергаються дві стенографістки і зранку до пізнього вечора мають роботу...

Як би то не було, інколи Сергій Михайлович за мною присилає. І, можливо, він делікатний, але я почувала себе в його кабінеті не чим іншим, як каламарем. Його помічають тоді, коли треба щось записати.

А може я дуже пильно дивлюся на нього і він осуджує таку сміливість? Але я такий погляд маю. От і Озерович казав, що в мене якийсь заворожений погляд. Дивлюся, поки не зрозумію. Його я, покищо, не зрозуміла, а зрозуміти якась невідхильна потреба є. Він, такий непоказний, враз на очах відмінюється, фанатичні очі наповнюють кімнату сяйвом і я просто захоплююся цим видовищем. Може це захоплення відбивається в моїх очах? А він може це бачити?

О, це було б дуже прикро! Ні, краще вже не дивитися! Краще менш зустрічати його... Хіба мені мало тих душевних просторів, у яких гуляє моя спокійна душа?

5.

Платон Озеровиг

Не знайду слів, як мені подобається Юлія. Те, що писав мені Максим, не тільки не принизило її в моїх очах, а навпаки. Що ж, не судилося їй стати артисткою, а стала стенографісткою, хіба робота принижує людину? Вона ж і не ховається із цією життєвою невдачею.

Мені подобається, що вона не нав'язується з цим і не ховається. З перших же днів розказала без сорому і без чванства, що вона перенесла тяжку хворобу, їй мало не відрізали ногу й заборонили тренуватися.

— Мені тепер страшно зробити найпростіше па, бо здається, що зараз почнуться ті дики болі, — сказала вона якось. — Та, мабуть, я вже нічого не вмію.

— А без танцю хіба б ви не могли бути артисткою?

Юлія подивилася на мене здивовано.

— О, що ви! Кожна людина має своє неповторне індивідуальне, чим вона виявляє себе в житті. Для мене це був балет. Коли не стало цього — я відихалася. Ні, вже краще бути стенографісткою.

Я поважаю людей серйозних у всьому, навіть у незначній технічній роботі, а Юлія здається мені саме такою. Лех, начальник фінансового відділу, нею не нахвалиться. А що з тієї людини, яка злегка до всього ставиться? Така й почуттям може легко важити.

Я б хотів із нею більше познайомитися, та вона часами якась сувора і я тоді її боюся. Як гляне своїми вузькими й гострими очима! Значно легше із Зосю, стенографісткою директора. Ту недовго й розсмішити, з нею легко зговоритися піти в кіно, чи театр. Та, правда, й глибини ж там нема ніякої. Просто, пріємна дівчина з обличчям камеї, вирізьбленим у німбі хвилястого золотого волосся. Оце й усе! А Юлія мене і страхає й притягає одночасно якоюсь неповторною грою всього обличчя, мінливою, як гірський пейзаж.

Смішить і сердить мене Максим своїми порадами. Він, звичайно, як муж моєї сестри, — бездоганний сім'янин, як товариш, компанійський і добряка. Але з його поглядами на жінок я не погоджується ніяк, він надто спрощує все. Наприклад, він вважає, що жодна жінка не може встояти перед інтригами ловеласа. Скільки він мені цих історійок нарозказував, коли б тільки Галя знала. Він сам із себе гарний і для успіхів не докладав великих зу-

силь, — може тому він так спрощено ї розуміє все це. І, головне, він навіть у якусь філософічну одежду одягає ці примітивні думки.

Він вважає, що як внутрішніми органами людина нічим не різиться від звіря, так і поведінкою. Ті ж самі закони керують людиною, що й звірем. Це — закони наїдання й розмноження, тільки вони в нас інакше звуться. „Скинь одежду умовностей і традицій з кожного явища й ти побачиш під нею голе тіло голоду й статті...”

По-моєму, це карикатура на людину, більш дурна, ніж зла.

Ніхто не заперечує, що я з того саме матеріалу — кісток, крові, м'яса, — що й ося кішечка, яка вигинає спину біля моїх ніг. Але мій розрив із справжньою твариною давним-давно відбувся, у млі тисячоліть. Я й голод свій, і стать відчуваю інакше, по-людському. Не знаю, як це сказати, але я хочу... Я хочу любити жіночу душу, не тільки гарну форму жінки. А й любов до гарної форми, — хіба це не є глибоколюдське відчування?

Признаюсь, мені колись здавалося, що Максим має рацію, тільки він вульгарно її подає. Під впливом цих думок я й сам одержав кілька легких перемог, але вони мені жодного інтересу до життя не додали, навпаки: не дуже хочеться жити в світі, що вимальовується з-під канви цієї вульгарної філософії.

От Максим чомусь настирливо в листах своїх радить звернути увагу на Юлію, а в Юлії саме її подобається мені те, що вона непомітно якось відбиває мої фліртовні випади й невловна для тих вузликів, за якими починається роман. От і розставляй свої ловецькі тенета, яких мене вчив Максим! Тут потрібна якась інша лінія взаємин. Що годиться для Зої, те не годиться для Юлії.

До речі, в мене є фото з Зої. Вихідного дня ми пішли на прохід по кручах над Дніпром, я мав із собою „ляйку”... Не сподівався, що Зоя так хороше виходить на фото. Чи не послати якусь із них Максимові? Що скаже наш екс-ловелас про цю камею?

6.

Юлія Отава

Ці зустрічі лякають мене, бо кожна дає дiku радість. Мене клубками обгортають марення, вони такі, що — нема слів, щоб розкрити їх таємницю. І вони так панують наді мною, що весь світ, все оточення м'якne, тане, стає нереальним. Його заступає те, що твориться в мені.

Сухий вираз, тонкі жовчно затиснені губи — і така задушевна блакить знайшлася для мене.

Це було сьогодні ввечорі.

Я вже остерігалася вдивлятися в ці очі, але ненароком, підвівши мимохіть голову від зопшита, подивилася. Я згодна, нехай це буде тільки моя фантазія, коли фантазія спроможна так стрясти, наповнити таким сяйвом мое життя. Я навіть певна, що це фантазія — бо просто така властивість цих надхнених очей осяювати.

Променистим, неозорно м'яким, зачарованим поглядом дивився він на мене і не хотів відриватися.

Ні, це я вигадала, це я так подивилася, — але то неважливо. Людина, сама про те не знаючи, дає стільки лункої радості.

Це дуже погана властивість — божеволіти, як я. Але від цього чудесного божевілля не відмовлюся.

От я йду темною ніччю і мені здається, що поруч мене йде людина з блакитним сяйвом. І ми мовчимо. Так чудово йти поруч і мовчати. Ні, розмова пливе між нами, але слів непотрібно для неї.

Це неправда, що він суворий і офіційний. Він чуйний і променясто теплий.

Як він зняковів! І вже більше не дивився на мене. І я також боялася глянути. От що! Виходить, ця суха й неприступна людина може ніяковіti? Як я могла сказати „суха й неприступна”, коли він такий погляд має? І за цей погляд я ладна була застигнути там у кам'яну фігуру назавжди.

Але прийшла якась жінка, заглянула в кабінет і він зразу ж вийшов до неї, через дві хвилини викликав машину й поїхав. Хто б вона могла йому бути?

Де він тепер? Що робить у цю хвилину? Замість того, щоб іти додому, я з чистим серцем пішла б до нього на цілу ніч і ніщо не заплямило б цієї ясності, святої чистоти й прозорости, які пронизують мене...

Я повинна йому снитися в віщих снах. Він повинен відчувати мою жагу і бути, як я, радісно-тривожним, повинен, не бачивши мене, бути біля себе.

Бо цього хочу я.

Від мене йде сила притягання і вона така велика, що мусить зламати всі перепони.

І що це воно таке насувається? Що це буде? І страшно, і радісно ...

7.

Сергій Михайлович

до дружини

Вірусику, серденъко мое!

Ну, нарешті, дочекався я твоєї телеграми! Віриш? Як посадив тебе ввечорі на поїзд, то прийшов до готелю й не міг спати, все чекав. Мені здається, що цих кілька годин тяглося принаймні днів десять. Дуже дякую тобі, що догадалася зразу послати телеграму, бо я так лаяв себе, що не наказав пильно берегтися в дорозі. Як тільки одержиши цього листа, зразу ж відповідай, все покинь і напиши.

Чи довго ти будеш ліквідувати господарство? Через два дні я висилаю гроші на пакування і таке інше, але дуже прошу тебе — бери якнайменше речей. Візьми цінніше з меблів, а решту продай комусь, подаруй, абощо, бо тобі ж важко з цим усім клопотатися...

Тільки швидше приїжджай, бо мені страх, як остохидло вальятає в цьому фешенебельному, але незатишному без тебе готелі.

Ти мене називасяш безпорадною дитиною, а тепер я й сам бачу, що без тебе, як дитина. Здавалося, небагато мені треба, а от почиваю себе безпомічним, — усе не так, не так. А коли ти зо мною — усе доладу. От прибиральниця щодня заходить до моого номеру, але слід від цих відвідин не носить відбитку затишності та спокою. Все якось по-готельному, — просто не хочеться навертатися в цю акуратну готельну кімнату. Досить бридке почувття, треба признатися.

Те мешкання, що тобі не сподобалося, я не беру, а підберу приблизно таке, як ти хочеш... До речі, уяви, Вірусю, як ти поїхала, я тільки тоді побачив, що та зміна білизни, яка на мені, — остання. Яка ти догадлива, привезла повну валізу. Якби ти не потурбувалася, можеш уявити собі, який би я був „герой”... Велике тобі спасибі за увагу, Вірусю!

Вірусику, гляди хлопчика. А може це буде не хлопчик, а дівчинка? Коли хлопчик, то він повинен бути схожий на тебе, а коли дівчинка, то на мене. Згода? Ні, жодних „але”...

Ну, Вірусю, бережи себе! Бажаю через тиждень бачити вже тебе тут.

Твій муж і друг
Сергій.

**

Чи вкинув я листа? Я ж маю звичку носити особисті листи по тижневі. Та ні, я вже вкинув його в поштову скриньку, виходячи з готелю. Віра тепер у такому стані, що було б непрощенно з мого боку, коли б лист не пішов сьогодні.

Швидше б уже минув цей час пертурбацій. І якраз на пору вагітності Віриної припав оцей переїзд. Совсіно, що на неї лягає стільки клопотів, але нічого не зробиш. Я ніяк не можу приділити особистим справам більше часу, особливо тепер, коли мені довірено такий великий обсяг роботи. Та Віра й сама не допустила б до цього.

А роботи ж роботи! Треба вивчити апарат, багато чого передбудувати, переставити, обновити. Багато чого такого, без чого зможемо обйтися. Я вже висловлював ці думки директорові і він зо мною цілком згоден. Нічого, все прийде до норми, доб'ємося, що в руках у нас буде гнучкий, дисциплінований апарат.

От, шкода, забув сказати Вірі, що інженер Озерович теж у мене працює. Вона його повинна пам'ятати, він не давніше, як два роки тому працював у мене на цукроварні. Знаючий, досвідчений інженер, — буде в нас для міжобласного зв'язку. Це ще сюди Максима Наумовича, — зараз би пішли качок стріляти по болотах... Вони й мене у Верхняцці затягли були раз полювати зайців. Нічого собі забава, тільки я й жодного зайця не вбив і з більшою користю використав би цей час на заводі...

Крім Озеровича, є тут група непоганих спеціалістів, взагалі, в основному апарат непоганий. От тільки не подобається мені, що деякі стараються вислужитися, деякі запобіжливо „їдять очима начальство”. Чи я кусаюся, чи що? Я вже відучив секретарку вскачувати з переляканими очима на мої дзвінки, сам до неї йду.

А то ще керівник справами, не в міру догідливий, майже без моєї згоди прикомандирував до мене стенографістку. Нащо вона мені? Скільки працюю, без стенографісток обходився, — й тепер обійдуся.

І чого вона від мене хоче? Дивиться на мене, очі мало не вискочать із орбіт. Це, врешті, дратус, хоч треба придивитися й до неї. В неї якесь дитячо-старече обличчя, жовте й негарне, а складена вона була б досить гармонійно, коли б не довгі руки. Деяка невідповідність.

Ця особа, як разів зо два мені здавалося, досить одверта в своїх поглядах, хоч і незрозуміло, який я об'єкт для її залицяльних намірів...

Це треба припинити. Якщо потрібно буде вряди-годи стено-графістки, то попрошу директорову Зою зайди...

8.

Юлія Отава

Як сказати? Я ніколи тепер не бачу чоловіка із синіми очима, я ніколи не перестаю думати про нього, але я так переповнена ним, що навіть байдуже, коли не бачу йогоувіч. Себто, я хотіла б на нього дивитися без кінця-краю, бо я так і не роздивилася на нього за той час, коли я мала змогу його бачити. Але коли нема ніде його на моїх стежках по установі — хіба ж він не наповнює мене, мої думки, почуття, мої сни й безсонні ночі?

Як назвати це? Закоханість? Це — надто поверхове слово, воно зовсім не підходить до моого стану. Кохання? Але ж я зовсім не знаю цієї людини, не знаю, чим живе, цікавиться вона. Не знаю за що ж я кохаю. Ні, це надто всеосяжне слово, воно не підходить. Я б назвала це щастям. Це вічне слово розливчасте, як мій хмільний стан, стан радости й високого напруження.

Інколи я почиваю втому в мозку, так я вдумуюся в незначні, непомітні, моментальні зустрічі, так я висмоктую з них мед жагучого божевілля. Ці криниці спогадів невичерпані, вони щораз здаються мені новими, свіжими, п'янкими.

Це неправда, що мені байдуже, як я його не бачу. Я жадібно підбираю кожне кинуте про нього слово, кожну нову для мене деталь, я заздрю всім, всім, хто його бачить, я заздрю стінам тієї кімнати, де він сидить. Я вдумуюся в усе це, щоб вималювати той образ, який чомусь із першого погляду загнав мене в циклон почувань. Я хочу знайти ключ до того, що зо мною сталося.

Я, певно, маю якийсь божевільний, чудний вигляд, бо коли зо мною зустрічаються люди, то всміхаються у відповідь. Хіба я до них сміюся? Я не знаю...

Та раптом якийсь суворий суддя в мені кладе важку руку на плече: „Схаменися! Оглянься, що робиш! Ще не пізно, схаменися!”

Що ж я роблю? Чого хоче невмолимий суддя від мене? Кажуть, що заступник — сімейна людина. Так хіба ж я чогось жадаю від нього? Хіба мені мало синього щастя? Навіщо мені знати про його сім'ю?

„Ні, гірше! Чи не ти висміювали завжди ці „шури-мури” між стенографісткою і її начальником? Хто то казав, що такі вза-

ємини — ганебна болячка капіталістичного світу й у нас їх не повинно бути?

Ну, я!

„А синьоока людина хто тобі?

І перед цим невмолимим суддею я никну. Тільки зразу голову підіймаю. Хіба я хоч словом, хоч натяком допущу себе до такого? Адже мені нічого, нічого не треба для того, що є...

9.

Платон Озеровіг

Яка чудова золота осінь! Ех, зараз би у Верхнячці із Максимом податися у луги на полювання. Написати хіба, щоб вислали мені рушницю й гумові чоботи... Я не знаю, чи згодився б Сергій пристати до мене в компанію. Не все ж працювати, треба часом і відпочити. Трохи б розвіявся від своїх директорських клопотів.

Правда, мало коли доводиться з ним бачитися, а коли й зайдеш до нього, то все про ділові справи розмова йде...

Мені здається, що я теж подобаюся Юлії. Вона якось особливо всміхається, ще здалеку побачивши мене. Люблю! А як тримається. Скромно, рівно й гордовито. Оде дівчина!

10.

Юлія Отава

Життя людини так круто міняє своє річище, що нічого не можна передбачити. Крутій поворот влітку, кілька місяців тому, пустив бурхливі води почуттів по сонячних, квітчастих берегах радості. І я пливла по цих синявих водах аж до одного понадчудного випадку.

Нішо не в силі було розладнати цього плину. Синьоокий чоловік не відає, не підозрює навіть, що навіяв він мені, невідомій, непомічений істоті, — і не треба цього. Я вже знаю, в чоловіка є сім'я, — мене це й не обходить. Мені ж нічого від нього не треба! Хіба в тому суть, зверне він на мене увагу, чи ні? Людина ця взагалі далека від усього, що не зв'язано з роботою.

Він не знає часів відпочинку, працюючи зранку, без обідньої перерви, до другої-третьої години ночі. Цей тип керівників засуджений уже давно, бо зразковий керівник це, насамперед, гармонійна людина: в роботі, в розвагах. Цей керівник із тих, що тягнуть роботу, аж поки не витягнуть ноги, думаючи, що більше

користи принесуть, як швидко згоряєть. Здається, він навіть сміяється не вміє. Театр, музика, природа, мабуть, випали з його побуту, а мислить він директивами та постановами. Одно слово, коли не знаєш того, повного внутрішнього вогню, погляду, він — наче дружній шарж на так звану „партійну шкапу”.

І от образ цей, складений з дрібних розрізняючих деталів почутого про нього, не впливає на мою експансивність. Я живу ним, не зважаючи ні на що, так наче не жива людина навіює мені цю експансивність. Я ходжу біля тих дверей, заходжу при потребі в приймальну, знаючи, що хоч він за дверима, але я ніколи не побачу його. Інколи від утоми мозку я хочу припинити своє напруження, але це мені не вдається. Проте, особисто його мені не треба.

Що за чудне явище?

І може це тяглося б так рік-два, коли б не випадок. Випадок був дуже чудний. Випадку треба було звести мене й синьоокого віч-на-віч для якоїсь моментальної розмови очима.

З мене, звісно, нічого дивуватися. Я нескладна й навстіж розкрита, тому не диво, що, відчиняючи двері приймальної, побачивши Синьоокого, який теж підходив, щоб зачинити двері свого кабінету — від несподіванки я не встигла сковати свою радість. На! Будь ласка, дивись, знай!

Він же, замість того, щоб не помітити, закрити себе дверима, які він ішов зачиняти — прояснів, просяяв, осяявши раптом усе кругом. Він чудно розпроміненими очима, не спускаючи їх з обличчя моого, оббіг поглядом з голови до ніг, жадібно, наче спраглий п'є воду. Так, наче він вітав наречену.

Що ж це за зутріч? Невже я стверджена в ньому так, як він у мені?

Все сталося протягом непомітної миті. Люди, які сиділи в кабінеті і в приймальній, — чи могли вони здогадуватися, що сталося щось непоправне. Так, непоправне! Може б мій сон, мої божевільні марення самі собою згодом розвіялися. А тепер він усе знає. Він сказав мені те, що й я йому.

І я не каюсь. Нащо б ховати свою радість? Хіба це злочин, хіба це його зобов'язує, а мене присоромлює? Однаково ж уже я не вернуся назад, а раз іти — так навстіж розчинити двері своїм почуттям, на повну силу. І мені зовсім не соромно, що тепер йому все відомо.

Я не знаю, що важливіше, що більше розсаджує мене: чи те, що я його побачила, чи те, що він за мене не забув, а думав увесь час і теж сумував за мною. Як повірити цьому? І як відмовитися від віри в це? Він перекинув у нове річище потік моого життя —

і так просто примусити себе відрубати, відкинути. Не можу я! І нащо?

Я плаваю в неозорах щастя, я сповнена щастям, як пахощами літня ніч. Весь світ відсунувся і десь, за межами моєї свідомості, нагадує про себе невиразними сигналами щоденних обов'язків, праці, розмов. Свідомість моя докраю наповнена відчуттям такого щастя, за яке я можу віддати все своє минуле життя й майбутнє також. Щастя, якому більш нічого не треба, як тільки пережити самого себе. І яке від цього переживання ніяк не зменшується.

Коли один погляд його може робити таке зо мною, то що ж це за людина? Я повинна зрозуміти, просвітити цю людину до самого її dna. Не під силу це мені. Я буду думати, просвічу напруженням своєї думки стіни, що відділяють мене від нього, а все ж зрозумію його, — бо без цього стану на мертвій точці.

Це — невідхильна потреба. На цьому хрестилося все мое життя і далі ходу нема. Від нього йде таке сяйво, що в ньому тону я.

11.

Платон Озерович

Якось воно чудно! Чи це обстанова впливає, чи велике місто, чи та дистанція, що є між керівником та звичайним інженером, — зовсім не так воно виходить, як я гадаю собі, із Сергієм.

Я вчора ввечорі, знаючи, що він допізна сидить у своєму кабінеті, зайшов, між іншим, з одною справою, а була думка запросити його в вихідний день поїхати на полювання. І він так сухо по-начальницькому зустрів мене, що я й розхотів згадувати за полювання.

Чи це може так хвороба його засушує? Ще й тоді Максимувесь час лікував його від чогось. Цікаво, Максим працював із ним на цукроварні у Верхнячці до останнього часу, — чи він і там уже такий був. Я ж два роки тому знову його зовсім іншим. А шкода! Я люблю товариських людей, які не ставлять меж, які не відгороджуються рангою та посадою . . .

Та, втім, чого мені про це журитися? От іще, не було клопоту!

Мене значно більше турбує ця невиясненість стосунків із Юлією. Завжди привітно всміхається до мене, ми з нею навіть потоваришували і вона мені призналася, що зразу дивилася на мене, як на порожнього провінціяльного фертика, — а це признання вже щось та значить. Розмова моя з нею завжди жвава

і ніколи не бувало так, щоб не було чого нам говорити. Але нічого далі...

І щоб ій насолити, я почав на очах у неї липнути до Зої. Та — будь ласка! Кокетує, викликає сама, щоб проводити її додому. Я гадаю, слід би припинити цей флірт, поки він далеко не зайшов, тим більш, що я нічого серйозного не думаю про Зою. Так собі — з нею весело й легко. І чому з нею, чи з якою другою не згаяти вечора, вільну годину? Хоч я й часто їжджу у відрядження, хоч роботи в мене багато, — я маю ще час і на полювання, і на кіно, й на прогулінку з „ляйкою”... Не то, що цей святобожний Сергій...

12.

Зоя Малевицька

Куди мені подітися від поклонників? Чого це вони до мене липнуть?

Цього літа був зо мною такий випадок. Ішла я Хрещатиком і почав накрапати дощ. Я зайшла в універмаг переждати поки він пройде, й розглядала щось у галантерії. Дивлюсь — поруч мене якийсь бльондин і щось до мене заговорив. Я не відповіла. Він — ще раз. Я зміряла нахабу поглядом і перейшла на друге місце. Забула вже про нього, коли оглядаюся, — він своєї позаду й гіпнотизує мене.

„Ну, добре, дощ перестас, піду звідси,” — подумала я. — „Треба якось відчепитися від цього нахаби”.

Щотільки пройшла я десять кроків — дощ припустився ще дужчий. Я — знову в крамницю. Обертаюся — знову ця сама личина. Я тоді, не зважаючи на дощ, вийшла, перейшла вулицю й зайшла в третю крамницю. Що за дідько? Ув'язався! Знов і він тут.

Так я перейшла під дощем увесь Хрещатик і в кожну крамницю заходила, а він за мною. І все мовчить та дивиться.

— Чого вам треба? — нарешті, безцеремонно запитала я.

— Я хочу з вами познайомитися, відповів бльондин і ані-троки не нахабно, навіть боязко. „Невже в мене непристойний вигляд, що від мене все втікаєте? Ось подивіться, хто я!”

І цей дивак вийняв з кишень піджака мініяторну, вишневого кольору книжечку, — особисте посвідчення з портретом.

— Нашо мені ваше посвідчення? — одвела я рукою вбік цю книжечку. — Відчепіться від мене...

Але якимось хитрим манером він встиг мені до самих очей піднести своє посвідчення й я мимоволі прочитала: „Київенерго, інженер, Петро . . .” (прізвище я забула).

Мені це все здалося таким смішним. Я такого ще не бачила. Багато я надивилася на цих диваків, цілу серію — бо чогось куди не піду, невідмінно хтось ув'яжеться, — але щоб так . . .

І я насмішкувато запитала:

— Ну, і що далі?

— Ну, й будьмо знайомі! — І подає руку. — Не думайте, що я якийсь вуличний нахаба, я цілком серйозна людина . . . А ганяюся за вами отаким дощем цілу годину тому, що, посудіть самі, — як би я вас потім знайшов?

І по обличчю видно було, — він такий був певний своєї рації, що не догадувався перепросити.

Петро (прізвище я забула) справді не нахаба. Пристойно зодягнений, чесний і навіть зовні цікавий. Але який безмежно наївний! Поки дійшли ми до моого дому, він уже встиг розповісти мені свою біографію (ото вона мені була потрібна!), скільки він заробляє на місяць, що він має мотоцикла і що збирається купити моторового човна. Біля входу в будинок я прощаюся і не думаю його запрошувати, — так він сам запитав:

— Коли можна зайти до вас?

— Завше, — кажу, щоб не порушити того ввічливого тону, який між нами здешевшов, і щоб фактично не запросити.

Може ж таки й сам зрозуміє!

А другого дня цей Петро (прізвище я забула) і приліз.

— Ви ж казали узавтра, то й я прийшов, — наївно всміхнувшись він, побачивши велике здивування на моєму обличчі.

Нічого було робити, жартома я йому почала пояснювати різницю між „завтра” й „заште”. Але думки його були захоплені чимось іншим. Він зацікавлено оглядав кімнату, щось подумав і сказав:

— Оце ви тут живете? У мене кімната більша і з паровим опаленням.

Я подивилася тільки на нього і не знала, що сказати. Надзвичайно цікава для мене подробиця.

І так само безцеремонно, чи наївно, як розказував про себе, запитав і мене:

— А скільки ви заробляєте?

— Та так, щоб прожити, — знизую плечима я.

Як це я не роздивилася зразу, що він хоч й інженер, але з породи дурнів.

— А я вже зібрав десять тисяч, — самозадоволено сказав він.
 — Оде думаю женитися. Тільки ніяк жінки не підберу, все тепер дівчата якісь легковажні, себе не шанують. А я хочу взяти собі жінку чеснотливу, невинну...

Я подивилася на це самозадоволене обличчя, на цю позу (ногу заклав за ногу, як у себе вдома) і чогось раптом зло мене взяло.

— Треба, щоб і ви були достойні чеснотливої дівчини, — холодно й уже без посмішки сказала я на це.

— Я?... Що, я?... Хлопцеві все сходить, як з гуски вода, а от дівчата повинні берегти свою честь.

— І хлопці теж...

— Хлопець сьогодні тут, а завтра в іншому місці, йому нічого...

„Філософія хулігана”, — хотіла сказати я, та зм'якшила:

— Який же ви примітивний, — страх!

— Як примітивний? Я — примітивний? — здивувався зальотник і раптом втратив свою самозадоволену позу. — Я інститут закінчив, маю вищу освіту...

— Ви й десять інститутів закінчіть, то вам нічого не допоможе, — остаточно зірвалася я.

І як почали ми сваритися! Отак, ні з того, ні з цього. Мене дошкалило, що він з десятма тисячами прийшов розглядати в вітрині першосортний крам, а я його, видно, добре зачепила, що мурлом назвала....Хоч я так і не сказала, поважаючи мій дім, але так виходило і я й досі так думаю.

Я гадаю, коли він вискочив з моєї кімнати, то дуже пошкодував, що не відрізнив слова „завше” від „завтра”. Після нашої запальної сварки не тільки не могло бути завтра, але й ніякого „завше”. Та й мені нічого було кип'ятитися. Хіба ця наука йому щось поможе?

Зате я гарантована від таких візит. І за те спасибі.

Отака історія. А то ще друга:

В їдалальні за столом познайомилася. Маляр. Сиділи за сусіднім столиком двоє, довго дивилися на мене, щось шепотілися. Він говорив, а вона ствердливо кивала головою. Потім підійшла до мене й каже:

„Ми малярі, — я й мій товарищ. У вас таке обличчя, що проситься на полотно. Чи згодилися б ви нам позувати?”

Отак і познайомилися. Позувати, звичайно, я не позувала, але маляр почав носити мені квіти, книжки, ходити зо мною до театру... Наречений, та й годі!

— Зоєчко, ось я зроблю ремонт у мешканні, ми підемо в загс, запишемося, а тоді покотимо на курорт... Що? Ніяких, ніяких... Слухать не хочу. Я вже вирішив...

Бідна Зоєчка, яка на стільки різних женихів надивилася, тільки сміється. Він навіть не питає, чи вирішила я. Бачила я, що він тільки базікає, але саме якраз через це з ним жодної на-тягнутості не відчувала, а в тон йому жартувала. Я ж бачу, з ким маю справу.

Одного разу він каже:

— Е, ви не бачили, яка в мене мамця! Французькі романи читас!

А другого разу:

— Ви щоб побачили мою мамцю! Зовсім неписьменна і все молиться...

Універсальна мамця!

А то раз довго-довго його не було, — і з'являється... з валізою.

— Зоєчко! Я на вас страшенно сердитий! Чому ви не відповідали на мої листи?

— Листи?

— Так, і дві телеграми! Не одержали? Хтось перехопив! А я оце з поїзду — і просто до вас, навіть додому не заходив. Скучав — страшенно!

Елегантна валізка, жених у найкращому свому костюмі, за-прошує в театр.

А як я не дуже з ним церемонилася, то й сказала те, що думала:

— І охота була вам цю валізу з дому тягти?

— Клянусь вам, я з поїзду, у відрядженні був. Хочете, заглянемо в валізу, тільки там дві брудні сорочки й рушник... Та ще пара неестетичних шкарпеток... Краще повірте мені так, на слово...

— Я вірю, але нащо ви з дому валізку тягли?

— А як же, по-вашому, до лазні ходять, без валізи?

Хіба з таким базікалом не буде весело?

Отака кунсткамера. Ще можна було б згадати не одного за-льотника. А справжнього — нікого. Один до кожного слова додає: „знацця”, другий прийде і цілий вечір не знає, що сказати, мугикає під ніс заспівані романси, — щоб вивести його з дому, я мушу встати й казати: „Ходімо, я йду до подруги”. Слово чести, як ще раз прийде, скажу через двері, що мене нема дома!

Бо що мені від усіх них? Вони або хочуть купити добрий крам, або надіються на якусь легку поживу. Та й що ж це — недосяжна мрія — одружитися з людиною, якій віриш, яка подобається, яка тебе буде шанувати? Я хочу не так, — сьогодні зійшлися, завтра розійшлися. А вже як заміж, то твердо й певно. А тут якісь шміндрики круться біля тебе. Аж образливо!

А Платон Іванович теж шміндрик? Е, ні! От єдиний, хто мені подобається — коректний, показний, завжди якийсь підтягнутий, зібраний... Ale він зо всіма однаково люб'язний і я розумію, що не слід надавати ваги, коли він зайвий раз усміхнеться до мене своєю сліпучою посмішкою, чи запросять погуляти над кручами. Ну, а я, звичайно ж не буду йому на шию вішатися.

Ні, такого ще не бувало...

13.

Юлія Отава

Коли починає сумом дзвеніти душа, то вже твоя справа кепська. Я ніч не спала, стомлена від цього хвилювання. І чому? Тому, що на мене знову подивився Синьоокий. Такий лагідний чоловік і так дивиться на мене, як хижий звір. Вимогливими, зеленими, аж злими очима, від яких у пітьму коридора посыпалися зелені фосфорні іскри. Чому він міряє мене з ніг до голови, як статую? Чому обливає струмом, від якого мені стає моторошно і жарко, радісно і страшно?

Я, йдучи на роботу, кожен раз думаю: чи побачу його сьогодні? Іду з поверхня на поверх — а може зараз побачу?

Він сидить за цими дверима, але це однаково, що по той бік океану, чи на відстані двох століть.

А що переживається йому? Безпомилкове почуття: він думає про мене в ту хвилину, в яку думаю я про нього. Наскільки він далекий від мене, настільки й близький, я не одна сумую й хвілююся.

А може й він обмірковує всі обставини? Неможливо їх обійти, щоб сказати те, чого надто багато. Мені здається, що жінки своєї він не любить. Обтяжений нею. Вона, кажуть, старша за нього і таке бабисько! Ширша, як довша. Ні, він не любить її. Бо чому ж він завжди висиджує в своєму кабінеті майже цілу добу? Що в нього за єднання з дружиною, коли вона нічим не входить в його побут та роботу?

Але є мур неперейдений. Начальник він мені. Є умовності, яких подолати не можна. Все, що сталося й станеться, буде невисловлене. Ніколи!

Хай би краще сталося чудо. Щоб узавтра я вже його не побачила і назавжди закінчилася вся ця візія. Тільки в згадках жила б ця чудова зустріч, що сквилювала нас обох.

Будь розумна! Те, що уявила ти, може зовсім не так. Може цей чоловік думає про тебе, як про черевики, що їх зносив п'ять років тому. А ти створила собі якусь фантазію!

Будь ласка, нехай фантазія змальовує дивовижні узори, але не забувай все це — власний твій витвір, для твоєї власної втіхи. І все це не має під собою ніяких реальних фактів. Можеш собі марити і не спати, це твоя справа... Але більше — не смій.

Еге, я тебе знаю! Ти можеш піти й сказати, або зараз почнеш листи писати. Писати можеш, але відсылати — ні.

Чому? Хіба в моєму чутті є щось, що мене принижує?

Начальник він. Це — все. Оглянься навколо, — на кожному кроці, у кожній установі витає цей тривіальній дух недвозначних взаємин між начальником і його фавориткою. Чи й ти хочеш стати в довгий шерег щасливих пар під широким і зручним укривалом службових обов'язків? Чи ти хочеш затоптати в болото своє чисте, неземне щастя?

Не хочеш? То не смій його шукати. Вже краще шукай інших.

Ну, оглянься навколо, ось поруч тебе Озерович, — ставний і гарний. Дотепний. Життерадісний. Тільки б захотіла — він би з радістю виконав кожне твое бажання, навіть невисловлене. Тільки б захотіла.

Я знаю. Та нашо мені ця влада? Не лякай, не ваб тим, що мені непотрібно — не злякаєш нічим веління серця.

А Озерович... Жорстоко було б з моєго боку підтримувати його надії, що читаю в очах. М'якість у справах серця — це жорстокість, великий злочин перед тим, хто любить. Нащо я буду його заманювати м'якістю? Це нечесно. Жорстокість невизнавання зараз — цілюща вода, яка рятує від тої гіркості, що могла б прийти згодом.

До речі, — якби в його очах я не читала признавань, то з ним можна б гарно дружити. Він спочатку мені здавався фертиком, начиненим банальними жартами. Але це наносне, засвосне, а під цим намулом лежить чиста порода розуму й порядності, якої є внутрішньої зладженості.

Та про це не варт і думати. З ним буду жорстока.

14.

Платон Озеровиз

Ф-фу! Що це воно буде далі? Як це у нас із Зосю завелося на серйозний роман?

Я й сам не знаю. До вчоращеного дня я з нею був просто знайомий, один з її численних „поклонників”, за її словами... А вчора ввечорі...

Ну, ми йшли понад Дніпром, дивилися на вогні, щедро розсипані по чорній воді. Крізь тонкий шовк я почував легке тремтіння її руки. Вона промовила:

— Сядьмо на цій лавочці! Тут так неймовірно...

Але як тільки ми сіли, вона зразу вихопила свою руку, яку я взяв був і хотів поцілувати. Ми зніяковіло встали й пройшли. І мені здавалося, що все таки краще, коли ми йтимемо рука об руку і коли я близько вдихатиму аромат троянд, що йшов з неї.

Я відчував, як вона хвилюється й це хвилювання передавалося мені... Я знов, що таке напруження треба розрядити словами, але говорити не хотілося. Так гарно було мовчати і... цілуватися. Темні й глибокі, як ніч, що окутувала нас, поцілунки. Я міг би так і до ранку пробути з нею, але Зоя, побачивши, що підбився червоний місяць, отямилася. Ми вийшли в пустельну вулицю, яскраво освітлену ліхтарями. Ні душі кругом.

Так пізно? А нам іще не хотілося розставатися.

Що це? Кохання?

Не знаю. Знаю тільки, що ні я, ні вона сьогодні не сміли дивитися один одному ввічі. І знаю, що сьогодні ми знову підемо на Дніпрові кручі.

Досить уже з мене тієї гордої Юлії! Та й що я в ній побачив? Хмурна якась, зосереджена, непривітна. Нікого не бачить. І як я роздивився, то вона й зовсім негарна — жовта, вилиці випинаються. Раніше її прикрашали очі... А й справді, вся привабливість її обличчя, яка так чарувала мене, йшла від очей, вони надавали їйому тієї тонкої душевної гри, що не приходило в голову помічати її зовнішні вади. Вони освітлювали це неправильне обличчя з середини внутрішнім вогнем непочатої душевної сили. Тепер же, коли не стало цієї душевної гри, коли вона, вступивши погляд, напружену, не мигаючи, щось вирішує сама з собою, я роздивився, що й очі ці звичайні, вузенькі, з ріденськими віямі. І руки якісь довгі, і сама вона навіть якась трохи згорблена... Ні, порівнання її з Зосю для неї, безперечно, невигідне.

Чому б це мені справді не зробити так, як зробив Максим? Одружився з Галею, обіцяють незабаром присвоїти мені титул дяді. От би зажили всі гуртом! Ми б з Зосю до них у Верхнячку на літо їздили. Наші діти гралися б разом, а часом би й побилися, ми б іх мирили... О, я б їм надавав лляпанців по рожевих задках !...

А справді, чом це мені не одружитися? Максим майже в кожному листі пише про це, все натякає на Юлію. Та Бог з нею, з тією ходячою хмарою...

15.

Юлія Отава

Все таки, день недаремно минув. Я його бачила. Тепер така радість від нього. А в ту хвилину було так соромно, бо я заглянула в двері, де він міг би бути. Так, я шукала його. І він зловив мене на цьому. Він одягав пальто, і побачив мене, і зрозумів. Так молосно й нехороше стало мені, наче мене побачили в непристойному вигляді — і я рванула звідти. Цього більш не повинно бути, — чуєш?

Але чого це я взяла собі в голову, що він негарний? В нього дуже гарні, тонкі риси: вигнуті різким малюнком уста, чоло широке, як повінь, брови енергійними стрілами розлітаються над великими, здовженими до скронів, синіми очима. Чому я раніше не помітила, що він і зовні надзвичайний?

От що я вирішила. Він погано думає про цей мій вчинок? Ну, і нехай думає. Я вже знаю, що мені треба за всяку ціну вийти з цього закутня. Не шукати його, не думати про нього, я не можу, а думати заборонено. І нікуди діти свою жагу. Вповзає якась туга, мука, хвороба душі. Тому й виходять такі непристойності.

Я знаю, він зневажливо про мене думає. Він думає, що я нав'язуюсь. Мені це сказала його спина. Так було:

На цьому тижні вранці я доганяла його аж три поверхі, хотіла наздогнати, щоб привітатися. Така потреба була. Але він ішов так швидко, а потім почав ще й бігти і я не могла його догнати. Може мені здалося. В нього рука тремтіла, коли він узявся за ручку дверей. Він же не знов, що я ззаду доганяю його. Він не оглядався.

Мені було страшно, щоб він не озирнувся ненароком, і хотілося жагуче, щоб оглянувся. Але він не оглянувся. Ось останній момент, ось двері, — невже не озирнеться? Не відчув мене?

Ні, він не озирнувся. Він зукаса, як норовистий кінь, глянув кутиком ока на мене, увіходячи в двері. Він знов, що я за ним іду. Так чому ж не захотів, щоб я привіталася? Чому не захотів озирнутися?

Може саме тому, що знов — я ззаду? Може й він так тремтів і боявся мене, як я його?

А що, коли це так?

16.

Зоя Малевицька

А що, коли це так?

А що, коли Платон не має серйозних намірів, а так, для прабоцької розваги, гас час зі мною. Ще ніхто так не подобався мені, як він, але... це може далеко зайти. Тут так: або одружитися, або нема чого одне одному голову крутити.

Але я краще б язика свого ковтнула, ніж сказала йому це. Скажу йому, що виїжджаю на Далекий Схід, — якщо він серйозно ставиться до нашої зустрічі, то йому те треба буде більш розжовувати. І взагалі — чого це я повинна про це говорити? Вийде так, ніби я нав'язуюся. Ні, так теж не годиться.

А як же?

Ніяк. Якщо він не думає одружитися, то побачивши, що марно гас час, і сам відійде. Ну, що ж, тим краще буде для нас обох...

17.

Юлія Отава

Чи винна людина, коли в неї на руці, замість п'ятьох пальців, шість, або сім? Чи винна я, що в мене гіпертрофія почуття? Я не знаю, чи народилася я з цим дефектом, чи це, — набута хвороба. Однаково, мені з цим тяжко. Я кволої вдачі й піддаюся силі дужчого, дійовішого характеру.

Тому сьогодні і я йду й думаю про те, що було. Власне, нічого не було, але для мене воно було.

Порожні вулиці сяють відбитими в асфальті електричними світлами. Дерева зеленою павутиною листя сплелися над моєю головою і ніжність сумна клубочеться в свіжому нічному повітрі. Ні, сум ніжний і запахущий іде від фееричного мережива зелені, осяяної електрикою.

Ось поза мене пробігла машина, за нею друга, третя. В першій напевно сидить аскет, — який він виснажений, вимучений став. Він тепер цілими ночами сидить у своєму кабінеті. В ньому вже нема нічого звичайного, якийсь фанатизм праці пожирає його утле тіло.

Машини, як і я, вертаються з нічного радіопереклику. Я записувала цей переклик. Що ж, як я надіялася, — так не було. Не було Синьоокого.

Я з таким хвилюванням ішла на цей переклик. Адже після тієї зустрічі на вулиці я бачила його раз — ворожого, сухого. Подивився, як ножем ударив. Напевно сьогодні він керуватиме перекликом.

Але він з'явився на мить, переглянув якісь матеріали і знову зник. Ні, це звичайна робота. Ніякого свята серця сьогодні не було.

Я люблю роботу, бо вона організує. Люблю, коли робота змушує вийти з своїх берегів і напористо, з розгоном шалено мчати. Відповідальний момент радіопереклику, кінцеве слово, записувала саме з таким розгоном, ловлючи слова напруженім вухом.

Була мить, я гостро відчула — щось мені заважає писати, гальмує руку. Я подвоїла напруження: жодного слова не випустити тепер з уваги, а скінчу — тоді підійму голову. Не раніш.

Промовець закінчив. Тепер я можу підвести голову, подивитися, як примушувало мене щось.

Просто мене стояв Синьоокий, — який він виснажений, змарнілий. І яке нестерпне сяйво його очей. Чи то мені відалося? Він же дивиться не на мене, дивиться десь-десь у просторінь, повище мене, — небачущими, вицвілыми вмить очима.

Такими стали ті очі й тоді, на вулиці, коли я, не думаючи ні про що, стояла, чекала когось. Щось тоді примусило мене повільно, як уві сні, повернувшись круг своєї осі і... Синьоокий за десять кроків від мене і дивиться теплим, радісним сяючим поглядом на мене, — спостережливо, наче сам себе про щось питуючи. І раптом, тільки я обернулася, — цей сяючий погляд сховався, зник, вицвів, висох, збайдужнів.

Ось такий він став тоді, як нині. Чи відалося мені все те сяйво. І тепер я так і не можу втямити: чи це його воля діє, що я обертаюся до нього, як сонячник до сонця, чи мусіла я збирати на кінчик свого пера всю волю свою, щоб побороти силу його навіяння, — а чи може він мене й не бачив, просто мій організм настільки його відчуває, що зразу підкоряється його присутності?

Я хвилююся в той день, коли мені випадає його побачити. З самого ранку, ще з ночі, прокидаюся в якомусь хмільному напруженні.

Коли ж це він з'явився, що я його не помітила тепер?

Так, не помітила, але відчула і вже підпала під гіпноз цієї незрозумілої людини, яка фізично випарюється і в'яне, але яка може прив'язати мене за ниточку і я нездольна визволитися, сказати: „Ні, я цього не хочу!”

А він і не дивиться на мене!

Тому мені хочеться іти всю ніч і багато ночей порожніми тихими вулицями, під феєричним зеленим сплетінням і плакати, плакати, аж поки не вичерпається в слюзах мое почуття.

18.

Платон Озеровіз

Так... Чого хоче від мене Зоя? Вона й не відпихає мене, і випускає тисячі невидимих довгих голок, крізь які не доступишся до неї. Якась дивна тактика невловимості, гри усмішок і натяків. Вона весь час закутується в якісь серпанки. Чи вона дуже тонка кокетка, чи дуже наївне дівча, — не розберу я.

Яка вона мила, привітна, сердечна. А як тільки я спробую її пригорнути, чи, борони Боже, поцілувати, — вона відбивається і брикається, як молоде лоша. З охотою йде гуляти в парк, але коли я намагаюся скерувати нашу прогулянку в безлюдні місця, вона неодмінно виводить туди, де багато світла, багато людей.

Дурненька! Хіба двоє молодих людей, які подобаються одне одному, невідмінно повинні сповіщати світ про це, ставити штамп загсу на своє почуття? Чи не найважливіше саме це почуття? Але в ній є якесь упередження проти вільного кохання, нічим не оформленого. Суміш старосвітських традицій із душевною чистотою, чи щось інше? Чи просто гра в одне й друге? І, з одного боку, це мене приваблює, я її ще більше бажаю. А, з другого боку, лякає: а що, як за цими серпанками, — меркантильна, прозаїчна засідка на „законного мужа?”

Раз сидів із нею в саду і сказав:

— Між іншим, чи є при тобі пашпорт? Як є, то зайдімо зараз у загс.

— Я між іншим у загс не йду! — відповіла вона, зарозуміло подивилася на мене й гордовито тріпнула своїм золотистим німбом.

Не знаю, чи це був жарт, чи щось глибше під її словами. Жарт, чи дуже багато? „В загс вона піде, тільки сім раз відмірявши”.

А що, — може зважитися? Як уявляю собі, що це може раптом статися, то шкода мені своєї парубоцької свободи... Але, як кажуть, — „коваль клепле, поки тепле...” Ні, навіть сьогодні треба було б про все це поговорити із Зосю, викликати її на відверту, щиру розмову, — що вона думає?

Але, на жаль, сьогодні не вийде! О сьомій годині виїжджаю в несподіване відрядження до Одеси. Сьогодні вже не вийде...

19.

Юлія Отава

Минуло свято врожаю. Я так чекала цього дня, — і пішла звечора, не діждавшись кінця нудної урочистої частини.

Його там не було!

А я, дурна, чомусь надіялася, що побачу його в цей день і він буде без панцера начальника. Мені чомусь здавалося, що це нововведене свято буде відмінне від усіх наших остоїдлих офіційних свят, щось свіжого й творчого принесе, а на ньому Синьоокий буде просто людиною.

Так, це моя мрія, — побачити його звичайною людиною. Власне, вся моя біда в тому, що мене віддаляє велика дистанція. Я навіть не можу з ним привітатися, він навіть не відповідає на мої привітання.

Навіть не відповідає. Раз... була перша година ночі, ми на зміну із Зосю працювали в директора, — й він там був. Здається, в такий час люди кажуть вітальні слова. „На все добре”, — сказала я, виходячи з кабінету. Директор відповів, а він дивився, як я виходила з кабінету, — і не відповів.

Другого разу, у відповідь на своє привітання я мала такий гоноровитий погляд, що отруїлася ним. „Я тебе наскрізь бачу, — говорив той погляд, — тільки даремно ти силкуєшся”. О! Як це розвіяти, як вигоїтись від тієї отрути? Він приймає всі мої щирі вітання за інше, недостойне, обурливе. Коли б у мені була хоч тінь думки використати його ненавмисну задушевність і тепло, я б почувала страшне провалля в душі. Але чистоти мого почуття ніщо ні може заплямити, — і я гордо стиснула серце.

Незаслужена образа дезинфекус!

Та на ранок, свіжовимите, встає почуття — знов у повній силі.

І що я можу з цим почуттям зробити? Піти — несила моя. Сказати — те саме, що й піти, тоді б я й сама не зосталася. Та й чаравання його зникне, коли він за це мене не вижене. Опинитися в сонмі цих дурних і ницих амурів у начальницьких кабінетах?

Ні, хай так буде, як є, може які зовнішні події покладуть цьому край.

І всьому виною цей неймовірний погляд! Ця ніжність у настурі його. Вона неоміряна, неосяжна.

Це іспит. І його треба пережити, і вийти бадьорою, оптимістичною, як сходить сонце.

Де нині він? Шо робить у цю хвилину? Чи він і в ці дні, коли всі святкують, висиджує на роботі до шостої години ранку, ночей не спить? Кажуть, він о другій годині ночі з'являється в тресті (з якогось засідання) і приймає тих директорів цукроварень, що не зміг із ними вдень поговорити. Розповідають, що він приїхав раз у ночі, а в приймальній на каналі сплять, сидячи, двоє людей. Він будить їх, трясе за рукав: „Ви до мене?...”

Виявляється, це примушує задумуватися не одну мене. Може в нього важка атмосфера вдома і він тікає від неї? — говорять люди в тресті. Виходить, не я одна так розумію, — а це вже більше на реальність подібне, вже не виплід моєї непоміркованої уяви. Він шукає забуття від дому, він тікає з нього...

20.

*Сергій Михайлович
до матері*

Люба мамо!

Вітаємо Вас із внучкою! Привітайте нас із дочкою! Доњка забажала з'явитися на світ в день свята врожаю. Ви ж зрозумієте мамо? Тепер у нас це веселе осіннє свято буде завжди з іменинами. Дівчинка міцненька й обіцяє бути добрим промовцем — дуже дзвінко кричить. Я хочу назвати її Труда, але Віра вже придумала інше ім'я — хоче назвати її Ладою. А як ви?

Ну, мамусю, я багато писати не буду, щоб Вам закортіло швидше приїхати й на власні очі побачити внучку. От разом і ім'я виберемо. Віра боїться Вас турбувати цією подорожжю, але я вже прошу Вас про це від себе.

Віра з дитиною ще в лікарні, а як привезу її додому — що то за день буде радісний! Чекаємо й Вас на цей день...

Ваш син Сергій.

21.

*Максим Стеблівський
Платонові Озеровигу*

Любий Платоне!

Мушу, нарешті, й тобі написати про трагічну смерть Галочки. Все це нещастя випало так несподівано, я був такий прибитий, що нічого не тямив.

Умерла. Від пологів. Син народився мертвий . . .

Більше не можу нічого писати. Поховали позавчора обох у одній могилі.

Максим.

22.

*Платон Озеровиг
Максимові Стеблівському*

Сиджу на станції в Одесі, чекаю поїзда на Київ і маю ще вільні дві години. Уесь цей місяць був у роз'їздах і не мав навіть часу на листи до тебе. А хочеться знати, як там Галля. Чи швидко настане радісна подія?

До речі, — в Одесі заходив я до твоїх знайомих, бачив ту дівчину, на яку ти радиш звернути увагу. Нічого особливого. Манірна, маніжна, з породи тих дівчат, що звикли розмовляти недоговореностями, натяками, поглядами, що завуальлюють свої бажання серпанками. Я зразу побачив — вона не від того була, щоб я до неї залиявся, але коли б ти знов, як мені це обридло, яка лінь у мене до цього втомливого лицедійства.

Мені набридло вже об'їджати жінку, обходжувати, догоджати її примхам, підладнуватися до її настроїв. Мені обридли оці повсякчасні намагання бути настороженим, бути дотелним, вишукувати теми для „світської” розмови. Обридло оце полювання за жінкою, замасковане квітами, квітками до театру, солодкими приманками. Раніш я бачив найпринадливіший бік залицяння в тому, щоб стояти десь на морозі й півгодини чекати — чи прийде, чи буде вона. Думати: „що означає її отой погляд? Що вона отим натяком хотіла сказати?” А тепер . . . Не хочеться, лінь тратити на все це ненргію, витримувати цей карантин, за яким тебе або чекає успіх, або й ні . . .

Ти здивований! Платон доходить, нарешті до розуму, — кажеш ти.

Так слухай же, розповім тобі про одну пригоду, що трапилася зо мною, коли я їхав до Одеси...

Їхав я в м'якому вагоні і в одному купе зо мною сиділа жінка, так років з сорок. Вона їхала десь на Кавказ до чоловіка — чи то інженера, чи військового, я так і не розібрав. Жінка не дуже гарна, але надзвичайно мила, присмна і проста в поводженні. За яку годину ми вже були добре знайомі.

Вона розповіла мені про себе, я ій про себе, і як звичайно, ми злегка, майже непомітно, принаджували одне одного, бо яка б не була чеснотлива жінка, вірна одному, а вона завжди жадас, щоб у найшанобливішому ставленні до неї був елемент залицяння. Без цього — й повага неповна. Я ж відразу взяв на себе ролю ста-росітського чісбєя, а вона її й не відхиляла. Мені присмно було вискочити на станції, щоб купити їй яблук, замовити для неї чаю і таке інше, а ій присмно було, що я сам запропонував помінятися місцями, — віддав їй зручніше.

Це ж дуже добре, коли людям так гарно одному з одним. І мені хотілося зробити їй ще щось присмне... Ну, розказувати щось забавне, щоб вона не заснула, як це вона намірилася зробити (їй треба було о четвертій годині ранку зробити пересідку).

І я свого добився. Вона забула, що хоче заснути, — веселі, дразливі вогники мерехтіли в її очах, вона вже не лежала, а сиділа, стежучи за кожним моїм словом і рухом.

— Все життя я шкодуватиму, що ми більше не зустрінемося, — вирвалося в неї. — Яке щастя було б зустрітися з вами цей єдиний раз не в такій обстанові.

Сказала їй довгим, вабливим поглядом подивилася, мов погладила.

Не буду тобі переказувати дальшої розмови. Коротше кажучи, через пів години ми мали окреме купе, яким нам поступився провідник.

Ах, мені хочеться кричати від щастя, як я згадую ту ніч. Як я вклоняюся цій наготі, що сама себе віддає, без усяких шовків і серпанків. Який я був раніш дурний, коли знаходив смак у цих серпанках та вуалах маніжності й поглядів притамованих бажань, якими жінки хотять нас заманити. Ось ця жінка позбавлена всякої тіні маніжності — тисячу раз прекрасніша за цих дівчиськ з томливими очима, з кокетливими манірними рухами, що й ваблять, і випускають голки перестороги водночас. Що може бути краще за вільний вияв того, що хочу я, що хоче вона?

Вона дарувала мені себе і брала від мене все не злодійкуватою рукою, ні! Вона не була тою самозадоволеною вульгарною сами-

цею, яка для вдоволення хвилевої примхи пантрує за нестійкими молодими людьми, на зразок мене. Вона була прекрасна саме оцім, неприкритим ніякою фальшовою потягом до мене. Я був засліплений цією красою.

Гадаю, тобі не треба вияснювати, — говорю я про наготу не в буквальному розумінні, а саме про цей внутрішній образ, що розкрила мені в ту ніч звичайна, не дуже молода й не дуже гарна зовні жінка.

О четвертій годині ми розсталися, — свідомо назавжди. Я її допоміг зійти з потягу, ми попрощалися, навіть не обмінялися адресами. Але вже минув місяць і вона живе в мені, — яскрава, правдива, глибока й хвилююча.

Чи хочу я її знов тепер бачити? Ніщо, ніякі нитки не зв'язали нас. Ми зустрілися й розійшлися без жодних зобов'язань одне перед одним. Це ще буває увісні так — емоція вільна, чиста, не забарвлена жодними іншими присмаками. І чи це була любов? Чи є це любов?

Я й досі не знаю.

Я знаю тільки одне, що ця ніч перевернула всі мої давніші переконання і погляди. Пам'ятаєш, ми нераз із тобою сперечалися. Може ти й мав рацію. Ми не більш, як звірі — розумні, удосконалені звірі, з міцною товщею забобонів, упереджень, умовностей. Вони нас скували, скували в нас те, що є найповнішого, найціннішого в людині, те, що дає барвистий тонус усій нашій роботі, нашему світовідчуванню.

Отак то, Максиме. — Чекаю листів

Платон.

23.

Юлія Отава

В тресті новина. Сергій Михайлович із заступника став директором. Є ознаки, що будуть великі зміни в апараті, — скорочення, пересування.

Не тільки я, — всі дуже раді з цієї новини, бо всі вже встигли спробувати на собі його чуйність до кожного робітника, увагу до кожного запитання. Ім'я його за цей час обросло вже загальною симпатією й подивом з його надлюдської працьовитості. Про делікатність його говорять навіть прибиральниці, які виходять на сцену тоді, коли завмирає діяльність всього апарату.

Я йду вистибулем і думаю: які затишні та привітні навіть коридори, навіть оці широкі сходи... як мені тут хороше! Якщо

правда, що заступником стане начальник моого відділу, то може й мене переведуть туди. Мій же начальник кожну хвилину мене викликає, без стенографістки не звід працювати.

Остання новина та, що одну з двох стенографісток колишнього директора переводять у технічний відділ і навантажують секретарством. Чи не Зою це? Ні, Зоя спокійна, а хвилюється Ангеліна, — здається, їй до секретарства доведеться взятися. Звісно, не всяка стенографістка захоче за секретарством забувати крилате письмо. Стенографістка ж, як піяніст, — якщо вона не тренується, то й швидкість її випарюється. А в технічному відділі якраз найбільше секретарської роботи, а стенографічної — кіт наплакав. От ускочила Ангеліна!

Добре, що це мене не стосується. Коли б на мене, — я нізащо не погодилася б.

А що, як у цьому пересуванні є якась прихована мета? А що, як Ангеліну посилають у технічний відділ тому, що коли ще й мене в секретаріят переведуть, то буде нас аж три? Ясно, одну треба десь перекинути...

Можливо, випадок, який має розрубати нерозв'язаний вузол, надходить. Можливо, життя само допоможе розв'язати те, чого ми сами, своїми людськими силами, оплутані умовностями, зробити не можемо.

24.

*Платон Озерович
Максимові Стеблівському*

Твого страшного листа я одержав аж через два тижні після того, як ти його написав. Коли прочитав перші рядки — аж темно в очах стало і далі нічого вже не бачив.... А я... я в ту хвилину, як Галочка вмирала в тяжких муках, я... Порви моого листа з Одеси і ніколи, ніколи не згадуй про нього. Мені соромно за себе, за людину, соромно перед Галею.

Але яке байдужо-жорстоке життя! Одною пригорщею часу кидає воно і муки, і втіхи, і радощі, і горе!

Я наче одубів за ці два дні, а оцих кілька рядків, які я спротивігся написати, — перший вияв, що я ще не зовсім утратив ознаки життя.

Шукав твого докладнішого листа, але ти, видно, його не написав. Всі-всі подробиці хочу знати. Мені здається — буде легше...

25.

*Юлія Отава
Сергію Михайловичу*

Я знала все наперед, Сергію Михайловичу! Знала, що колись піду й не бачитиму Вас ніколи. І з жалю стискалося серце. Я тільки хотіла уявити собі, при яких обставинах це станеться, бо знала й те, що сама я — прикована до Вас. Уявити, як це станеться, ніяк не могла. Вийшло так, що Ви ж мене й прогнали.

Коли я йшла вранці на роботу, сніжок весело кружляв у чистому морозному повітрі і лягав на м'який пухкий білий килим. А в тресті я перечитала вивішений наказ, що мені бути секретаркою-стенографісткою технічного відділу, — і все уявила, що потім має статися. Я знала, — ні Ви, ні я не поступимося.

Ледве діждалася я кінця дня, вийшла на вулицю, — і все, чим жила, стало непотрібне. Як і ці шматочки ранкового незачепленого снігового килима поглинає чорна грязюка, так і мое життя закінчене. Мені нічого не треба.

Захотілося на високу-високу гору та й там і померти.

Я знала. Ви будете діяти так, як вдіяли, а я не зроблю того, чого не зробила б, коли б це наказували мені й не Ви. Ви не воліли прислухатися до моого внутрішнього крику, а я не могла виконати наказу.

І хоч Ви й жорстоко повелися зо мною, — я не вірю, що Ви — жорстокий, що Ви — сухий і черствий чоловік. Ви б мене засудили на смертну кару, бо так би велів Ваш принцип, який не вважає на особисті інтереси, — не повірю в те, що Ви черствий. Я без фактів, без підстав знаю Вас: Ви — добрий, чуйний і ніжний.

Це нічого не значить, що я бачу Вас один раз на місяць-два заклопотаного, замкненого, сухого. Я була ціле літо й осінь в чаду від Вас такого, яким Ви не хочете мені показати себе. Якби знайти в своєму горі такі слова, щоб Ви відчули всю мою подяку за це. Ні, не знайду!

Горе це неминуче мусило прийти і я його неминуче мушу пережити. От воно й прийшло... Щоб легше було, я й пишу до Вас. А легше не стає...

26.

Юлія Отава

І це — вінець моїх екстаз, напруження, моого повноводного, відмінного, від усього, що було в житті, чуття? Як пережити це?

В той день, як це сталося, я мала ввечері записувати з Зосю нараду. Але не писала, послала замість себе другу. Треба було йти шукати іншої посади.

Другого дня вранці директор викликав мене для пояснень: чому я не виконую його наказу, не приймаю справ секретаря технічного відділу?

Я йому спокійно й тихо пояснила мою причину. Я прийшла працювати, як стенографістка, — й не думаю ставати секретарем.

Директор лагідно-суховоато сказав, що розглядає мій вчинок, як ламання дисципліни. Коли є наказ — треба його виконувати.

Але ж мене не питали, чи хочу я і чи можу бути секретарем. Я не річ якась і не карта, що міняє своє значення від того, як її перекладуть. Якщо посада стенографістки в установі касується, то я можу подати заяву, хай мене звільнять, так, як звільнили Ангеліну Бар. Я зовсім не збираюся забувати стенографію через секретарство...

— Я не бажаю входити в ці дрібниці,—сказав директор. — Можете подавати. Або ж — ідіть, приймайте справи. З вами все!

І почав читати, що там лежало перед ним на столі.

Мені лишилося тільки вийти.

Хіба ж я не так все це уявляла собі, коли прочитала наказа? Начальник не зламає для мене наказу, — а я не відступлюся від слова.

Отже, замість записувати нараду, я пішла по місту шукати роботи. Я жодного дня не можу бути без роботи, бо в такому стані як нині, мені кожна незаповнена нічим година — отрута. Я й так никому з туги, — а що ж буде, коли я не заводитиму свого дня зранку точним механізмом. Ні, несила таке знести!

Ішов дощ, змішаний із снігом, я брела містом і плакала...

В кабінеті, куди я прийшла найматися, треба було почекати. Директор Металотресту приймав відвідувачів, говорячи тільки сам, а йому писали все на записочках.

Він був глухий і на мілицях, без одної ноги.

Я сіла на канапі, увила, що вже працюю тут, — і все здалося мені таким непотрібним, незатишним, страшним, що хотілося закричати. Як я дійшла до такого стану, що при людях плачу?

Я вийшла пошукати води — плакати можна тільки вночі, у глухій самоті, а тепер, — зціпiti зуби, хоч би й поламати їх.

За кілька хвилин знов зайдла й зустріла привітну, турботливу усмішку. Чого я втікла? Тут, голубонько, треба нам докладно поговорити. І багато...

В директора дуже складні умови роботи. Директор, як бачить товаришка, — вибачайте, як вас звати? — від нервового захворювання з часів громадянської війни втратив слух і має на думці сам оволодіти крилатим письмом... щоб читати без розшифрування все, записане найближчим помічником, стенографом. Чи розуміє товаришка, чого директор вимагає?

Насамперед абсолютної щирості й відданості роботі, бо без цих якостей він не хоче брати собі робітників. Товарищі буде все довірено, товаришка супроводжуватиме директора скрізь: на засідання, лекції, — а він читає лекції, — у відрядження до обласей, чи до центру. Отже, все це треба обміркувати й усвідомити. В нього працювати справа не легка. Директор показує всі труднощі зразу і хоче, щоб товаришка все зважила. Як товаришка вважає? Директор хоче почути.

— Все, що ви кажете, мене анітрохи не лякає, навпаки, — написала я на записочці. — Тільки чи не переведете ви мене згодом до відділу на „вхідні й вихідні?” Чи матиму я стенографічну роботу?

— Її в вас буде аж занадто! — зрадів директор. — Мені подобається, що ви так конкретно відповідаєте. Я вже бачу, що ми зайдемося... Якщо, взичайно, морально вас робота в мене задовольнить...

Це він про своє каліцтво. Та хіба б відкрилися мені ці розсили цікавої й повнокровної роботи, коли б він не був каліка! Мене аж поривало щось, — я вже бачила себе в вагоні, що мчить через щойно скошені запашні луги до Уралу, я бачила себе у цеху, де поважно подорожують у повітрі велетенські казани, бачила себе серед схвильованого степового пейзажу Криворіжжя, де протікає червона ріка Саксагань... у великій, наритій народом авдиторії, де я записую лекції... у просторій залі з величезними вікнами, де сидить хтось такий... я його слухаю, ба навіть записую, щоб мій директор зараз те прочитав...

В мені знов прокинулась притамована жага діяльності, жага витрачати свої сили, які наповнювали мене й яких не було куди подіти останніми роками...

О, ми напевно зайдемося! Ось вона, різниця в ставленні до людини! До тебе підходять з повагою, з довір'ям — не так, як той, що знищує поглядом, що дивиться, як на ворога, що думає — можна мною кидатися, як річчю. І я певна себе, я виправдаю довір'я. Вже тільки те одне, що мене ним вшановано, дасть мені силу її виправдати.

І це саме те, що мені тепер треба: жодної хвилини для себе — досить уже я блукала в собі, досить уже грузнути в трясовині почуття. Його відкинуто, як брудне жабуриння, як злочин, з огидою презирством. Хіба я не почула, як мене оцінено? Я для нього — панночка з примхами, прислухатися до яких — принижувати гідність начальника.

Чи важко буде обслуговувати цього мирного, культурного інваліда, що не кидає працювати, навіть зовсім руною ставши. Може й тяжко, — а там, де мене всмоктує в свою лійку почуття, — не тяжко нести біль?

Оде ж і ті зовнішні обставини, що ти їх чекала і що принесли тобі кінець...

Супроводжувати всюди цього директора, — це ж весь час бути на людях, найрізноманітніших. От це простір для моєї підсвідомої задушевної забави — до одної риси зовнішності приточувати цілий духовний образ, уявляти ту людину в дитинстві, в старості, в побуті, — якої я останнім часом позбулася...

... Всі ці думки і ще багато інших, що в тумані відчувань не встигли перетворитися в краплі слів, якось разом вродилися в мені. А директорові здалося, що він не все ще пояснив.

До речі, скільки я одержую? Ага, то з матеріального боку ніяких тіней не буде, якщо ми договоримося...

Тільки гарна оплата не повинна бути важливим моментом у цій договореності. Він найбільше цінить у робітників відданість, щирість, моральне вдоволення. Його штат працює в нього беззмінно. І якщо я почуваю, що не буду морально вдоволена, то повинна подумати про це тепер.

Ясно, я погодилася. Але директор вважає, що точну відповідь він почусє через три дні, — щоб не вийшло, бува, жалів чи непорозумінь.

— Тільки не пізніше, ніж через три дні, — насторожився директор, коли я сказала, що в мене нема ще наказу про моє звільнення з Цукротресту. — Я хотів би, щоб ви після завтра й до роботи приступили. Стенограф мені потрібен, аж мені в роті пересихає...

Я пообіцяла прийти з довідкою про останнє місце роботи.

А по всьому пошлю того листа, що вже написала...

27.

Платон Озеровіч

Чому?

Чому увесь час я почиваю якусь провину перед Галею? От усе щось муляє на душі і я аналізує: чим би міг я допомогти в цім

нешасті? Чи з самого дитинства й до її смерті я її чимось образив, скривдив? Ні! Одного тільки разу вона попросила в мене краватку, якої я не носив, бо дуже кольориста була, і я її не дав. І це мене так мучить тепер, наче це в якомусь зв'язку з її смертю. А іншим разом — наче я винен у тому, що я живу, а вона ні...

І головне, вістка ця чорна мене зразу не так ударила, а тепер припікає все далі й глибше. Щодалі гірше! Я не маю ні до чого охоти, — навіщо, навіщо я послав того листа Максимові з Одеси? Той лист мені тепер, як невитравна пляма. І про все, там написане, я не можу забути без здригання й огиди...

Нічим не можу привести душу в рівновагу. Ось я йду полями з рушницею. По один бік червоні гай, — берізки з білими стовбурами. Листя почевоніло, але осінь така тепла, що вже й кінець листопаду, а воно ще держиться.

Тихо кругом.

Луги — аж до обрію. Річка десь між ними є, хоч звідси її не видно. А на обрії синіє ліс. Туману нема, але на все лягають якісь м'які контури тепло-вогкої погоди.

І всі, всі вони, — і Зоя і інші, — далеко-далеко, наче снилися. Найважливіше — оця м'яка тиша, в якій власний мій крок тоне. Найістотніше — оцей осінній спокій...

Так... Природа — ось щирий друг людини! І добре, що я взяв рушницю — так би не здогадався побродити по безлюдних місцях... Жодної душі за цілий день не зустрів, тільки одну якусь легкову машину, коли виходив он з того лісу.

Чи то не Сергій Михайлович? Здається, то його „емочка”, така темно-синя. Шкода, що далеко було від шляху мені, я махав, та з машини, мабуть, не помітили. Шкода, був би підвіз...

Та ні, не шкода... Це якби, справді, побачив мене тут Сергій Михайлович...

Ну, то й що? Я взяв відрядження на три дні, а за два дні справився, — яке йому діло? Міг же я затриматися й ще на день... Всякому це трапляється.

І Сергій же, все ж таки, свій. Розуміє ж він, що людина не дерево, не автомат. Часом така непереможна буває потреба по-бути серед природи. Сказав йому про Галю — він уже зів, хтось із Верхнячки написав. Тепер так обережно поводиться зо мною, наче боїться доторкнутися до розкритої рани, або прим'яти пелюстки троянди. І це краще, ніж висловлювати співчуття, потішати...

А було колись, — у таку саму пору ми втрьох — я, Максим, Сергій — принесли із ловів зайців і Галя їх пресмачно якось із

сметаною та часником засмажила. Це він тільки тепер так чогось засушився. Тоді він не був такий сухар... Ну, та то його справа.

За цілий день я не вистрілив і разу, але зате почуваю, як чорні шати смутку й неспокою сами падають до ніг мені, як їх переступаю й іду легкий, вільніший, спокійніший...

Стій! А це ж правда, — коли б не знов я ваги смутку, не йшлося б мені тепер так легко й розкішно по цих поснулих, окутаних ватою спокою й туманів полях, лугах та перелісках...

28.

Юлія Отава

Як іти говорити з ним? Як зйти до кабінету? Чи не розумініше було б подати заяву до керівника справами? Але вже пізно передумувати, вона лежить у директора. Ну, як же бути?

Треба сміло зйти до кабінету директора. На новій роботі чекають відповіді і я дала слово, що сьогодні о четвертій відповім.

Можливо, що Сергій Михайлович запитає щось — хіба директорові не випадає запитати по-людському, чого людина хоче кидати установу?

Я сиджу в приймальній і кожну хвилину ладна обернутися на вибух. Чекаю директора. Ось відчиняються двері, входить він, я підкинута електричною іскрою, рвучко заходжу до кабінету слідом за ним.

Ні, не вмію я м'яко, еластично полагоджувати свої справи. Як інакше, я не знаю. Ось я зайдла, не чекаючи, поки він розлягнеться, й випалила:

— Я дала вам заяву й мені сьогодні треба знати відповідь.
— Яку заяву? Я ще не читав її.

Я коротко переказала зміст заяви.

Директор зіперся рукою об стіл, очі в просторінь, уста затиснені, голос іржавий:

— Добре; Я згоден! Ідіть!

Готувала я себе до вислухання докорів, доган, до довгих, докладних пояснень. Ні, зо мною не хотять говорити!

— Добре... — луною обізвалися стіни і я прошепотіла:

— Добре...

І ось... кінець.

Чи так я розмовляла з ним у своїх химерних, фантастичних візіях? Оце такий кінець всього пережитого?

Еге, отакий це чоловік! Коли б був інший, коли б він заради тебе поломав своє слово, ще може б ти й...

А так... Як же можна вирвати його з серця, такоого?

29.

*Платон Озеровиг
Максимові Стеблівському*

Максиме!

Що маєш отам горювати, то взяв би відпустку та приїхав до Києва розвіятыся, — і я трохи розворувився б. Я тепер нікуди ні ногою — неохота.

Якось оце питав про тебе Сергій. Я подякував. Мене трохи здивувала його уважність, бо він тепер не той, що ми його знали у Верхнячці.

Ого, міняється Сергій Михайлович, міняється! Ще як прийшов я сюди працювати, був той самий, простий. А тепер не те. То був у нього кабінет із довгим традиційним столом для засідань, покритий зеленим сукном — тепер завів собі директор напр розкішні темно-сині крісла та канапи, портіери в тон та завіси приемного цитринового кольору. І все перебирається. Вже в кількох кімнатах то розламували стіни, щоб просторий кабінет зробити, то замуровували і з заль робили затишні кабінети, — а народні грошики пливуть!

Щоправда, сам вінходить у тому самому поруділому старенькому плащі, — ти ж знаєш його. Не доберу, що воно за стиль — оточувати себе розкішшю, а самого себе занедбувати. Чи це для якогось прикованого честолюбства? Тут усі в один голос його святим називають . . .

Та дисципліну завів — не дай ти, Господи! Сам сидить цілими днями й ночами та ще й інших примущає. Технічним працівникам урвалася лахва — там запізнівся, чи пошта десь затрималася — зараз винний у наказі красується. А ще скоро й звільнити збирастяться. Як став директором, то відразу скорочення штатів провів, але це ще не по всьому. Кажуть, і ще буде стискати апарат.

Про спеціялістів же — нема що й казати. І мені вже дісталося, правда, легенько, але все ж . . . На зборах згадав про одного інженера, який під виглядом відрядження ходить на полювання. Прізвища, правда, він не згадав, але все ж . . . навіщо це було? Хіба він не людина? Не знає, що інколи буває така душевна обстанова — руки на себе наложив би, не то що на лови пішов.

І то треба було з рушницею раз попастися йому на очі! Одним-однісінський раз узяв із собою рушницю, — і треба було, щоб в той один раз зустрітися з начальством у полі! Я думав, що він

мене й не помітив, а він он яку свиню підклав. Ще й свій! Ще добре, що так скінчилося, бо на зборах він прямо так і сказав:

— Раз треба жертв, — будуть жертви! Не тому, що ми жорстокі, „жадаємо крові”, а тому, що це навчить і інших шанувати дисципліну.

Ну, гаразд, приїзди, поговоримо!

Платон.

30.

Юлія Отава

Жіночоподібний, товстенький Лех навіть не здогадується, якої вдячності переповнена я до нього, як охоче, ба навіть завзято, пишу я його, не йому кажучи, одноманітні кореспонденції з „рекламаціями” — „розрахунковими рахунками”.

За все, за щастя дихати одним повітрям із Синьооким, за щастя бачити його інколи здалека, — завдячу тільки Лехові.

Вийшовши з директорового кабінету, я почувала, що мені негайно треба піти додому, забитися в куток, де нікого нема, бо трапиться щось соромне. Не на нову роботу мені йти, — ні, туди узвітра, а сьогодні — мій день, день печалі і розставання. Я наче посунулася на багато віків назад і відчула насолоду похоронного ритуалу варварів, насолоду дати собі волю й голосити, рвати на собі волосся, шматувати одежду.

Мені ж — хоч на вулицю вибігти! І там, не соромлячись передхожих, іти в безвість із потоками сліз на обличчі. Але ще я службовець Цукротресту, ще не маю права в робочий час нікуди йти. Я повинна піти до свого безпосереднього начальника, заявити про волю господаря установи. А в чотири години я буду вільна й можу піти на всі чотири сторони.

Які страшні мені ці „четири сторони”.

Горович вислухав мене спокійно й сказав:

— Ну, що ж, воля ваша! З сьогоднішнього дня ви вільні. Дамо в наказ.

З сьогоднішнього дня! Я вільна! Швидше на вулицю!

— Так куди ж ви? — запитав стурбований Лех, який був при цьому. — Нам же з вами треба доповідну записку писати! Сьогодні ще попрадцюйте.

— Мене ждуть... в іншій установі. Я не можу... — промірила я щось.

— Ви ще встигнете! Ще тільки яких дві години. Товаришу Горовичу, як же ви так відпускаєте стенографістку, коли мені сьогодні треба матеріал здати!

Несподівано Горович перемінив свій спокій на грізний окрік. Хто дав мені право ухилятися від роботи? З якого числа я звільнена, що не виконую розпоряджень? Так, так, він бачить мої штучки, але він зробить мені таке, що я довго пам'ятатиму, як свавільно покидати установу.

,,Мої штучки!”

Як я не була вибита з колії, я внутрішньо розсміялася. Мені загрожують, примушують виконувати те, що є умовою радості й осяяного щастям життя. І мені нічого не лишається, як підтримати цю оману.

Хвилини через двадцять, умившись у туалетній кімнаті, напившись води і пригладивши свої розвихрені нерви, я прийшла до кабінету Леха.

— То будемо писати?

Що ж, на сьогодні добре! Мене „примушують” тут працювати.

Я поставила перед собою склянку з водою, щоб ридання не проривалося назверх, щохвилини пила маленькими ковтками воду. Що з цього, що сьогодні я напишу доповідну записку? — „Я згоден... Ідіть!”

Директор своїх слів не касує. „Раз треба жертву — будуть жертви. Не тому, що ми жорстокі й жадаємо крові, а тому, що це навчить інших...” О, ці слова, кинуті раз на зборах, я добре запам'ятала. Хоч не думала я тоді, що лезо цих слів рубне по мені.

Я так і не змогла в той день піти до Металотресту. До восьмої години вечора розшифровувала матеріял.

А на другий день теж не могла піти, бо в мене не було довідки про звільнення. Я ж у кабінеті директора так стерялась, що забула попросити резолюцію на заяві. Вдруге йти, — нелюдських сил треба. Їх у мене нема.

А тепер треба чекати, поки наказ цей буде підписуватися в загальному порядку. Без наказу жодної довідки мені ніхто не дасть.

Знов же, Лех, цими днями клопочеться, щоб мене не випускати, — дуже велика поміч йому від мене. Горович і керівник технічного відділу, хотіть закріпити мене за двома відділами. Тим більше, що Ангеліну вже, за скороченням штату, звільнено й на весь Цукротрест зостається одна Зоя. Мало!

Тільки директор думає якось інакше. Минають дні, він на нагадування Леха нічого не хоче відповідати, відкладає цю справу. Я не нагадую про себе нічим, я держуся за якусь надію. Може ж так бути — я ще зостануся. Хай це буде безконечне перепускання через себе Лехових листів, неінтересних, однomanітних, — ні подорожкі, ні повнокровна діяльність, ні високі заробітки — ніщо не замінить мені втрати.

Чому ж директор не підписує наказу ні про звільнення, ні . . ?

31.

Сергій Михайлович

Коли я працював директором цукроварні, робота в мене організована була так: я мав справу тільки з майстрами цехів, — з ними радився, їм давав вказівки. Я не розмовляв з кожним робітником зокрема. Але це не означає, що я був відірваний від життя заводу . . Я чудово знов, чого кому треба, хто на що здатний, чудово був поінформований, які в кого настрої, що робиться на заводі, знов у обличчя кожного робітника.

Чому ж тут, от уже більш, як пів року, я б'юся над цим і мені не вдається зробити так, щоб розмовляти тільки з начальниками відділів?

Під дверима в мене завжди збирається сила людей, кожен співробітник вважає за обов'язок про найдрібніше питання йти радитися зо мною і висиджує в кабінеті цілий робочий день, доживаючи свої черги, замість того, щоб свій робочий час використати раціонально. Часом збирається такий натовп, — у двері ломляться, насідають на секретаря, лаються . . Хіба я кому забороняю вирішувати справу самому. Ні! Кожному дано ініціативу.

Чи це така традиція тут, з якою мені доводиться боротися, чи це я сам винен? Я всіх вислухую терпляче, з кожним розмовляю, скільки потребує справа, — але ж я іх всіх задовольнити не можу. А коли вже прийшла людина, то не можу ж я її виганяти.

І за безліччю дрібних питань я ризикую, що змажу, прогавлю якесь велике, принципове питання. Чи не в мені корінь зла? — Може це я сам привчив їх до неповаги моого їх часу?

Бажання перекинути всю відповідальність на мене, побоювання вирішувати в своїй ділянці — чи не той самий це прояв розхлябаної дисципліни, проти чого я борюся всіма силами. Один нехтує, приходячи на дві години пізніше, бо в нього ненормований

робочий час, а другий, — перекладаючи відповіальність за свої кроки на плечі іншому.

Або оцей широкий діапазон взаємин із старшим товарищем від амікошонства до низькопоклонництва. І ніяк не привчиши до міри. Один тобі ввійде, в три погибелі зігнеться, зміниться, свого голосу не відведе, від страху думки своєї не має, жде, що скажу я. І це — старий спеціяліст! Зате інженер Озерович ладен по плечу за панібрата ляснути.

Ніяк не можуть сполучити: дисципліна й простота, повага до керівника й простота . . .

До речі, Озерович . . . Його можна побачити на полюванні тоді, коли вважається, що він у відрядженні. Скажімо, я його давно знаю, як завзятого мисливця, — з цього не виходить, що йому має бути виняток.

Коли я інших звільняю після одного-двох попереджень за дрібніше, то чому для Озеровича я буду робити виняток, — не оголошу йому наказом догани з попередженням? Тому, що я його давно знаю? Чи тому, що в нього сумний настрій? Нечесно це буде і я сам такою м'якотілістю підриваю фундамент під тісю будівлею, яку я з такими труднощами, так наполегливо й терпляче звожу.

Або оця стенографістка, як її там, Отава . . .

Прийшла сповістити, що вона не вігласливлює нас своїм бажанням працювати в Цукротресті. Хто така стенографістка? Технічний робітник. Чому вона вважає, що її справу повинен розв'язувати тільки я, а не адміністратор? Я ледве стримав себе, щоб не вдарити кулаком по столі й не вигнати її геть . . .

Всі вони бігають до мене за кожною дрібницею . . .

Ні, винен тут тільки я і треба правді ввічі дивитися.

Правді ввічі дивитися? Ну, подивимося! Так, не втаю, деякий час мене цікавила ця особа. Жінка від тебе чогось хоче, ось яке склалося перше враження. Уперто хоче. „Чи щиро, чи грає?” — ставив я собі питання. Це дуже важливо встановити, бо коли відразу візьмеш нехібний критерій, тоді правильно оцінюєш вчинки, навіть можеш передбачити, як та, чи інша категорія людей поведеться.

І я з першого дня зрозумів, що не можна її допускати на близьку відстань. Багато чого можна від неї чекати, а підкривати собі фундамент, на якому я буду свою роботу . . . Ні, моя голова мені дорожча!

Я приглядаюся, проте. Інколи може надто приглядався. Жінка опалювалася нефальшивим, зачарованим поглядом. Коли б інша

ситуація, — чорт-зна, до чого дійшло б. Вона ладна на все. А я не надлюдина, тільки звичайний смертний чоловічої статі.

„Чому ні?” — були моменти, коли я подавався на її заклики. „Дерево цвіте щороку і це — закон природи. Хіба вже так погано — наповнити цвітом яблуні благущі очі, подивитися, як вони за-паляться безсмертною пожежею. Так низько нахиляється до тебе гілка з соковитими вишнями. Тільки простягти руку...”

Ну, а далі що? За хвилину ласування розплачуватися сто-крат. розплачуватися золотими зливками своєї праці? Цих же зливків не підносить життя на таці, а вони чогось мені коштують.

А осад... Е, багато чого не робиш, пам'ятаючи про той осад, що потім приходить після хвилини захоплення...

Внести розколину в життя з Вірою? Знищити якимось необачним кроком свій авторитет? Розладнати налагоджені умови нормальної безперебійної роботи? Такі жертви принести заради жарту, заради бажання перевірити свою молодецькість? І кому саме жертву? Стенографістці?

О, ні, жінко, нічого не вийде!

Цей епізод із стенографісткою — яскравий приклад, яка майже невловима індукція проходить між апаратом і керівником. Хвилина вагання десь на якомусь етапі дає ось на поворотах свої наслідки. Ця жінка, певно, надіялася, що хто-хто, а я піду на всі ті умови, які вона забажає диктувати. Коли б я, директор, завжди зберегав дистанцію — цієї візити її не було б тепер. Отже, — я сам винен. Я дивився на неї, як на жінку, не зберігши дистанції. Інакше вона не посміла б іти до мене із своєю дрібною справою...

Але, жінко, не вийде нічого!

Для Віри, для сім'ї — ѹ то я не дуже щедрий на час. Коли вимагає робота — останнє напруження сил віддаю їй. Розколина ж починається з найменшої щілинки. Який же з мене буде керівник, коли я допущу найменшу щілинку? Заради того, щоб полоскотати своє чоловіче самолюбство? ..

Як же, все таки, бути з наказом? Підписати той проект наказу, який приніс Горович — дати новий привід. Звільнити — начальники відділів заперечують, кажуть, що зовсім погано буде, коли зостанеться одна стенографістка. Лех без кінця канючить: „Вона мені економить дві четверті часу, жалко випускати таку вправну стенографістку... Після неї нічого не треба поправляти, а навпаки, вона мені ще поправить...” І чого він так за неї держиться? Ну, добре, зроблю вже для нього...

Власне, директорові не випадає журитися тим, що подумає про його дію технічний робітник. Директор стоїть вище цього...

32.

Платон Озеровиз

Мені вже набридло слухати на кожному кроці: „Ах, святий! Ах, Сергій Михайлович!” Ах, та ах! З нашого земного Сергія тут у тресті зробили світило неземне. А фактично він таки прездоровенний лицемір, святоша і сухар. Слово чести, тільки прикидається святенником!

Ну, чого це ради він на мене в'ївся? Мало було ѹому на зборах мене пробрати (всі ж знали, що це про мене мова), — так він ще й наказа мені вліпив. Догана ще й з попередженням! І за що? І всі ж знають, що в мене родинне горе, — можна було б зважити на мій настрій... Ні, ось то ѿ який святий та божий!

Або ця комедія з вечерями! Як був Максим днями, я питав його, — від чого він лікував у Верхняцці Сергія. Шлунок, каже. Нічого не може їсти. Він тепер нічого не їсть. А таки не їсть! Збере засідання, вся чесна компанія обжирається бутербродами і красними, шинкастими, а він чайок із сухариками попиває...

Я певен, що це заради того самого святобожництва. От, шику багато, розмах, маштаб, — хоч ніхто не закине, що це він для власної особи влаштовує. А грошки народні пливуть! Задля якогось честилюбства з вивертом.

Аж гидко! Хоч би поїхати в якесь довготривале відрядження, щоб очі мої не бачили цього святобожництва.

Максим майже не змінився, відтоді, як я його бачив, тільки сиве волосячко де-не-де з'явилося. Побачив у мене купу Зоїних фотографій і питав:

— Думасіш женитися, чи так?

Не вірить, що я зовсім викинув із голови все те давнє. Може я й зовсім звільнюся з тресту й поїду у широкий світ, прикладом, на Далекий схід... Не до любощів мені тепер і не до залишання...

До речі, Зоя попросила, щоб я їй віддав її фотографії. Шукав, шукав та й не знайшов їх. Де ж вони могли подітися? Скільки їх було в мене! Чи не навмисне це Зоя про них згадала? Знов якийсь натяк? Право, неохота його відгадувати...

Риючись у картках, я знайшов фотографію Галочки й себе, як ми були ще дітьми. Гарнесен'ко собі обнялися і з завмиранням серця чекаємо, як „звідтіля вилетить пташка”. Йй п'ять, а мені сім років. А перед тим ми побилися... Чому дитячі бійки подібні більш на ігри і ніякого сліду, крім веселої теплої згадки, вони не залишають?

А весело в сім'ї!... Цей же сухар і сім'ю має, і не відає, яка радість, яке тепло йдуть марно в повітря...

33.

Юлія Отава

В мене ніколи не було ляльок. В дитинстві я гралася так: дуже захочеться мені знати, як то бути сліпою. Заплюшу очі й запевняю себе, що я — назавжди сліпа, що я ніколи не побачу світла. І так повірю в це, дійду до такого страху, аж серце падає в якусь безодню.

Потім відкриваю очі — о, щастя, о, блаженство блакитного сяйва дня!

Або — „як то вмерти?” Накриюся великою подушкою, щоб не можна було дихати, й запевняю себе, що вже мене поховали. Я — в труні й наді мною — земля, яка давить на мене всією своєю невблаганною вагою і якої я не підійму своїми маленькими людськими силами. Вже нема чим дихати, вже ніколи-ніколи не вдихатиму я повітря і ос-ось задихнуся без нього.

В дикому страху, в обуренні проти чийогось насильства над моїм бажанням дихати я зриваю з себе подушку і з неймовірною гостротою відчуваю розкіш повітря, розкіш подиху, розкіш існування.

Тепер я назвала б це експериментом на витримку.

Тільки цим разом експеримент наді мною робить щось не з моєї волі. Коли я почула, що наказ підписано, я зостаюся стено-графісткою на два відділи, то ж бачитиму того, кого навіть на ім’я не насмілююся назвати, — наступила така розкіш і блакить, така затишність розлилася в серці, таке повне життя стало!

Але чудно! Для цього щастя повноти не треба бачити його. Досить того, що знаєш, — є він тут, близько.

Може в цьому й полягає саме любов, а не скороминуще захоплення, яке спалахує й погасає.

Проте, позасвідомо думка весь час про нього. Сьогодні на нараді, під плюсکіт ділових розмов, на екрані спогадів пройшли всі зустрічі, мимовільні погляди. І випливала думка, що найкращі, найяскравіші і найзапашніші — перші мимовільні погляди-признавання. А над усім панує те, що було цими днями.

В великий залі далеко я сиділа, на бальконі. І він сидів у президії. Довго розшукував когось і не знаходив серед моря голів, непокоївся, нервувався. А побачив мене, аж там високо нагорі, — ніби скаменувся, втихомирився, став на мірі. І не ховаючи вже повені ніжності, не закриваючи її тим вицвілим, бездушним поглядом, наче винагороджуючи себе й мене за ці всі наші надлюдські муки, — довго, до нескочу дивився на мене.

„Не сердься! Чи ти справді задумала від мене піти?”

І коли виходили всі, я бачила, що він, без усяких уже пересторог, дивився на балкон. І знала, що він упивається мною. І від того я спіткнулася й упала. Це тому, що він дивився!

Було це зразу після того, як я ходила по місту й шукала нової роботи. Тільки ж я в цім не сміла собі признаватися всі опі дні, — а тепер воно само виплило.

Тоді в дверях, — хіба то була радість несподіваного, безпосереднього замилування? Ні, то був наслідок чогось передуманого, вирішеного. А його одверті погляди, що обсипають приском сорому, могли б обурити, якби не від нього вони йшли. Але він такий скромний, нездатний на цинізм! Я звикла дивитися на нього, як на аскета, — навіть дивно, що очі його можуть бути такими.

А тепер?

Тепер нема чого й думати, щоб він помічав мене. Ну, і нехай і не дивиться ніяк, мені без нього бути — не вистачає повітря. Все те, що я чиню, не ляже плямою на мене, бо воно виходить із самого центру моєї істоти. Ну, і нехай він думає про мене, як хоче...

Ця моя нещасливість — щастя! В ній стільки щастя, що до неї ніколи не дорівнятися ситій вдоволеності...

Ні, я якась одержима! Якби так ще півроку тому сказала я собі, що нещастя — щастя. Який це бувби нонсенс! А тепер цю найглибшу істину святкує моя дума...

34.

Зоя Малевицька

Мені снилося, що я ходжу між столами в якісь розкішній, осяяній самоцвітами люстр, залі. Багато гарно зодягнених людей сидить за столиками. Вони веселі, сміються і всі п'ють з келихів червоне, як жар, іскристе вино. Мені теж хочеться вина, дуже, — але ніхто не дає мені, ніхто!

Я підходжу то до одного столика, то до другого і мене мов не бачать, хоч я знаю, — це вино рубінове, іскристе й мені належить. Чому ж я не маю права, сміливости, доторкнутися до келиха з вином? Чому і я не п'ю?. З великого жалю я прокинулася.

Як добре, що це, — тільки сон!

А дійсність?

Ось уже місяць скоро, — не чути нічого від Платона. Поїхав — як у воду впав. Ні звуку! І поїхав він теж якось чудно, — не попрощався навіть. Я вірю — смерть сестри дуже вразила його, але все ж — невже я ніякого місця не маю в його думках?

Невже все те, що було — омана, легкий флірт, що забувається на другий день?

Ну, то й добре, що не пише! Нашо дурити одне одному голову, коли нема гадки про союз на все життя?

А може він придивився до мене за цей час і я просто перестала йому подобатися? Я ж і сама ставила це умовою — нумо, придивимося одне до одного, чого поспішати? Щоб потім хтось із нас шкодував?! Він і придивився, а як йому було незручно сказати ввічі правду, то він і не пише.

Що ж, він по-своєму чесно вчинив. Інші, не спізнавши одне одного, біжать у загс, а потім через тиждень знову біжать у той самий загс. Ні, я так не можу! Як дружитися, то вже певному бути, з ким маєш усе життя жити. Ну, а якже? Записатися, щоб усе було солідно, а не білими нитками шито. Це — відповідальний крок, на який зважуєшся раз у житті. А якщо ні, то не треба іншого в оману вводити...

Хіба не огидно, що в нас дивляться на шлюб, як на лузання насіння? Зійшлись — розійшлись, зійшлись — розійшлись... Я не хочу так — хто мене заставить?

Платон, видно, все те зважив, знає, як я дивлюся, і вирішив вислизнути. Хіба він не казав:

— Чого нам довго думати, бери речі й переходь до мене жити! Всі так роблять, чим ми не такі, як усі?

Правда, він пожалкував, що сказав таке. Після цього я з ним тиждень не розмовляла.

Як можна перенести речі, то можна й оформити це... Але не буду я його за полу тягнути. Я б швидше язика собі відкусила, ніж би сказала: „Ходімо в загс!” А інакше я незгодна! Він же, видко, загсу бойтися, як чорт ладану!

Так воно, очевидно, і є. А чим же іншим пояснити цю мовчанку? Ну, тепер хоч і напишіш, то я вже не обізвуся!

Як кінець, то кінець!

35.

Синьоокий перетворився в установі на легендарну постать. Всі вже звикли, що він ночами не спить, працює, завжди витриманий, терплячий і працьовитий. Кажуть, він дуже деликатний і добрий. Скромність його доходить до смішного.

А поруч того, він впливає на людей якось приголомшливо. Він не стукає кулаками по столі, не кричить. Але його тихі й ви-

бачливо сказані слова примушують людей обливатися потом, — так вони діють. Директори цукроварень, обласних трестів, викликані з приводу якихось недокладностей, бояться до нього йти, — краще б він кричав і лаявся, ніж просив вибачення за свої догани. Ті самі люди, що в кулуарах дивуються з його тихого слова й доброти — тремтять від цього слова й погляду. А тимчасом він рідко застосовує кари.

Велизечзна віра в людей проглядає в характерних для нього словах: „Такий-от дав слово чести виправити допущені порушення”. Для нього слово людини такий самий відчутній аргумент, як для іншого — покарання примусовою працею.

Нащо це безглазде почуття вмішалося? І чому я смутнію так, коли чую все це про Синьоокого?

Бо я тоді відчуваю, яка я справді мізерна в його маштабі. Невдала артистка й не дуже запопадлива канцеляристка, — як я смію підносити очі на цю людину з такою незборною силою, з таким життєвим зарядом?

І саме в цьому його влада наді мною. Коли б він був, як усі оці ситі, недалекі й самозадоволені принципали, що населяють директорські кабінети, — мене не водила б мана по фантастичних країнах марень. Коли б я бачила пляму на цій ясній постаті, — грізна лава, яка тепер сунеться на мене й погребас під своїми пластиами, перетворилася б у ріденьку калюжку, яку я перейшла б сміючись.

Але як же так? Ось прекрасна людина тане на очах... Коли він проходить, люди озираються на нього й у поглядах їх можна читати: „Він помре, він не протягне довго, такий вимучений...” — ось людина звалиться і згорить на очах. А ти, обсипана цілющим дощем щастя, стойш збоку і бездіяльно дивишся, як гасне той, хто дає це щастя. Ні, не всилі я цього зносити!

Може ця безсилість і є причиною тому, що я тепер плачу й плачу? Що тільки відійдуть люди й робота, — я починаю ридати. Ні, з цього всього нічого хорошого не вийде, я вибуваю з ладу.

А що робити?

Він не хоче мене помічати. А коли б і хотів, — чи посміла б я сказати йому? Ні, я не смію... Я все дерев'янію, витягаюся, зіщулююся в його присутності. Невимовний, непереборний страх охоплює мене.

36.

*Платон Озерович
Зої Малевицькій*

Вельмишановна Зоєчко!

Пробачте, що пишу я не своєю рукою. За мною сталася маленька неприємність, але не лякайтесь, нічого страшного. Я їхав на мотоциклі, трапилася аварія і я пошкодив руку так, що не можу нею писати. Листа ж пише під мій диктат дванадцятирічна небога, Надя, отже, коли будуть граматичні помилки їй не досить доладу він буде складений, то не дивуйтесь.

Крім того, мене трохи пом'яло, коли я падав, і лікарі заборонили мені рухатися. Страшенно важко лежати отак непорушно цілими днями їй єдина моя втіха її розрада, — це думати, мріяти про Вас.

Я дуже прошу Вас написати мені листа, бо почуваво себе страшенно самотнім. Не смію заікнитися, але що, коли б ви змогли приїхати у Верхнячку, де я спинився в моїх родичів і де зо мною трапилася ця пригода ... Молив би Вас, — хоч на кілька день! Не можете собі уявити, яке б це було для мене щастя!

Не турбуйтесь про те, що ви будете тут когось обтяжувати. Родичі мої дуже симпатичні люди, знають про Вас, помешкання велике, і до того ж одна кімната зовсім вільна, — своякова дружина поїхала на курорт.

Я хотів би з Вами багато й глибоко поговорити, про що в листі їй чужою рукою багато не напишеш. Палко надіюся, що Ви приїдете. Тоді їй поговоримо!

Чекаю телеграми про Ваш приїзд. На окремому листі описую докладний маршрут, а на станції Михайлівка зустріне Вас мій свояк і Ви приїдете з ним заводською машиною.

Ваш відданий друг

Платон Озерович.

37.

*Зоя Малевицька
Платонові Озеровичу*

Телеграма

— — — Виїжджаю. — Зоя.

38.

Юлія Отава

Я плаваю в неозорах щастя, хоч я така нещаслива, що нещастя спалює мене. Лиш ясні й чисті випливають спогади — золотий сон.

І коли я покладу на один бік терезів ситу вдоволеність, а на другий — мою нещасливість, то розлите в нещасливості щастя переважить. Воно, як зливок золота, сяє, не іржавіє, не боїться байдужності Синьоокого.

Так, байдужности, роз'їдаючої байдужности!

Коли розцвітає опівночі вогненна жарквітка на папороті, — сміливця, що зірвал її, лякають привиди й примари, різними голосами та свистами. Страховища насуваються з усіх боків, грім, блискавиця й землетрус стрясають всесвіт. Але щасливець нічого не боїться, поки з ним жарквітка. Нестерпуче сяйво жарцвіту, вогнево-золоте, освітлює ген-ген усе навколо і боронить від усіх жахів.

А коли ж піддається страховищам і привиддям, згубить цвіт папороті, — то все їй померкне, і щастя згине ...

Так і мені: змії його байдужности не труять мене, страховища дистанції між нами не лякають, — я несу жарквітку. То мана насилає ляк, ридання, відчай, — оці страшні привиди, що клубочаться вже в мені самій. Мана вигадлива, вона ж хоче видерти в мене цвіт папороті. Чи ж донесу?

Ні, не віддам!

О, мана хоче видерти! Що це за відчуття в мене, коли я потрапляю під його нестерпучий погляд? Сором, наче роздягають мене. Що це був за п'янний погляд на з'їзді?

Я розкладала стенограму й загіпнотизовано обернулася. П'янний погляд, роздягаючий, сковзнув по постаті, по ногах і Синьоокий щез за дверима. Що його цікавило в моїй постаті? Дивиться так на постать, одежду, — і це мені незрозуміло. Дуже важко його зрозуміти, але щодалі, то більш приваблює він мене своїм аскетизмом, поєднаним з високим життєвим і громадським тоносом.

А він дивиться тільки на рожеву блузку, на ноги ... Чудно і соромно!

Я думаю про це в цю мить і сміюся від радости, з своєї безсоромності. А може він мене в сю любить, і в сю мене йому хочеться сприймати? Тоді й сорому нема!

Це повинна бути таємниця її від мене, бо неймовірно це, несполучно з дійсністю. Але припусті неможливість... Ні, цього я не можу вмістити. Це — мана спокушус, хоче відібрати жарквітку.

Нехай уже буде краще так, як є! Директор підкреслює свою відчуженість, дистанцію. Поглядом знищує. І нехай ніколи не кінчається це щастя. Нехай я буду завжди в ньому, неозорному, плавати...

39.

Зоя Малевицька

Ось кілька днів підряд увечорі приїжджає за мною директолійкою доїду я до Михайлівки. Чи добре я роблю, що іду? Я ж ніби цим самим з'єднує свою долю з Платоном. А що, коли він стане калікою, без руки?

Е, не треба про це думати! Людина в нещасті, вона мені дорога. Які ще можуть бути сумніви? Коли ж людина доводить свою щирість, як не в горі? Якщо я хоч чим зможу принести йому полегкість, у його важкому стані, то її це дуже добре...

40.

Юлія Отава

Я навіть не знаю, куди подіти своє почуття. Аскет не хоче його приймати, а я нічого не роблю, щоб змінити такий стан. Куди подіти той високий жар, що нагнітає її роздирає душу, не маючи виходу?

Ось кілька днів підряд увечорі приїжджає за мною директора машина. (Зоя взяла відпустку на кілька днів, у неї якісь там родинні справи, здається, мама захворіла). І, як на зло, мене в цей час не було дома. Шо це? Гримаси випадку? З божевільним святом у серці я б поїхала...

Ах, будьщо, я перегукуюся з тобою, Синьоокий! Ти в цю хвилину живеш мною, як я тобою, і тобі не дає спокою думка: — „Чому, чому стільки часу її не бачу?...”

41.

Сергій Михайлович

Нахабна, чи наївна, чи дурна?

Власне, ці три якості можуть бути сполучені. Крім того, мені стало жалко її неприємною жалістю. В цьому довгополому чор-

ному пальті вона схожа на юродиву монашку. Тінь від пальта лягала й на вираз її жовтого й безбарвного обличчя.

Я казав собі колись, що вона мені подобається. Тепер тільки жалко й неприємно, що вона чогось чекає від мене своїм невідступним собачим поглядом.

Прийшла! Хіба я її кликав? Я не помилувся, — від неї можна чекати чорт-зна чого. І не соромно їй так нахабно нав'язуватися?

Та... Ні, здається, я замовив на вечір стенографістку! Я й забув... Секретарка сама мене запитала наприкінці дня, чи мені потрібно, бо якось так вийшло, що оці кілька вечорів до зарізу потрібна була стенографістка, а її не було. Я Зою відпустив на кілька днів, — а в ту хвилину забув про це. Якби знав, був би не пускав. Хоч і рідко турбую я Зою вечорами, а виявляється, стенографістка завжди повинна бути під рукою.

Так, так, я сказав, щоб на одинадцяту годину вечора була стенографістка, — я на цей час призначив розгляд фінансового стану одної проривної цукроварні... От, неприємно...

Що ж, раз прийшла, то почекай уже. Правда, засідання комісії не відбулося, ми зайнялися іншим. А о пів на першу заступник мене питає:

Чого чекає в приймальні стенографістка?

Я навіть вийшов, поглянув. Справді сидить...

Вона б, видко, сиділа там усю ніч, як забута рукавичка. Бувають і такі... Зоя б уже давно спітала, чи вона сьогодні потрібна, і пішла б спокійненько додому.

Я вже давно в пам'ятку не маю цієї жінки з найвно-старечим обличчям. Виявляється, вона таки працює! А мені чогось здавалося, що я її звільнив.

Яка дурна! Коли б я хотів, то вже знайшов би якийсь спосіб запитати її, чого вона хоче. Не розуміє, чи як, що я ніяких стосунків, крім офіційних, з підлеглими мені службовцями не хочу і не буду мати.

Тут вирішуєш з напруженням великі завдання цукрової промисловості, — під ногами плутається жалюгідна істотка із своїми мікроскопічними претенсіями...

Моя Лада, як виросте, така не буде. У Лади клекотітиме бурхливий громадський інтерес, не відрваний від інтересу особистого, і вони будуть сплітатися, допомагати одне одному.

Ладусю! Любо дивитися на твої ніжки, на твої ручки, дивитися на тебе вночі, коли ти спиш, наливаєшся силою, ростеш. Це ж я сам, частиночка мене, тільки безмірно люба: крихітка, з якої

виросте велика людина. Це — чудо, я ніяк не можу звикнути до нього ...

Часто, коли зостаюсь на самоті уночі, коли крізь вікно вливається непрохана журливо-ласкавим струменем мелодія нічної радіопередачі, якось несамохіт крізь рядки ділового листування пропадає образ Ладусі. Ось вона вже ходить, ось і п'ятилітня дівчинка, а ось уже й школлярка ... А там дивись, мій Ладусик уж доросла живорадісна дівчина, з якимось своїми особливими юнацькими, забирающими за душу, інтересами. Віра так живе Ладою, що мене їй не помічає навіть. А ревнue! Не дозволяє нікому до Лади підходити. Тася, їй та не має доступу до маляти ...

Та повернімо до справи. Виходить, в наступному році наша програма збільщується на ...

42.

Зоя Малеєвичка

Хулігани! Мерзотники! Негідники! Ні, гірше! ..

Хто?

Та обое! Треба було б їх у пресі на позорище виставити, цих пройдисвітів. Але ж ніхто не повірить! Все це більше на вигадку подібне, ніж на дійсність. То як же я, дурна, повірила? Все ж білим ниткам шито, а я... Якщо треба бути тупою, ницю худобою, щоб вигадати такий мерзенний жарт, як вигадав оцей Максим. Я його ненавиджу! А я ж іхала, щоб полегшити нещастя тому, кого обрало серце, отому негідникові, Платонові!

На станції Михайлівка ніхто мене не зустрів і я хотіла зразу повернути назад, наче відчувала, що саме так і треба було зробити. Тільки дурне сумління не дозволило. Як, людину в біді покинути? Може помилка вийшла в телеграмі, число переплутали?

Добре, що я запам'ятала адресу, так докладно описану „рукою Наді”. Добралася я до заводського містечка, знайшла будиночок і стукаю з завмиранням серця. Може помирає?

Відчиняє мені якась жінка, дуже ввічливо запрошує до мешкання і пояснює, що вона одна. — Платон поїхав у сусіднє село недалеко і надвечір буде, а його родич, Максим Наумович, незабаром вийде з роботи. Вона ж — сусідка, її попросили мене прийняти їй допомогти розташуватися з дороги, відпочити.

— То, то Платон не в лікарні! — Відлягло мені від серця, бо все ж, — переломана рука, може вже без руки ...

І мене так стішило вже це одне, що й у голову в ту мить не прийшло дивуватися, — чого це він поїхав цього дня у якесь село, хто це небога Надя?

— Ні, ні, не так страшно! — всміхнулася Клавдія Іванівна. Тільки ще рука на перев'язі. Він швидко видужає! Який він буде радий, що ви приїхали!

Клавдія Іванівна мене дуже гарно приймала, я раптом стала господинею на ціле мешкання з трьох кімнат, гарно обставлене, а сама вона пішла тимчасом до свого мешкання господарювати.

Швидко прийшов Максим Наумович, про якого я справді чула не раз від Платона. Він тут працює лікарем, але подібний більш на шейха: з чорною великою бородою, яких тепер не носять, з матовою засмаглою церою обличчя і надзвичайно великими, близкучими чорними східними очима.

Зустрів він мене, як давно знану родичку, — шумливо, з дотепами і жартами. В нього недавно померла дружина, — видко, він з природи життерадісний сміхун. І, виявляється, виїжджав таки справді на станцію Михайлівку до ранкового поїзду, навіть на цілу годину до роботи запізнився.

— Заради вас я й у тюрмі ладен посидіти, — жартував він, натякаючи на новий закон про кару за спізнення на роботу.

— Але добре, в листі Надиною рукою було написано, що родичка поїхала на курорт...

— Ну, ѹй голодний же я! — скривився Максим Наумович. — Чи будемо чекати Платона? Клавдія Іванівна в честь вашого приїзду цілий бенкет прилаштувала.

Обідали в Клавдії Іванівні, — я, Максим Наумович, Клавдія Іванівна, її чоловік. З хвилини на хвилину чекали Платона. Максим Наумович, посміхаючись всім своїм породистим обличчям, — близкучими очима, сліпучими зубами і навіть тонко вирізьбленим носом, — підливав усім шампанського і сам пив за здоров'я нового подружжя, за щасливе життя. Було дуже весело за столом, тільки в мене серце нило. Де ж Платон? Чого це він, знаючи, що маю приїхати, поїхав у якесь село і досі не повертається?

Тим-то, помічаючи мій настрій, Максим Наумович розважав мене, як міг. Розпитував, як собі думаю влаштувати родинне життя. Чи маю кидати службу? Господарювати гадаю?

Ні, гадаю служити.

Воно, звичайно, не вадить служити, тільки як то приємно, коли прийдеш додому в затишне, чисте мешкання, скрізь почувавається хазяйська рука, на обід якісь особливі оладки, по обіді —

чай з домашнім тістечком... Але то так він, до речі, захопився своїми провінціяльними смаками.

І весь час у такому дусі тривала розмова. А я весь час поглядала на годинника.

Що з того, що я сиджу серед людей таких мілих, ввічливих, пристойних, — коли його тут нема!

Первове напруження передалося й хазяйці обіду, Клавдії Іванівні. Вона раз-у-раз казала:

— І запізнився наш Платон! Ну, та нічого, скоро буде...

І наприкінці запанувала якась зловісна тиша за столом.

Що вони від мене ховають? Чи Платон помер, чи якесь інше страшне нещастя?

— Скажіть мені всю правду, яка б вона не була страшна! Нащо ви мене сюди викликали?

Максим Наумович взяв тоді мене за руку, повів у своє мешкання, посадив на канапі, сам узяв крісло і сів напроти мене. Та й почав казати таке:

— Вислухайте мене й не ображайтесь, не хвилюйтесь. Платон тут ні при чому. Він навіть не знає, що я вас викликав. Його тут і не було. У всьому цьому винен — один я!

— О-ой, хвалити Бога! — вирвалося в мене.

Максим Наумович був у такому напруженні, що навіть не помітив цього моого жесту.

— Вас я давно знаю, — продовжував він. — Давно... Бачив ваші портрети і деякі маю в себе. Я б не посмів цього зробити, коли б не знав певно: Платон не думає з вами одружуватися. Я його спітав навіть, бо ви мені дуже сподобалися на фотографіях, хоч в дійсності ви ще краща. І він мені відповів: „Ні, в мене таких багато є!” От, я й зважився... просити вашої руки...

Він урвав на цьому й боязко подивився — що скажу я?

Що говорив він далі — не знаю, але я заціпеніло почала підводитися з канапи. Я нічого не розуміла. Де це я! В якій кімнаті сиджу? У якій частині світу? Хто це говорить? Що він каже?.. Я не чула, здається, змісту, чула тільки незнайомий мені рокітливий баритон... „В мене таких багато є...”

І власник цього баритону взяв мене за лікті й, обережно намагаючись посадити назад на канапу, промовив:

— Чи згодні ви бути мосю дружиною?

Я з силою відштовхнула його руки. Все — почуття окраденості, зневаженості, образи, — злилося в якийсь нестерпучий клубок. Як? Зовсім чужа, незнайома мені людина розпоряджується мною для якогось жорстокого і тупого жарту? Хороші жар-

ти! Заставили збрехати, що мама хвора, просити відпустки, мучитися в дорозі з пересідками, заставили не знаходити місця в тривозі за Платона, негідника! Як вони посміли так грати мною?

А цей — ідютьський шейх з баранячими очима, мальований дурень, — за кого він мене має? За телицю, виведену на базар, — хто захоче, той і купить?

З силою я відкинула його руку, і, задихаючись від гніву, крикнула:

— Ви... ви... не чіпайте! Благопристойний бандит!

І зо мною несподівано сталася істерика. Хоч я ніколи не плачу.

Максим Наумович перелякався. Він заклопотано бігав по кімнаті підбіг до буфета й почав витягати звідти якісь тарілки, вазочки, потім знов їх нащось туди ставити, тоді відчиняв другі дверцята, щось забряжчало й уламки склянки впали на підлогу. Нарешті, він дістав щасливо цілу склянку, налив води в неї і метушливо піdnіс мені.

— Заспокойтесь! — говорив він. — Заспокойтесь, в цьому нічого непристойного, чи образливого для вас нема. Ну, не сподобався я вам, — завтра ж візьму квітка й посаджу вас на поїзд, — тільки не плачте, бо я сам теж заплачу ... Що ж тут страшного? ..

— Зараз! .. зараз! .. — повторювала я, відпихаючи ненависну склянку з водою. — Зараз відвезіть мене на станцію! Я й хвилини не хочу тут бути...

— Але зараз жодного поїзду нема, — намагався Максим Наумович мене втихомирити тверезими доказами ... Ну, пойдете ви на полустанок, а там і переночувати ніде, — будете мучитися цілу ніч. Ні, я цього не допущу! Та ви не бійтесь мене! Я зовсім не бандит ... ніякого насильства тут над вами не буде! Хочете, — я зараз піду, а ви зостанетесь сами ...

Максим Наумович з таким покірливим, прибитим і винуватим виглядом усе говорив, що я помалу втихомирилася і починала звикати до цієї раптової метаморфози. Жених! Ще один! І наскільки він був симпатичний мені з півгодини тому, як родич настільки тепер осоружний. Чи ж не шейх? Чи ж не серцеїд? Просто провінціональний донжуан! Павіян! Вчора жінка померла, а сьогодні він шантажує незнайому людину зухвалим, бандитським способом ...

Та гіркість ішла не стільки від цього обману, де мною грав оцей, як річчю ... Гіркою до нестяями була загадка про Платона. „В мене таких є багато! ..” А я, дурна, кинула все й полетіла на крилах до нього.

Максим же Наумович, чи то вгадуючи, яка робота точиться в мені, чи то, щоб не мовчати, щось говорити, — підкидав жару.

— Даремно ви через цього Платона стільки переживаєте! Не вартий він вас. Легковажний, нестійкий! Щодня в нього нове захоплення. Ви мені може не повірите, то поговоріть із Клавдією Іванівною, вона вам багато чого про нього розповість. Непевна він людина, сім п'ятниць на тижні...

— Я тільки одно хочу знати, — сумно запитала я. — Чи в згоді з ним ви все це зробили?

— Клянусь! Платон нічого не знає! — палко крикнув Максим Наумович. — Правда, я йому жартома написав, що хочу з вами одружитися. Він відписав коротко: „Попробуй!”

Я мовчала.

— А може це був іспит? Ви знаєте, — він страшенно бойтесь наскочити на таку, що шукає „вигідної партії”...

„Може це був іспит...” — Платон з ним у змові!

— І це ви з ним удвох складали того листа? — допитувалася я.

— Та що ви!? Я вже більш, як місяць не маю від нього вістки.

Знов Платон! Якже він міг, оцей мальований дурень, вгадати, коли саме слати свого листа. Тоді, як Платона нема в Києві. Вони зговорилися!

— Покажіть мені Надю, — рішучо зажадала я. — Я хочу почути від неї, з чого вона списувала.

— Яку Надю? — почервонів Максим Наумович.

— Що писала листа...

— Та це я сам писав...

Я аж відхитнулася. Лист той повний був граматичних помилок. І писав його оцей, тонкої вроди, чоловік, лікар, цей самий, що пригнав мене сюди на глум. Який нікчема! Тупа, жорстока худоба. Влізти в чуже життя, потоптатися там брудними чобітми, напаскудити, а потім ще й лізти з своїми осоружним сватанням. „Чи не все одно? Їхала до одного, а зійшлася з другим...” Скотина!

Але скотина почував уже себе прекрасним георем. Чи варто ще думати про того Платона? Платон усе пурхає, не знає сам, на кому спинити очі, а тут...

— Може б ви ще подумали? Ми б хоч завтра пішли й записалися... — вкрадливо закінчив герой.

— Ідіть геть від мене! — несамовито крикнула я. — Або я піду!

І знову я почала ридати, — гірко, невтішно.

Напевно цим разом я мала дуже жалісливий вигляд, бо Максим Наумович уже не підносив мені води, а схопився за голову й бігав по кімнаті, приказуючи:

— Що я наробив? Що я наробив? Який же я йолоп! Ніколи не думав я, що ви так приймете до серця. Якби знов, — ніколи в світі не писав би вам цього злощасного листа.

І безнадійно махнувши рукою, мовляв, — ех, нічого не вийшло! — він спинився передо мною.

— Ну, забудьмо все це. Йдіть, відпочивайте, а я вас зараз посаджу в поїзд. Оце ваша кімната, — розчинив він двері. — Відпочивайте . . .

„Відпочивайте!” В порожнім мешканні з якимось тупим і жорстоким чоловіком наодинці. Обдурана, з обкраденим почуттям.

— На станцію!

— В одинадцятій годині ночі на станцію? Ви здуріли! Я за вас відповідаю, — ви розумієте це. І нікуди не відпушту вас, поки не посаджу на поїзд. Чи ви справді думаете, що я вам щось заподію? Дивачка!

Він силоміць відвів мене в другу кімнату, і так виходило, що то я на нього кричала, то він на мене прикрикував. Я закричала, що нічого мені не треба, бо я спати однаково не буду. — Геть звідсі! — Покірно вийшов. Попробувала ж я замкнути двері на ключ, — він рішучо не дав.

— Хай стоять навстяж, — я хіба знаю, що ви у такому стані можете накоїти?

І сів якраз напроти дверей, щоб видно було кожен мій рух.

Так ми просиділи всю ніч до ранку. Я — схилившись над столиком, а він — ходячи великими кроками по їдалні, пріпалиюючи раз-у-раз сірником пригаслу папіросу. Зайти він не насмілювався, бо я здіймала крик і сама себе не пам'ятала від ненависті до нього.

Як тільки розвиднилося, Максим Наумович поїхав на станцію діставати квитка, а годині о восьмій Клавдія Іванівна постукала й запросила мене снідати.

— Ну, що, договорились? . . . — почала була вона й осіклася. По обличчю вона побачила, що зайве питати.

— Негідник! — пробурмотіла я. — А ви ж порядна жінка, чому ви мене не попередили, що довкола мене робиться?

— Даремно ви так . . . — похитала головою Клавдія Іванівна. Максим Наумович — чудова людина, прекрасний сім'янин. Він вас буде шанувати, любити . . . Скільки тут є таких, що з радістю

пішли б за нього, аби тільки він моргнув. Крім того, ви були б забезпеченні...

Я мовчала. Мені діло, — яка там він людина? Швидше б звідси.

— А може б ви подумали?... — нерішучо додала вона. — Жалко ж... Пристойна партія, такої швидко не знайдете... Скільки я знаю пар, що так одружувалися, а потім прекрасно жили. Ви ж йому так подобаєтесь! А Платон...

Мене докраю дратували ці умовляння, але я терпіла, бо розуміла, що вона виконує доручену їй ролю свахи. Але при згадці про Платона я вже не видержала й обрізала її:

— А я б вас просила не втручатися в мої справи!

„Ти таки симпатична людина, але я б з охотою заїхала тобі по пиці”, — подумала.

Та дві безсонні ночі, нервове зворушення, відбирали в мене сили. Вся енергія, яка в мені лишилася, зосередилася на одній думці: вибратися з цієї пастки...

Коли б мені попався зараз оцей Платон, — я б його на шматки роздерла. Хто його просиз знаходить мені „вигідну партію”? Це вони удвох, удвох зіграли зі мною такий мерзенний жарт. Обоє негідники!

І швидше б вийти до поїзду, відихати цю безглуздуду поїздку... Правда, Максим Наумович додержав слова. Не тільки посадив мене на поїзд, але й провів до ближчої великої станції, купив квитка у м'якому вагоні й на прощання просив прокачення за все. Ну, справжній джентлмен!

І як йому в голову могла залетіти така вигадка? Заради чого? І це — людина, яка кілька місяців тому втратила дружину й щиро за нею сумувала?

43.

Як тільки подумаю про нього, то плачу, — і це вже півроку. Чому це так? Я добре знаю, що власне, люблю свій витвір, бо коли ця людина робить мені боляче, то я протестую, отже, я все таки, більш себе люблю.

А хіба, як воно лежить мертвим капіталом десь на споді й не дає дихати, будучи джерелом туги, хіба не однаково, — віддала ти його, чи ні? Хіба мені його винуватити за це? Він — камінь, пам'ятник, картина, яка до тебе глуха й німа, а ти її оживила й створила собі втіху. Бо він тут ні при чому. Це небо, — байдуже,

ясне й холодне, це — п'ята атмосфера. А ти думала, що це таке ласкаве, принадне, блакитне небо?

Так, до останнього часу я не хотіла відмовлятися, хоч би що. Нехай на мене не звертає уваги, зневажає, — аби подивитися інколи. Цього мені треба, без цього я жити не можу.

І от настав час — треба рятувати себе. Я почуваю, що кочуся в якусь безодню. Мене знесилює хвороба душі, я скоро стану непрацездатною.

Зрадлива мана спочатку дала, а тепер хоче виманити цвіт папороті, залякує, щоб я сама віддала.

Ні, я змушила себе тішитися життям. Коли нема насладного, лише злідених крихти, — не треба, а я не буду підкорятися цим ударам, а я буду міцна і тверда. Тяжко це переносити, так, — але жили ж люди й на галерах, у великих фізичних муках, у струпах, — жили ж!

Чому мені підкорятися цьому правилу „для всіх”? Чому мені не робити так, як я гралася в дитинстві? В лютий холод вибіжу на вулицю і в серці стільки радості. Я кажу собі: „Адже зовсім не холодно!” І мені ставало, справді, не холодно в тому незабутньому дідовому старенькому піджаку. Треба було тільки підперезатися міцненько зеленим поясом. Вся сила в поясі!

А тепер прийшов іспит. І його треба скласти, і вийти бадьорою та оптимістичною, як сходить сонце.

44.

*Платон Озерович
Максимові Стеблівському*

Коли ти вважаєш себе чесною людиною, — поясни, що все це означає?

Прикриваючись моїм ім'ям, ти шантажуєш незнайому тобі людину, граєш чужою честю. На яких підставах? Тільки тому, що тобі відомо кілька подробиць із її життя, бачив її фотографії, ти дозволив собі компромітувати дівчину? Чи треба пояснювати, що так роблять тільки останні... І чесна порядна людина з родичем, якого ти називав не раз другом, теж такого не зробила б... — вирвав з-під носа дівчину.

Тобі там здається все так просто, а ти попробував би опинитися в моєму становищі. Іхав собі спокійно з відрядження додому, зійшов з поїзда на перон, почуваючи себе чистим перед усім світом, навіть перед Сергієм Михайловичем, як той янгол. І — і раптом за якусь мить став негідником, безчесним хуліганом, мерзотником,

бандитом, худобою, здається, вбивцею й розбійником. Ти думаєш, це так легко з янгола в одну мить перетворитися на розбійника? І не відаючи за що!

Ні, вона зразу, як побачила мене, то хотіла звернути вбік і загубитися в натовпі, що вихлюпнув з поїзду на перон. Та їй не вдалося. Я забіг поперед неї й заглянув у лицє. Зоя!? Звідки? Куди? Невже одним поїздом їхали? У суміжних вагонах?

Я потягнув у неї з рук валізу, але вона з силою пірвала її назад до себе й тут же, не звертаючи уваги на людей, що великими натовпами бігли повз нас, почала мене відчитувати найдобірнішими епітетами, які тільки існували в її лексиконі. А я стояв — і нічого сінько не розумів.

- Та в чому ж справа?
- Не прикдайтесь дурником!
- Що за лист?
- Це ви його вдвох, із дурного розуму, написали! ..
- А можеш ти спокійніше говорити?
- Еге, ви мене попоганяли четверо діб у поїзді — а тепер „спокійніше” ...

— Хто це „ви”?

Ну, як тільки вона сказала „Максим”, — то мені стало все ясно. І куди ділися фотографії Зоїні, і твої натяки, і Зоїна лють.

От уже, не чекав від тебе, що ти справді такий „мальований дурень”! Хто ж так по-дурному сватається? Яка дівчина, що поважає себе, не розлютиться? Вже коли так дуже хотів попробувати щастя, то міг би з нею в Києві познайомитися. А то понівечив дівчині відпустку, на яку вона чекає цілий рік, мене вмазав, себе на глум підняв ...

І найголовніше, — я в цій історії, — якої я й не підозрівав, яка мені йуві сні не снилася, — став головним винуватцем. Зоя ніяк не хоче повірити, що я тут ні при чому. Вона люта на мене, як сто вовків, і я її розумію, — якось навіть страшно стати жертвою такого обману.

Тільки при чому ж я тут?

Я б тобі не писав, бо ні за друга, ні за родича тепер тебе мати не хочу, такого йолопа. Але вимагаю, — яким хоч способом доведи Зої, що я до цієї справи непричे�тний і вина моя хіба в тому, що необережно поводився з її картками. Всі ті фотографії, які ти вкрав у мене, негайно вишли, а також і ту, що я послав.

От, наробив, а бодай тебе!.. А я тепер мушу все це розсьорбувати ...

45.

*Максим Стеблівський
Платонові Озеровигу*

Любий Платоне!

Я твого лайливого листа одержав і він мене немало потішив. Який же недалекозорий з тебе простак, скажу я по-правді! Я ж для твоєї користі старався, клопотався. Скільки мороки набрався, — на роботу не вийшов, коли проводив її, і тепер маю неприємності на службі, — зрештою, ще й у всьому винен застався. Та й роби людям добро!

Адже, коли б я справді хотів скомпромітувати дівчину, то чи не міг би я це зробити, — як ти гадаеш?

Але чи не подякував би ти мені, — невдячний бевзню, — що я розкрив перед тобою її справжній, чудесний образ. Я гадав, вона й справді така-сяка, недалека, пуста, — аж бач, ця камея з золотим волоссям тайт у собі незчисленні скарби відданости (і тобі, бевзню), самоповаги й приизирства до таких негідників, як я. — Розкішна дівчина і коли ти й тепер її прогавиш, то я тебе перестану поважати.

Ну, чи ти вже зрозумів, для чого я це зробив? Я знов, що ти цікавишся нею, і боїшся назавжди зв'язати себе, а потім розчаруватися. Знаю я вас, підстаркуватих парубків: „А як ловить?”, „А може тес?... А може сес?...” Та ти ж і сам казав: „Як би так пожити та роздивитися, бо хто його знає, що криється під тими серпанками...”

Ну, а тепер можеш не боятися. Благословляю і прошу не сердитися на мене за цей невинний жарт. Зою ж я якось і сам ублагаю.

Доречі, заїжджав до нас на цукроварню Сергій недавно. Як тобі сказати про своє враження від нього? Він, правда, став поважніший і сухіший, ніж був у нас, але покажи мені людину без вад. Та й ти добрий! Як тільки тебе погладити проти шерсти, так ти й почав шукати вад у людині. Питав я його про ту догану, то він всміхнувся:

— Жаль було, — каже, — але з пісні слова не викинеш. Треба було й було за що!

Ну, а раз Сергій так каже, то, мабуть, він має рацію. Дисциплінка, брат!

Крім того, Сергій, на мою думку, — людина надто середнього рівня, а на плечі звалив собі важку роботу. Де ж йому взяти тієї

широти й різнобічності, яких ти вимагаєш від нього? Не забудь ще, — виснажлива, хронічна недуга, з якою він бореться вже давно. А ви там усі звичайнісіньку людину підіймаєте на п'єдестал героя, — і ти так само, вимагаючи ідеалу. Там може кілька підлабузників ахають, охають (де їх нема?) — що ж, Сергій ім може пельку заткнути?

Чекаю листа, в якому прочитаю, що ти вже перепросився із своєю золотоволосою камесю.

Твій Максим.

46.

Юлія Отава

Туга доходить зеніту, — і після цього буде спустошення, провалля. Як стати безтурботною? Я повинна тікати від себе й нікуди мені тікати.

І на струпах цих наростають слова: не здамся! Нехай мене крутить і викручує на всі боки, а я хочу, щоб при всій силі почутия моя думка була ясна, провідна і вела мене в широкі поля рівноваги, твердого кроку та самоповаги. Крізь провалля й ущелини треба йти мені, як крізь голубі поля.

Так, ця свідомість народилася, коли я зустріла його востаннє. Він ішов і дивився на мене колючим поглядом, закутий у панцер начальника. Як я сміла всміхнутися, тоді на вулиці вітаючись? — так казав його погляд. Ну, то коли він так хоче, —

я не знаючи, звідки в мене таке взялося, подивилася на нього відзеркаленням його ж погляду, — колюче.

А хіба це було те, що я відчувала?

47.

Платон Озеровіг

Я не знаю, писати Максимові, чи ні? Я... одружився.

Еге, так несподівано взяв та й одружився. Годі вже з мене цього втомливого полювання за жінкою. Я знеохотився до цього. Чи не має Максим рації, коли каже, що тільки ідеалісти шукають якихось надзвичайних жінок, а корисніше приглядатися до звичайних. В кожній, уміючи, можна розгледіти своєрідне й гарне. Я не буду засуджувати Максима, коли раптом почую, що він уже розкопав під звичайною зовнішністю якусь дорогоцінну перлину і одружився, — хоч не минуло й півроку, як померла Галочка.

Я, звісно, зробив Зої ту жадану ій поступку. Ти не хочеш шлюбної ночі без загсу? На тобі загс, будь ласка! Для мене це

справи ні міняє. Якщо треба наліпiti ярлик, запротоколювати наш статевий союз, то по-моєму, хоч це й профанує його, але справи не міняє.

Так, тепер я хочу сім'ї, — багато дітей, дядь, тіток, бабусю, дідуся... Хочу, щоб у мешканні було шумливо, гамірно, щоб діти гралися, весело билися, а за хвилину знов, помирившись, балися...

Ні, я повинен Максимові написати. Мені цікаво знати, чи ййому так було, коли він одружився з Галочкою. Річ у тому, що поки я не одружувався, — мені чогось не вистачало. Одружився ж, — прибавилося щось зайве в моєму житті. От, зайве! Де ж знайти ту золоту мірку для гармонійного життя?

Мені інколи хочеться бути самому із собою. Раніше це було надзвичайно просто. А тепер, — завжди при тобі хтось є, кому треба відповідати, стежити за течією своїх і чужих думок. Навіть, коли вона заглиблена в свої думки, мовчить, — однаково я не сам.

Або хочеться мені кудись піти. Колись, бувало, замкнув кімнату на ключ і нікому не звітується, куди я пішов, де я був. Нікого я не тягну за собою. Тепер же так:

— Хотілось би кудись піти. Може підемо, Зос, розвісмоя?

— А що ж, підемо!

Починається нарада, куди піти. В Зої свої уподобання, в мене свої. Вона до своїх друзів хоче піти, я — до своїх. Нарешті, договорилися.

Починається збирання. Я — за п'ять хвилин і зібрався. Зоя ж іще повинна випрасувати сукню. Потім треба подумати, яке взуття їй сьогодні більш до смаку. Ах, ще ж на примусі докипас компот... А напудриться, а... Ой, забула почистити жакета!.. Зараз, одну хвилину тільки, хустинку напарфумую!..

Ой, терпцю нема! Вже мені й іти розхотілося. Ліг би на канапі, книжку прочитав.

Ну, от уже й вийшли. Я, коли сам, можу кожну хвилину змінити свій маршрут, — тепер же про це нема чого й думати. Нічого й думати, щоб за півгодини до вистави ненароком завернути в театр. Зоя принципово неходить до театру, якщо нема заздалегідь закуплених квитків. Я вже знаю, як воно звучить:

— А квитки є?

— Нема.

— Ну, так я не йду...

— Там купимо!

— Купимо, чи ні, а вечір пропаде...

Як усе це громіздко, жах! Чи звикну я до цього?

От, коли сам, то причепишся собі хоч одною ногою до трамваю та й ідеш. А з дружиною, — треба невідмінно перечекати кілька трамваїв, поки спокійно, без ризику висіти, зайдеш.

Одне слово, був я верхівець, а тепер став цілим ридваном.

Ні, не сказав би я, що знаходжу в ній все те, чого прагне кохання. В хвилини гніву на мене й Максима вона була розкішна, сама того не підозрюючи. Передо мною наче розкрилася з пуп'янки пишна квітка, на якій ще грають перлини роси, яка запахла, замерехтіла своїми різьбленими пелюстками. Наче ожила статуя розкішної левиці, в якої кожен нерв, кожен м'яз грас. Наче казкова жарптиця, в якої кожна пір'їна мерехтить свою барвою. Така була Зоя.

Довго довелося мені вмовлювати її, поки вона, нарешті, повірила, що я тут не винен.

І от я вмолив, вона змінила гнів на милість, одружилися ми, — і все скоро ввійшло в свої береги. Внутрішній жар, який (тепер я напевно знаю) в ній є, заховався в ній десь далеко і нічим він не дає про себе знати. Вона його наче береже, боїться розтрачувати.

Бо чим цікавиться Зоя? Нічим особливим і всім уміру. Можна було б подумати, що вона близько приймає до серця хатній затишок, коли вона починає наводити лад у кімнаті, чистити, витирати, стелити різні скатерочки... Можна було б подумати, що вона захоплюється смачними стравами, наливками, варенням, на які вона, за одній ії відомим секретом знаходить час... Можна подумати, що вона плекає культ своєї зовнішності, коли вона починає священно діяти над своїм обличчям, нігтями, одіжжю...

Ні, все те не випирає далі позаслужового часу. Це — додаток до її основної роботи, — стенографістки директора Цукротресту, яку вона вважає за щось неімовірно важливе, священне, недоторкане.

До театру вона ходить не так для того, щоб подивитися на п'есу, скільки для того, щоб було де показати свого срібного лиса, своє сердолікове намисто. І можна було б думати, що вона не цікавилася п'есою, коли б не якесь несподіване, своєрідне і влучне зауваження. Е, та вона краще й глибше за мене зрозуміла п'есу, тільки не поспішає цього висловлювати!

І так ми з нею живемо от уже другий місяць і ні про що душевне не говоримо. Опріч буденного, звичайного щоденного, — ні про що. А часом так хочеться, щоб близька тобі людина відгукнулася на твої думки, — хоч би з приводу того, чи іншого героя прочитаного роману.

Та де та жінка, яка б усе в собі сполучила? Ну, а в Зої я хоч певний, — її важко розворушити, та зате в неї все фундаментально, певно. Знаєш, що тебе може чекати кожної хвилини, хоч насправді ніколи ще я не проникав у саму середину її „я”.

А може це ѹ добре? Може це норма природи така, щоб кожен мав якесь непроникливе ядро, куди інколи ѹ сам не зуміє добрatisя.

48.

Юлія Отава

Метал і той зазнає втоми, а це ж тільки почуття. Втомлений метал до вжитку вже непридатний. Це вже брухта. Я повинна усвідомити собі, що з таким втомленим почуттям я до вжитку непридатна. До праці, до дій нездатна.

Кому про це треба знати?

Ні кому!

Здавалося, все вже обмірковано, — невблаганий висновок ліг важким тягарем на почуття, що неминуче це. Почувати себе, як спраглий у пустелі. Повний сил і наснаги, — але коли б йому води напитися, то всю красу навколо бачив би, все зробив би, а без води — непридатний. Проте, ѹде, ѹде через пустелю, бо знає, що нічого іншого не залишається, як іти.

Здавалося, так. А все ж, уперта думка навертається до міражів. Не можу відігнати того ненавмисного погляду, від якого моторошно-радісно. Того погляду морської далини... Тоді я починаю вигадувати таке, чого нема, не може бути і не буде. Коли ж без нього, — кожен день для мене тяжке терпіння. Кожен день я сприймаю, як середньовічну галеру.

Ну, що ж, і такий період буває в житті людини. Виходить, треба терпіти його, кожен процес має свій початок і кінець. Ото ж, і цей процес, що точить мене, теж дійде свого кінця. Покищо, це тяжкий період, не легко його перенести. Туга вгніздилася в мені й страшно те, що не знайду виходу з цього закутня.

Ні плач, ні ридання, — нічого не допоможе, Треба стиснути зуби й носити яму в серці. Чим же її засипати? Роботою? Робота не засипає ями, яма щодня знов така сама зіяє.

Нема нічого, крім тяжкої душевної недуги. Це — горе. Так, це горе, але це ѹ велика школа. Це — шлях до нагірних висот мудrosti. Всі ці болі ѹ плачі повинні перетворитися в міцну й перину себе мудрість.

Так як же? Колись давно-давно я вміла вклести себе в пісню, в пластику руху. Весь той вогонь душі, який тепер попелить мене, бо не знаходить виходу, втілювався в радість творчості. Але я була дурна тоді, не цінила щастя свого, — співала й танцювала, не думаючи, чи гарно це кому, чи ні, як птах, — для тої радости, що це мені давало. А тепер зла недоля й це в мене відбрала. Я після хвороби стала непевна себе, боюсь зробити па, ніколи не співаю...

Ні, майбутнє артистки назавжди для мене заказане і я вже давно з цим помирилася...

49.

*Максим Стеблівський
Платонові Озеровигу та
Зої Малевичькій*

Голуб'ята мої!

Почекайте, не справляйте весілля, поки приїду я. Жорстока Зосечко, шукайте мені роботу й наречену. Правосуддя мене за вас покарало, — звільнили з роботи за прогул, згідно з найновішим законом про працю. Пам'ятасте, я поїхав вас проводжати і не вийшов у той день на роботу. Мешкання теж заводське, — отже я тепер і бездомний, і безробітний. Чи візьмете в прийми?

Вибачайте, молодята, за довгу передмову до поздоровлення. Та воно в мене коротке: вітаю і за обох радий, або: „будьте здорові, як корови, плодовиті, як землі, жировиті, як свині”! —

Ваш Максим.

50.

Юлія Отава

Це може бути лише після великого напруження і великого захоплення. Після болю наступає блаженний момент, коли в істоті розливається гармонія, нічого не болить і хочеться співати. У мене викристалізувалося саме таке. Я підношуся високо-високо і бачу все в високості, на яку ніхто, крім мене, не сягає. Мене не дошкують атмосфера, бо я вище неї. Мене нічого не хвилює. Після шалу почуття наступає мудрість тиші. В горі своєму я стала вище понад побутові інтереси. На очах моїх старіють люди й приходять нові. Я дивлюся на них потойбічними очима. Новими потребами обростають люди, заповнюють свій день метушнею і дрібницєю...

В своїй жадобі до одного величного я стала ніби дослідником того комашника, що діяльно, весело й гамірливо поспішає пройти свій шлях від народження до смерті. І от впадає в око те, що їм нікому не видко. Кожен цю діяльність забарвляє своїм темпераментом, він, наче язички полум'я, пробивається в кожному русі й жесті, — в кого прихований, але жагучий, в кого вульгарний, в кого бурхливий, в кого маніжний. Еге, співжиття людське пронізане випромінюванням статі, її темпераменту, кожна людина якося та еманує. Всі дихають цим повітрям і надзвичайно цікаво це спостерігати з моїх високостей. До мене це повітря не пробивається, я дивлюся на все це через респіратор і забавляюся, почиваю себе дослідником морського дна.

Чому ж ця еротика, розлита межі людьми, — затаврована презирством. Щороку відроджується вся природа, буйно розквітають барви і форми, проходить свій цикль. А в нас, людей, — кожен не вільний від цього і кожен схильний із глумом, іронією відзначити це в іншому. Як би було безбарвно й сіро, справді, коли б не було в людей цієї щохвилинної здатності відроджуватися й відтворюватися. Відтворюватися не тільки в поколіннях, а щохвилинно. Який неоцінений скарб!

Ні, не треба так занехаювати себе, як я. Коли нема в мені такої здатності (бо коли б була, я б її в інших не побачила), — треба наслідувати за іншими зовнішні вияви її: спосіб вдягання, рефлекс посмішки... Про мое горе ніхто ж не знає, живу я з ним, як із таємною боліячкою. І в ньому моя міць. Крихкі мої сили, коли зламала ця недуга, перетворила мене на маніяка, на психічно зламану людину. Але ж несу я цю тяжку кладь малими силами, напружені, щохвилини занепадаю, — а ніхто не відає. Вміння не показати нікому свого горя, перенести в мовчанні, — ось у чому моя сила. Прийде час, процес дійде кінця, — я перейду в вищу зону нагірної мудrosti.

Я буду сміятися, співати, танцювати, виконувати рефлекс залицяння й естетики, а навколоїшні не знатимуть, що мають справу з ясновидицею.

Річ у тому, щоб із горя вийти незламною, всю гіркість горя пережити, стати міцнішою.

51.

*Зоя Малевицька
Максимові Стеблевському*

Чесно попереджаю Вас, що коли будете в Києві, я Вас у кімнату не пущу. Шкодую й досі, що на пероні побачив тоді мене

Платон. Треба було приїхати та дати в Верхнячку телеграму на мое ім'я „від рідних”. Хай би Ви попохвилювалися та пошукали мене по залізниці...

Вашого хамуватого поздоровлення не приймаю. Заберіть назад свою неграмотну писульку.

Зоя Малевицька.

52.

Юлія Отава

Це, мабуть дуже страшно: бути в одній кімнаті із Синьооким, дивитися на нього, вислухувати його думки, вслухатися в тембр голосу та інтонації, прагнути й боятися потонути в бездонній синяві нестерпного погляду. Ні, дуже добре, що так складається і що я ніколи не працюю в нього. Тільки як би хотілося пережити цей страх, цю гостроту! Але в такому стані, як нині. Я цього не знесла б.

53.

*Максим Стеблівський
Платону Озеровику*

Послухай, Платоне!

Невже ж ти й справді так розгнівався на мене. І ти, як Зоя, вважаєш мене таким безчесним, що гордуєш мною? Від Зої мав хоч лайлівого листа, а від тебе за весь цей час — жодного. І не сором тобі, що я стороною дізнався про ваше одруження? Що ж, не захочеш тепер зо мною хліб-сіль водити?

Послухай, Платоне! Якби я був безчесним негідником, то нічого простішого не було, як показати Зої твого листа з Одеси. Але ж я цього не зробив? Ні!

І при іншій ситуації, коли б ти зблизився з Юлією Отавою, як ти колись хотів, не почув би ти повік від мене того, що хочу тобі розповісти. А як тепер це нікому вже не завадить, а мені хочеться переконати тебе, що я таки порядна людина, то мушу розповісти. І Юлія не відмовиться тобі це підтвердити.

Я, призваний, був думав, що у вас із Юлією щось вигорить. Ви трохи підходите одне до одного. Вона, як і ти, любить пофілософувати, — от уже з тією ти завжди мав би про що говорити. В ній багато якраз того, чого нема в прекрасній громовержиці, Зої. Того я думав ніколи не розказувати тобі про мій з нею роман, щоб не псувати ні їй, ні тобі смаку. От, який я!

Роман між мною і Юлією? Це щось неймовірне! Я й сам так думаю.

Чи я тобі вже писав, що ми разом із нею вчилися в одному інституті? Тоді вона здавалася ще не зовсім зформованим дівчам з довгими руками. Чи вона й тепер така?

Я бачив її на інститутській сцені і дивувався, що в її танці не знаходив штучності мистецтва. Це було наче її природне життя, звичайне існування. І тоді зникала незграбність її юних форм. Простота і грація, легкість рухів, чистота пластичної лінії виділяли її з поміж інших студенток. І танок її був скромний, цнотливий, майже безтіесний, — моментами вона просто застигала в польоті і здавалася mrією, тінню в зеленкуватому місячному промінні.

Але в житті я не звертав на неї уваги, бо я тоді був захоплений, а потім заклопотаний одною пригодою. На той час, коли розпочинається мое знайомство з Юлією, мусив щодня ходити до лікарні, піклуватися однією особою після аборту. Та й грошей треба було дістати на це...

Одного разу отакий заклопотаний, стояв я біля трамвайної зупинки, чекав і сердився, що довго не йде трамвай. Був весняний рожевий ранок із памороззю і мені захотілося пройтися. Очевидно, я швидше буду в інституті своїми ногами, та й прогуляюся. Дівчина теж чекала, та я навіть не привітався, бо знов її тільки так, наглядно, але не був знайомий.

Відійшов кілька кроків, — вона мене наздоганяє і каже:

— Хочу з вами поговорити.

— Будь ласка! — кажу здивовано.

Дорога наша йшла широким розгоном униз, а потім у долині знову підносилася, таким чином розстеляючи під ногами пів міста. Вся велична панорама міста була в цю мить охоплена рожевою пожежею, вся земля в рожевих блисках, а в долині, внизу, в прозорій димці, — півміста дрімає, — ще не дійшла туди рожева пожежа, перед якою ми були.

Це було надзвичайно. Я так задивився, що не чув, з чого починає дівчина.

Але цікаво, що це вона таке каже?

— Що робити мені, коли я закохалася в вас? Всю зиму тільки про вас і думаю. Ви мені снитеся... Не судіть мене за ці слова, — я ладна на весь світ крикнути: „Який він гарний!” Хто ви? Араб? Індус? Чи еспанський баск? Ні, ви напевно Гайавата... Таких гарних очей, такого тонкого, натхненого обличчя я ще в житті не бачила...

Признатися, я трохи розгубився... Коли це було, що вона мене одягала в середньовічні лицарські шати й мережива, в смугастий халат арабів з африканських золотих пустель, в білосніжний тюрбан з-над Гангу? І як вона мене могла прикрасити в пір'я Гайавати, коли я, крім червоного каптура Мефістофеля, нічого не одягав на нашій інститутській сцені.

Ще не траплялося мені, щоб незнайома дівчина так сміливо, так незвичайно признавалася в коханні на велетенському тлі рожевої пожежі неба.

— Ви, напевно, смієтесь з мене, — смутно сказала дівчина. — Але я інакше не можу. Мене так заповнює, так захлинає щастя вас любити, що хочеться ним увесь світ наповнити. Ну, що ж, смійтесь! Може це погасить пожежу, що палає в мені. Чи винна я, що люблю?

Яка покірність своєму чуттю! Яка сміливість!

„Над цим романом, що впав на мене з ясного неба, треба поміркувати,” — думав я, хоч був зовсім не скілький тоді до жодних романів. Ще з однією не розв’язався, як уже друга проситься в серце.

Але ти знаєш, я хлопець одвертий. Чого там я буду гратися в піжмурки?

— Ні, — кажу, — ніколи не помічав вас і не задивлявся. І в мене нема ніякого почуття до вас.

Але цілий день я себе лаяв за ці слова. Мені шкода було, що я випустив здобич, яка мені сама давалася в руки. І дівчина ж непогана! І зобов’язань нема ніяких, бо вона, здається, й сама ніяких не ставить... Другого ранку вийшло так, що я вже сам її дожидався біля трамвайної зупинки і запропонував іти пішки. А потім влаштував так, що разом і додому йшли. Ми часто гуляли просто так вулицями, без діла, — і що ближче ми знайомились одне з одним, то важче було мені розгризти цей орішок.

Повинен тобі сказати, що хоч я вульгарний матеріаліст, я, принаймні, чесний хлопець. Я не прикривався жодними тогами благородства, поетичності. Що є, то є! Юлія ж приписувала мені стільки ліризму, інтелектуальних тонкощів, стільки неземного благородства, найтонших поривів душі, що я не витримував і казав:

— Ви дуже помиляєтесь! Я не маю того всього, що ви мені приписуєте. Я — земний, з простими бажаннями, із звичайними думками, — попоїсти добре, вдягти гарно, згляти час із дівчиною, яка мені подобається. Всякі оті філософії про саможертування для мистецтва, про творче горіння, — то не для мене.

Але це тільки підливало масла в огонь.

— Не кажіть! Ви сами себе не знаєте. Я ж бачила вас на сцені, — які в вас натхненні очі, коли ви співаете! І такий голос не може бути в вульгарного матеряліста...

— Мене недавно покинула одна дівчина й не захотіла від мене дитини мати.

— Вона вас не знала. Ви сами себе не знаєте.

Ну, що ти скажеш?

І у всьому вона була така, — романтична, своєрідна й нespодівана. Хіба невідомо, до чого приводять зустрічі двох молодих людей, які одне одному подобаються? І я дотримуюся думки, що характер взаємин визначається з перших зустрічів. Коли зайде на церемонне залицяння, вкрите, — як ти кажеш, — серпанками, то так воно за інерцією й піде, — нічого певного, все примарливе, як тінь від запаленої свічки на стіні. Я ж маю звичку завойовувати жінку без всяких „пірліх-манірліх”, грубим способом первісного дикуна. Хай навіть і тобі звучить це вульгарно, — ну, що ж, я такий! І це найкраща рада.

Тільки тут я не знов, як повестися. Твердиня виявилася не такою приступною, як здавалося мені в перший раз, морозного весняного ранку. Здавалося, от-от уже нарости всі психологічні моменти, щоб перерости в біологічний, — як раптом почувася себе відкинутим на тисячу кілометрів.

Одної темної нічки я вже йшов додому з почуттям переможця. І на другий день, зустрівшись із тою, яку я скорив, я взяв був тон близччий, ніж між людьми, які тільки-но залищаються. Я був гордий з того, що саме я, а не інший ловець, відкрив їй нову для неї таємну ділянку буття. Я так тепло про неї мріяв увесь день, може й любив її. Я йшов до неї з найкращими почуттями, з теплом у серці. Бо я знов: я — коханий, перший.

Але що це? Дівчина мене зустріла холодно, вороже, колюче. Це була зовсім інша людина, ніж та Юлія, яку я знов.

Що трапилося? Хто це? Я нічого не розумію. Ми ж учора розсталися так ніжно, так прекрасно, я так рвався до неї сьогодні... І от тепер мені доводиться завойовувати її знову. Але ти знаєш, що я не охочий до високих бар'єрів. Коли стільки жінок самі йдуть услід за мною, то чого це я буду ще принижуватися? Якщо так, то я можу повернути голоблі в інший бік. І ми в той вечір, який міг бути райським, поводилися, як звичайні, мало-знатомі, несимпатичні одне одному люди. Вона — відгороджена високою колючою стіною, я — байдужий пробивати цю стіну.

Скоро я й відповідь знайшов на своє непорозуміння. Одержав від неї листа, — смутного й образливого водночас. Я не зберіг його, — спалив, бо він мені пік руки, — а жаль! Пам'ятаю, все ж, його зміст, приблизно такий:

„Ви прийшли до мене із своїм чоловічим голим бажанням. Ви не бачите в мені людини, глухий до крику моєї душі. Ви не цікавитеся моїм духовим життям, запитами до навколошнього світу. Я ж — не в силі сполучити фізичне кохання й німоту душі. Краще я переживу це кохання, як нещасливе, ніж прийму таке, — однобоке, неповне...”

Я не розумів, — чого хоче від мене вона? Того, чого я й сам не маю? Мало того, я в цьому не відчував потреби її повинен їй чесно це сказати. Вона створила з мене якусь мітичну особу, — Гайавату, до якої мені нема ніякого діла, надала її мої зовнішні риси і її любить, а не мене. Я — проста, земна людина. Я бачу в житті те, що є, так його й приймаю все, з хорошим і поганим, без особливих нарікань і без надмірних екстаз. Нащо ж вона ображає мене? Хіба я не казав їй цього завжди? І чи я поважав би себе, коли б гаяв час із тою дівчиною, яка мені не по душі. Що я, повія?

Що їй на це казати? Коли вона літатиме в надхмар’ї, то ніколи нічого реального не матиме в житті. Справжня ж любов, коли з любою не хочеш розлучатися, — має в підґрунті саме оцю фізичну близькість, яку вона так зневажає. Ні, не приймаю, голубко, твоїх нарікань, ані в жодному пункті.

Так я їй і сказав. Вона писала: „Коли щось дійде до вас з моого крику душі, — ви й самі прийдете”. От я й прийшов — сказати їй це.

Але ми, видко, говорили одними словами, та різні поняття вкладали в ці слова. Мій прихід вона зрозуміла, як свою перемогу. Мою одвертість вона оцінила, але як? Вона вбачала в ній ту благородність, яку приписувала мені завжди і без якої не хотіла мене приймати. І той вечір ми згаяли, осяні гарячим сонцем дружби, овіяні палким подихом взаємного довір’я. Мені здавалося, що я знайшов щось велике у своєму житті, чого в інших жінках досі не бачив.

Але можеш уявити! Що більш ми дружили, то більш відходили одне від одного. В великій прихильності її повазі одне до одного ми намагалися ні на йоту не покривити душою, бути як найчеснішими в найінтимніших звивах думки. Але що більш ми пізнавали одне одного, то вища її грубша стіна відчуження повставала між нами. І ні я, ні Юлія не в силі були її розбити.

Я почував, — що б я не починав казати, все застрювало в горлі, не йшло далі першої фрази. Далі воно вже було непотрібне. Значуще — здавалося незначним, все яскраве для мене й повне змісту, зводилося до ненависного слова „взагалі”, за яким ішла круча, невиразне, сіре тло далеких небосхилів.

Ми не знаходили стежки одне до одного. Я в цьому їй признавався й вона казала, що точнісінько таке саме їй з нею твориться.

Я б із цим мирився. Юлія ж ні. Відділена цією стіною, без внутрішньої співзвучності (а її й не могло бути, бо ми — надто різні люди), — вона не хотіла їй нічого. Часто, бувало, зустрічав нас світанок разом і я йшов додому здивований, мимоволі гордий з неї. Молодець дівка! Тверда, як сталь. Це я — тобі відомий ловелас! Можеш уявити собі?

Бо я таки щиро був прихильний до неї. Я ж, фактично, почував себе грубо неотесаним чурбаном проти її тонко вирізьбленого малюнку душі. Як вона вміло переключала струм моого грубого прагнення на її бажані струмочки її течії! Я їй не помічав, яким чином був дуже далекий від тих плянів, які будував собі на початку зустрічі.

— Чому? — питав я її.

— Ти не кохаєш мене! — смутно всміхаючись, відповідала вона. — Душі моєї не любиш ти...

Так-то... Коли б не ця стіна, ми б із Юлією славно тепер жили. Мені подобається в ній щирість і прямота, завжди чарувала ця глибина почуття, ця покірність їйому її сміливість у вияві його. Тільки вона надто надхмарна, я ж для неї занадто земний. В нас би, однаково, не вийшло життя.

Так шкода! Хороша людина, а щастя не знайде із своїми нездійсненими вимогами. А я так би бажав її щастя, такі дружні почуття залишились до неї назавжди. Жаль, що ти не зумів привернути її уваги, може б вона знайшла в тобі те, чого не знайшла в мені, а ти знайшов би в ній те, чого не знайдеш у Зої.

Не треба показувати Зої цього листа. Я зовсім не хочу, щоб якесь тінь лягала на Юлію. Тобі розповідаю на знак дружби тому, що, знаючи, як ти цікавився Юлією, давно поривався це розповісти, а тепер це нікому вже не зашкодить.

Листа цього знищ і тепер повір мені, що я не такий уже безчесний, як воно здається.

Зої привіт передавай і скажи їй, що я шкодую й не шкодую, нащо вплутався межи вас. Чи не я поженив вас, голуб'ята мої, як ви думаете?

Але ми ще колись із нею помиримось, от побачиш!

Бажаю щастя
Максим.

54.

Юлія Отава

Як не хочеться повернатися туди! Без кінця б іти по піщаних косах, відбивати свій слід по незачепленому піску, тягнути б на волоку човна й уявляти себе козаком-бурлакою.

Але скільки б не відносила вода вниз, як би помалу не йшла я берегом, скільки б не відпочивала під крислатими вербами, — до міста лише сорок кілометрів і шпилі його невблаганно наближаються, і я повинна завтра вийти на роботу. Відпустка закінчилася. Місяць настирливих думок, — щоденних, щохвилинних: нема нічого, все минуло, то була омана, і я свіжа, цілінна, як під ногами нерушена піщана маса.

І що близче до міста, то виразніше: боюся я.

Мені здається, що прийду я в установу, а там уже оголошено наказа й мене вигнали. Мені здається, що всі вже знають, і відміяли так, аж на мені одежа палатиме з сорому. Але я повинна закам'яніти. Якщо ж треба буде, я скажу: „Що ж, така я і інакше не могла. Судіть мене за це!”

От і ранок. От я входжу до знайомих дверей. Номерок, рапорт. Ніяких загрозливих ознак, натяків, поглядів. Все гаразд.

А вже далі, коли мене покличуть до директора, — почуваю, що в мені багато сили. Я не така, як була місяць тому, — виведена з ладу, із приболілою душою, нездатна опертися мані.

Ні, як я не приболіла — нікому до цього діла нема. Мос горе знесу в собі, наглуухо замкнена. Навколішки ставати перед тим, хто володіє серцем, не буду.

55.

Сергій Михайлович

Здається, ще трохи й я був би заснув... А на одинадцять годин ранку виготовити матеріял. Ні, закінчу, а тоді вже можна спокійно й додому, перепочити. Як там Ладуся? Вчора вона, бідна білявочка, весь час плакала. Тепер, мабуть, спить і я дарем-

но турбується. Приїду додому, — в мешканні приємний спокій, всі ще сплять...

Досадно, що доповідну записку до центру так затримали. Коли б було дві стенографістки, я б її ще до дванадцятої години ночі мав... Одна б писала, друга диктувала б уже на машинку. Та, виявилося, що друга, та, у відпустці. Прийшлося Зої Борисовні напряцюватися. Та вона в нас витревала, видержить, скільки б не навалив на неї роботи. Золото-робітник! Каже: „Не турбуйтеся за мене, я з завтрашнього дня у відпустці, відпочину”.

А та — може вже зрозуміла своє місце? Давненько якось я зустрів її — вона на мене блиснула амбітним поглядом. Смішно! Чи вона хотіла б, щоб я відповідав її таємничим сигналам, а якщо ні, то вони гніваються?

Пригадую, під новий рік у тресті був вечір. Був і я там. Щоб не образився народ, я застався на півгодини й на забаву. Ніколи я не думав, щоб ця особа, з вигляду непоказна й сіренька, так легко та молодо танцювала.

В танку вона здавалась мені зовсім іншою, вона наче перевтілилась і я з подивом шукав — що ж змінило її так? Серед усіх пар, що рухалися, мов грубо зліплені манекени, вона одна була жива, наче кожну частину її тіла підтримували крила. Не тільки я один звернув на це увагу. Хтось недалекий мене сказав:

— Кажуть, була балериною...

Балериною? Дивно! Що за охота переміняти такий дар на професію стенографістки?

Та раптом вона виходить із танцю, — якраз проти мене, — подивилася на мене похмуро-дерев'яно й зло та й вийшла із залі, — незgrabна, подібна на черницю. Що за зміна?

І після того знов той упертий, амбітний погляд.

Власне, нема чого й дивуватися. Це — природній хід речей. Чого ж їй чекати від мене?

І поки це не вклинується в роботу, не руйнус мені того, над чим працюю, — цікаво, поспостерігаємо ці вияви балерини-стенографістки...

Але, здається, я знову заснув... А вікно вже сіріє. Ну, ще трохи і кінець...

Я так міцно почувала себе й от раптом усе полетіло в прірву! Коли довелося йти в заповідний кабінет, я так перехвилювалася,

що мусіла випити перед тим води. Руки й ноги тремтіли, я ледве зайдла. А потім я не могла писати, замість знаків виходили якісь фантастичні карлючки, яких я не розуміла. Куди ділася моя сила? I кому я стільки почуття віддаю, і нащо, і чому?

За столом у кріслі сидить тінь від людини. Тінь навіть не помітила, що я зайдла, на привітання мое не відповіла. Як він жахливо змарнів, як вицвіли очі, які худорляві стали руки, гарні, тонкі його руки. Чим тримається ця людина, коли вже з неї один кістяк зостався? Чи смію я, якась там машинка до запису, навіть у думці мати якийсь інтерес до начальства? Гостра жалість і ще щось загрозливе не повинно з'являтися назверх, не повинна я хвилюватися.

Навіть на речі, що оточують тебе, Синьоокий, ти дивишся уважніше. А я не можу покинути тебе, шукати іншої долі. Краще твоя зневага, непомічання, ніж зважитися розламати це ніщо. От я знову потрапляю в трясовину. Бо весь світ здається мені такий моторошний, коли тебе нема на обрії.

I тебе бачити — це якась кара. Як мене мучить це почуття, оця дурна моя вдача! I я не можу відтягнути свою увагу, примусити себе потоптати все це. Мана впустила в душу чудесне зілля, коріння його уб'є все живе, здорове.

Вранці я була міцна, вільна, відчувала легкість, що от уже чарі минули і я готова до якогось великого діла. Що воно буде, я ще сама не знаю: чи подорож у крайну палючого сонця, чи самоосвіта в галузі мистецтва. Я тільки почувала в собі поклади сил вранці. Ввечорі — я знов немічне, нікчемне ніщо.

I все тому, що ввечорі я захміліла, снила і в муці своїй була, як у дощових цілющих бризках.

Ну, зневажай! Я не почуваю себе винною ні за що. А як не винна я, що веде мене так життя — не боюсь я й твоїй зневаги. Ось я, попри все, сміливо дивлюся тобі ввічі.

Зоя поїхала до моря відпочивати і я зостався сам. Ілюзія така, що я знову бурлакую, можу робити, що хочу, не маючи над собою повсякденного підсвідомого контролю.

Але я ніяк не вживаю цієї свободи, мені наче не вистачає того „родинного режиму”, який впорядкував і ушляхетнів мое хаотичне парубоцьке життя. В мені відбувається якась переоцінка

цінностей. Я наче підсумовую все те, прожите останніми часами. І поштовхом до цього став один Максимів лист.

Коли я читав цього листа, все давнє воскресло в мені, запрудило хвилюванням. Ах, чому я не знав цього раніш? Чому я не прокладав стежки до цього багатого серця? Це ж те серце, якого я шукав крізь усе життя, і от воно пройшло поблизу мене і я його так непрощенно не вгадав.

Максим думає, що він робив велике діло, заради благородних почуттів прислужився дівчині, охороняючи її дівочу честь від плям. А чи маю я право на презирство і ревнощі до минулого дівчини? Хіба в мене, в третього, в десятого нема цих плям? Отже, я не „влав”, не втратив найкращої частини себе. Це був досвід, на якому виковувалися мої погляди на життя, випробовувалися сили моєї душевної енергії. Як уже вимагати від дівчини, щоб вона принесла мені несхвильовану нічим чистоту, то й собі треба принести їй таку саму чистоту, а її вже в мене нема.

І тому виходять такі напівзадовільні шлюби, як у нас із Зоєю. Ми, фактично, чужі одне одному, бо я для неї — перший чоловік, вона ж для мене жінка не перша. І ще багато часу пройде, поки ми зіллемося в одне, нерозривне. А може й не буде цього злиття? І все тому, що я одружився з дівчиною, яка мені здалека подобалася. А чи знайшов я щастя? І що воно таке — щастя? Цвіт папороті, якого ніхто ніколи не бачив, нереальна мрія?

Так думав я, читаючи Максимового листа.

А ось нема біля мене Зої і те, чого я раніш не вмів оцінити, тепер здається мені її найкращою рисою. Вона самою своєю присутністю, своїм ясним порядком життя надає змісту всім тим, хто обертається в її орбіті. Хоч вона наче й ні в що не вкладає всієї душі, — насправді все, що вона робить, зогріте отим самим захованим теплом душі, тим таємничим вогником, якого вона й не зирається нікому показувати.

І треба було пробути тільки один день без Зої, щоб відчути, як мені її не вистачає...

Перебираю все минуле, — а чи мав би я таку повноту з тими, що траплялися на моєму шляху? З тією жінкою в вагоні, що подарувала мені себе й навіть не залишила свого прізвища на спогад. Вогонь спалахнув, тепло його пішло в повітря, червоне полум'я згасло, — що ж залишилося з цього жару душі? Де душевна близькість, внутрішнє сяйво поділеної думки?

Ніколи ми не кликали одне одного, ніколи я не згадував про неї відтоді. Це було чисто звіринне почуття, миттєва пожіть,

а людське тут знітилося, пропало на той час. Але людина прагне людського кохання, кохання-дружби, любови душ.

Та є щось спільне в цих, таких діаметрально протилежних жінках — Юлії і незнайомій. Велика сміливість почуття, хай неоднакового в своїх проявах . . .

І хоч це мене завжди так чарувало, полонило, тепер я волію бути зв'язаним назавжди з третьою, — розміrenoю, фундаментальною, полоненою традиціями, навіки встановленою в рамці дозволеного й пристойного, в рамці, з яких вона не вилетить у високості і не впаде в яму ніколи. Мені так гарно на Зойному вкатаному шляху, що нема жодної охоти звертати на хисткий ґрунт шукань.

Але не можу я й Юлію засуджувати за її непримиренні шукання. Навпаки, вона виросла в моїх очах — цікаво було б із нею поговорити на цю тему. Чи шкодує вона за Максимом? Чим живе?

58.

Юлія Отава

Сьогодні рік, як я вперше побачила Синьоокого. Людину, яка внесла стільки щастя й горя в мое життя.

Я так чекала цього дня, вгадувала, який він буде, як пройде. І цей день минув мрячно, буденно, — він не згадав про мене. Він, — такий чуйний і яснозірний, — невже не відчуває, що я так невідступно й напружену думаю про нього. Ні, він не захотів мене!

А я якоюсь загадковою невивченовою силою злучена з ним. Це відчуваю я вже майже фізично. Серце знає, коли маю зустріти його, хоч у думку це не оформлюється. В такий день мені хочеться вдягтися святково, вишукано, в такий день я ще зранку осяяна якимось безпричинним щастям.

А сьогодні мені хотілося йти із мрякою у душі, вступити очі в землю. І я йшла так, не маючи сили підвести голови, нікого не бачивши, на третій поверх. Я відчула ту хвилину, коли він ішов повз мене, бо мене здушило мое невичерпне горе. І я не захотіла підвести голову. Він не захотів мене!

То й жити не треба! Нема вже ніякого змісту в цьому житті. Нащо мені байдарість і оптимізм, коли вони десь на задньому пляні мають надію на краще. Нічого кращого я не знаю, а це — не дається. Я не можу перенести цього особистого лиха, я не

настільки сильна, щоб мужньо йти через бурю й гарт. Особистий тягар мене вбиває і я не можу знайти розваги та інтересу, такого забищащого, щоб відтягнути свою увагу.

59.

Сергій Михайлович

З Ладою дуже кепсько. Дуже! Довелося відкласти поїздку в область. Вчора послали мамі телеграму. Віра в розпачі.

Чому я не лікар, чому безсилій рятувати своє дитя?

Дома такий сум, так тоскно... Воно, крихітка, скиглить, конвульсійно стискає ручки і не може сказати, де його болить... І я не можу забрати на себе того болю... Несила сидіти біля нього й відчувати свою безрадність...

60.

Юлія Отава

Напруження набирає такої сили, що, здається, проріже брилу сталі, як масло. Я вже не думаю про Синьоокого, я зосереджено живу ним.

Раз мені доводилося проходити під скелею, до якої прибивало море повище голови. Морська вода, така ласкова нібито, тут, ударяючи в кам'яну зубчасту скелю, ставала тисячetonним молотом, що може розплізгти людину. І все ж, треба було пройти вперед. Треба було зманеврувати так, щоб пробігти попід скелею, коли відринула вода, поки не вдарила з новим напором. Інакше — розплізгти.

Я не хочу бути розплізгеною. Я хочу бути витриманою до останнього, хай які преважкі хвилі на мене налітають.

Зовні не приходить ніяке визволення від цього напруження. Нішо не змінюється — зупинилось життя, чи що? Синьоокого ніколи вже не бачу, дарма, що одними дверима ходимо. А я ж поклала все на волю, — „як життя покаже”. Щось же повинно трапитися, щоб неминуче привести до якогось кінця.

Мене давить напруження, я хочу звільнитися від нього, я хочу діяти, щоб просунути життя наперед. Нехай я пройду через похмурі ущелини, але я йтиму, не стоятиму на місці. Не можу я бути пасивна! Я не хочу бути маніяком з непорушним поглядом, де одна думка застигла назавжди.

61.

Платон Озеровиг

Це чортзнашо таке! Якась карикатура на людину наш директор, вельмишановний Сергій Михайлович. Я давно вже махнув на нього рукою і навіть за давнього знайомого не хотів мати цього непомірного честолюбця й святенника. Але такої черзвотності я навіть від нього не чекав.

Вмирала його дитина, а він у цей час сидів і керував засіданням у своєму кабінеті. Які можуть бути невідкладні справи, коли дитина помирає?

Він, правда, завжди був сухий педант. Тепер же цей пуп'янок розпустився, чортополох розрісся і закрив усе хороше, що в ньому колись було. Шкода, що тоді, як він мені догану вліпив, не нагадав я йому: „А чи пам'ятаєш ти, як ми колись на ловах одною ложкою кашу іли?...” Ну, та менше з тим, що старих друзів забуває, але рідна дитина!

Вони всі в тресті мало не моляться на нього, а мені й тепер, і завжди здавався він непревершеним лицеміром. Як уже не покинути засідання, коли твоїй дитині дуже кепсько, то це можна пояснити тільки одним — бажанням чванного святенника покращуватися...

62.

Юлія Отава

В тресті притишеним голосом розповідають, що й учора, коли помирала його дитина, директор працював до третьої години ночі. Сьогодні в тресті його нема. Сьогодні ховають дитину. Дитині вісім місяців.

Смерть... Смерть цієї невідомої дитини й у мені щось убила. Чому? Тому, що розвіяла по вітру багато ілюзій, виступила не-вблаганна реальність. В нього є свої діти, свої радощі й горе, спільні з невідомою жінкою. В нього є дім, а я, якась особа з вулиці, вдираюся в це замкнене коло й вимагаю своєї частки. Які претенсії! Які претенсії! Вмираюче дитя не могло відірвати це велике серце від роботи. Дурна, нерозумна мрійниця, з якої тільки глузувати!

63.

Платон Озеровиз

Одержав я радісного листа від Зої. Пише, що, здається, нас скоро буде не двоє, а троє.

Як ясно, радісно на душі. Нарешті, воно прийшло, те, чого, я так довго марно шукав. З листом цим прийшла й якась тверда, непохитна певність, наче сама Зоя із своїм таємничим вогником прилетіла до мене. Нарешті, я вже нікуди не буду позирати. Є фундамент, на якому міцно осіло мое життя... Я вже нікуди не буду пориватись, — моя дружина найкраща, мое життя найміцнішими нитками зв'язане з іншим.

От! Розсили щастя в кожного під ногами, а люди видумують собі якісь нездійсненні прагнення. Це тільки в казці знаходять люди примарну квітку — цвіт папороті. А в житті її ніхто не бачить... У житті є друге щастя, якого дурні мрійники не хотять помічати. І щоб заволодіти тим фантастичним цвітом — скільки спокус, скільки страхів і залякувань треба пережити. А тут усе так просто, сама природа тобі його дас.

Народнє повір'я каже, що є люди, які таки зривають цвіт папороті. Хотів би я бачити ту людину, — яка вона?

Ні, Максим має рацію, — не треба гнатися за міражами, а брати те, що трапиться на шляху — чи воно гірше, чи воно краще — потім роздивишся. З чимось помиришся, щось несподівано гарне знайдеш. Таке ж життя!

А цікаво, чим живе Юлія? Чи вона кохає когось? Здається, ні. Невже тільки ѹ того, що оця щоденна робота? Яке бідне, мізерне існування ѹ, коли так. Недарма вона так задубіла останнім часом. І зник кудись той іскристий погляд, що з середини освітлював ѹ й надавав сяйва усьому ѹ одухотвореному обличчю. От усе хочу поговорити з нею про Максима, та ні за що зачепитися.

Треба буде ѹ якось розворушити, — чого вона буде весь вік мерзнути, як та крижина? Розкажу ѹ про нашу радість, нехай позаздрить...

64.

Юлія Отава

Півроку я працюю над собою, щоб виболіти, вичерпати своє почуття до дна. Чіпляюся за найдрібніші прояви його діяльності, щоб домалювати той портрет і, нарешті, відійти від нього.

Розум повстас, а серце, дурне, надіється.

Серце йде проти мене. Воно не хоче бачити фактів. Серце певне, що у відповідь йому, крізь товщу річного мовчання, відчуженности, офіційної зарозумілости, — пливе непереможний вал почуття: великого, глибокого, бо на дрібніше він нездатний.

У серця свої закони! Воно хоче незначні погляди й рухи зробити значущими, центральними. Для нього вся суть не в тому, що людина завалена роботою повище фізичних можливостей, що вона не встигає всього зробити і влаштовує собі двадцятигодинний робочий день. Не в тому, що йому доручено керувати цілою галуззю промисловості, не в тому, що він пристрасно й віддано вкладає у це все своє ество, — а суть вся в тому, що він подивився услід мені.

Серце моє ворог мені, коли так!

Невже так назавжди ізольована одна людина від одної, що ніколи не буде мітка між ними? Нехай він ніколи не думає про мене — невже умовність, грань, заборонить сказати йому те, що розкриває душу, що створює хворобу?

Ось я так зроблю. Скажу йому! Дізнаюся, чи може людина від людини бути наглуго ізольована. Хай серце переможе необачний розум. Дозволяю собі. А там — що буде!

Мені хочеться співати — так легко стало. Мені хочеться танцювати. Пісня за піснею, давно забуті, виринають і ллються і мені мало їх, а кожну хочеться переспівати сто раз ...

Так гойдається моя душа в мелодіях — бо я скажу.

65.

Вчора ввечорі, вихідного дня я вартував у приймальній. Були ми тільки вдвох із Юлією, що заступає тепер Зою. Щось нове було в ній цього вечора. Зникли скованість і дерев'яний вираз. В усіх руках пробивалася поривчаста настороженість. — Якась нова Юлія.!

Я все хотів навернути розмову на Максима, та не вдавалося. То подзвонити хтось, то телеграми принесуть ... Нарешті Юлія зібралася й іти, бо Сергій Михайлович подзвонив, що він їде в театр і сьогодні в установі не буде, а стенографістка може йти додому.

Коли тут почалася противітряна тривога, загули гудки, сирени, згасло світло. Синя лямпочка раптом перетворила нашу приймальню на якесь фантастичне коливання примарних тінів.

Юлія, вже зовсім готова йти, сіла на канапу і тихесенько заспівала: „Ой, темна нічка, петрівочка . . .”

— Ой, що це я? — скаменулася вона. — В установі співаю . . .

— Співайте, тільки тихенько, — попросив я. — Щось за душу забищає в цих примітивних купальських піснях, немов стаєш на кілька століть молодший . . . Постривайте, та завтра ж, здається, день літнього сонцестояння, сьогодні Купайла, купальські вогні . . .

— В цей вечір на всіх узгір'ях і горбах горять велетенські вогні . . .

— Серед пітьми, освітленої яскраво червоним полум'ям, заквітчані вінками, старі, молоді й діти, танцюють, скачуть через вогні . . .

— Вони пускають згори запалене колесо, біжать за ним, оперезані вінками з чорнобилю, співають, танцюють, вимахують руками й кричать . . .

— Кидають вгору запалені кружала . . .

— Вінки пускають за водою . . .

— У цей час усі трави й дерева говорять . . .

— І зацвітає цвіт папороті . . .

— Опівночі. З тріском розривається брунька й розпускається вогненна квітка . . .

— Нестерпне сяйво її освітлює все далеко довкола . . .

Ми обос тут весело розсміялися. От, як вдало в нас вийшло! І без всякого видимого зв'язку, переносячись із чарівної купальської ночі у нашу дійсність, я сказав:

— А ви знаєте, Юліє, я одержав листа від Зої! Вона скоро піде у декретну відпустку. От вам і цвіт папороті . . .

— Він у кожного свій, — задумливо відказала Юлія. — А от я знала одну людину, що ніяк не зрозуміла б цієї стародавньої мрії про щастя. Дивна людина — без мрій.

— Це ви про Максима Стеблівського? — жваво запитав я.

— А ви звідки знаєте Максима? — здивувалася Юлія і на віть, щоб зручніше було розмовляти, пересіла з канапи до столу. Так, про Максима! Не знаєте, де він тепер? Дуже рада почути про нього вістку . . .

— Максим вас вітає. Багато разів чув про вас від нього хорошого. Ви знаєте, ми ж із ним свояки, себто, — були. Дружина його, моя сестра, недавно померла . . .

— Он як!

— Та й взагалі останніми часами йому чогось не щастить.

Там через одну неприємність позбувся роботи та й мешкання. Думас переїжджати до Києва.

Юлія всміхнулася, здалося мені, глумливо.

— Та ѿ що? При розбитому кориті? І не допоміг йому отої практицизм, якому він єдино поклоняється? Він же все мостився як найвигідніше влаштуватися в житті, — без клопотів, без жертв. А воно як не моститься, а одно на одно виходить. І те, що робиться не з вузького практицизму, а за поривом душі, буває часом ефективніше за...

Я ледве стримав себе, щоб не прохопитися:

„Як? Ти, що так ідеалізувала його, тепер так глузливо судиш? Ти ж його любила. Що ж тоді таке любов?!?” — хотів крикнути я. Та стримався. Адже, „я нічого не знаю” про цей роман. Тільки чого це вона так його зневажає?

— Все ж, він про вас кращої думки, ніж ви про нього, — сказав, однак, я.

— Ви не думайте, що я його зневажаю, — казала тимчасом Юлія, пошукувши щось очима в темних тінях приймальної. — Але мені жаль, що він такий: ніколи не відріве підошов своїх ніг від землі ні для польоту, ні щоб упасти. Мені жаль, що нема в ньому того великого, непримиренногого, цілеспрямованого, далекосяжного, за що можна любити. Як це так? — все вибачати в людях, все приймати, все терпіти. Чи не для того, щоб прикрити власну вбогість?

Я приголомшений, мовчав.

— Ви знаєте, колись мені здавалося, що я люблю його... — зробивши це признання, Юлія мовчала. — І от раз вийшли ми з ним із інституту вдвох і він мене просить:

— Зачекай, я зайду на п'ять хвилин, у нас збори профактиву. Відмічусь і зникну.

— І на зборах не будеш? — здивувалася я.

— А мені аби відмітитись...

— Ех, ти, профактивіст! „Аби відмітитись”...

І відтоді в мене почала замикатися від нього душа. Мене відштовхувало те, що скрізь, скрізь він бачив одну практичну, меркантильну, прозаїчну сторону справи... Але яка це обманна метода життя. Часто робиши непрактично, але так, як тобі велить серце, і на перевірку вийде, що вчинок твій не тільки не пошкодив практичній стороні, а навпаки, й вона виграла. Буває ж у занадто практичних людей так, що вони, як ось Максим, залишаються при розбитому кориті... і вся їх практичність не допоможе...

— Ну, що це ви, Юліє! — вражено спробував я захищати Максима. — Я його добре знаю, зовсім він не такий жила...

— Ах, я не про те говорю! — з серцем крикнула Юлія. — Я ж не кажу, що він пантрує, як би кого об'їхати, біля кого поживитися. Він — дуже чесна, порядна людина, підлуту зробити теж нездатний. Але хіба це все? Справді гарна людина тоді, коли вона знає красу відданого вчинку, красу горіння для справи, яку вважаєш великою. Людина, що на кожному кроці оглядається на свою вигоду і їй підпорядковує свої смаки... Б-р-р... Я певна, що він із вами приятелює для якоїсь умовно-уявної, перспективно-можливої вигоди... На всякий випадок...

„Може вона і вгадала?” — мимоволі подумав я.

А Юлія чомусь усе розпалювалася, все більше, — наче зводила якісь рахунки з тим відсутнім Максимом.

— Ми, скільки з ним були знайомі, все на різних мовах говорили. Чогось усі мої слова, як зверталася я до нього, обезкольорювалися, ставали мертвими. Кожна глибока думка, — від його присутності ставала пласкою, невивітrenoю... Як я не намагалась знайти щось за цим утилітарним розумом, — не могла... і дуже шкодувала...

— Е, Юліє, — перебив я її. — Ви не знаєте життя! Не можна, щоб усе було ідеально. В кожному з нас є й хороше й погане.

— Ну, що ж, миритися з поганим? — розпалювалася не знати чого Юлія. — А за це можна прощати? Мав прекрасний голос, знавці обіцяли йому майбутнє й славу, а він закопав талант, пішов у медінститут. З таким голосом — і в медінститут! Бо професія лікаря певніша, бо щоб стати артистом, треба було покласти багато жертв, а Максим на жертви для непевного майбутнього нездатний.

— Але ж, Юліє...

— Ні, цього ніколи не прощається. Коли любиш мистецтво, то не питаш про матеріальний добробут, він колись і сам, може, прийде... Але цього „може” він не приймав. Ну, тепер хай і втішається своїм розбитим коритом...

Я поривався вставити слово. Та Юлія не давала. Це, очевидно, була якась іх незакінчена розмова. Але все ж, я вмудрився вставити своє слово. Я сказав:

— А ви? „Врачу, ізцілися сам!”

— Що, я? — осіла раптом Юлія. — Я...

— Хоч падало на неї синє світло, видно було, як вона посіріла.

— Ато ж, ви, — розсердився вже й я. — Нащо ви закопали свій талант?

Та я пошкодував, що ці слова вирвалися в мене. Юлія схвильовано встала й пройшла аж у найтемніший куток приймальної. Мовчала.

Я, щоб поправити щось, щоб зм'якшити мимовільний удар (ага, і в неї є болючі місця!), сказав:

— Юліє, це не порожня похвала. Коли ви танцюєте, — небо й земля відсуваються. Ви творите щось своє, невловиме, навіть у такому танці, як вальс. Я бачив і всі, крім мене, бачили це на вечорі під новий рік.

Запала глибока тиша. Чути було, як у кабінеті вицокував годинник. Юліяувесь час поривалася щось сказати, але не могла добути слова. Нарешті, вона промовила:

— В той вечір я танцювала вперше після великої перерви. Зразу було нічого, але після кількох поворотів ногу наче про низав електричний струм, — такий біль. Мені здалося, що я от зараз зомлію, впаду, підверну і на паркеті зламаю ногу...

— Це ви себе запевнили!...

— От запевнила....

— Може в вас колись щось і було, а тепер ви собі щось на віяли... Я знову одну людину, яка справді захворіла від самона віяння.

І що більше напосідався я, то непевніша ставала Юлія, така щойно грізна суддя Максимові.

Незнати, до чого довела б нас ця розмова, яка почалася з купальських вогнів, коли б не прогув відбій. Електрика ясним світлом залила приймальню. Зникли привиди купальської ночі, а ми, — двоє на всю установу, — сиділи одне проти одного. Вона — розгублена, зблідла, схвильована. Я — здивований тим, що така незначна розмова її схвилювала. Не Максим, ні!

66.

Юлія Отава

Вчора я мала розмову з Платоном Озеровичем і от уже доба минула, а я й досі не можу ввійти в свої береги. Вийшла я з тресту з якимось змішаним почуттям: крилатої гордості за себе, лоскітливої радості — і разом із тим, наче мене поклали на лист розпеченої заліза, надавали потилишників, наплювали в лицех і сказали: „Тепер іди!”

Ішла я додому й питала себе: „На кого це я така зла? На себе, що розпатякалась про Максима? Нашо це було Озеровичеві розказувати, що було між нами? Чи на Озеровича? „Врачу, із-цілісся сам!” „Ви танцюєте — небо й земля відсувається ...” Він має рацію. Коли хоч крихта здібности є, — не маю права занехавати її. Та ще й звисока судити іншого.

Я — ледащо, кваша! Розпустилася, навіяла собі, що з мене вже нічого не вийде ... Ношуся з своїми ранами, як дурень з писаною торбою. Хоч може й не вийде — краще скалічти в боротьбі за іскру таланту, ніж присипляти себе на пуховику страху.

Прийшла додому з почуттям незакінченості дня, якийсь неспокій, мов кошмар, дзвенів і дзвенів кругом мене на одній ноті. Щоб прогнати його, сіла читати. Ні! Слати? Ні! Листа писати до Синьоокого? Я їх багато вже написала, хоч жодного не віддала. Цього віддам.

Розкажу йому про всю ту тьму, в якій блукає моя стомлена душа, про нестерпуче сяйво жарквітки ...

Та хіба про це можна в словах розповісті?

... Про ліси лісища, бори-борища ... Ген, скільки око згляне, в нічній пітьмі палають вогні, — у долинах, на узгір'ях, біля річки. Все засіяне вогнем.

А ось і я! Гасаю в колі з усіма. Побравшись за руки, ми кружимо в шаленому темпі навколо ватри, скачемо через неї. Рости вище! Рости вище! Червоне та синє полум'я освітлює наші вінки.

Але як почали Марену в воду кидати, я вимикнулася з кола й щезла в пітьмі. Туди, в ліси-празіси, де зацвітає червоно-синя квітка. Я чую, як рокотять поважно дуби, дзвенять таємничо старазні сосни, шепочуть трави. І ні крапельки не страшно! Дарма, що мавки гойдаються на вітях, дарма, що над болотами сині вогники займаються ... що купальські світлячки загораються в травах. Дарма! Пахнуть кругом квіти, стиха промовляють дерева і всі до мене, кожне своїм голосом говорить: „Іди! Йди! Нічого не бійся!”

Тільки темно дуже.

Раптом зовсім близько мене трава зашелестіла, здригнулася, лопнуло щось, задвигтила земля, грім загуркотів і ... просто в пелену мені впав багряно-золотий вогонь ...

Тікати, не озиратися ...

А позаду чути крики, стогін, свист, грім, землетрус ...

Примари одна одної страшніша сунуться на мене, хапають своїми чіпкими пазурями, от-от обкрутяться круг мене зміями й задушать. Я несу квітку щастя, а патлата яга Розпач, настобур-

чена Зневага, жажлива відьма Манія хотять відібрати її. Великі, як комети, Сльози капають із пітьми на жарквітку, щоб погасити її нестерпуче сяйво... Гуркотить земля позаду, але я не озирається... „Врачу, ізціліся сам...” — гуркотить земля. І я зараз озир... .

Ліси-празліси... Тиша... Говорять дуби і трави, кожне своїм голосом. Тьма. Деж квітка папороті? Пропала? Ні, я її втерла в долоню, зо мною вона, — тільки озиратися, здаватися цим жахливим примарам не можна...

І я стараюся не заблудитися серед лісів-празлісів і ступаю в сліди, прим'яті на м'якій росній траві. То Мана невидима і загадково-манлива йде поперед мене й усе манить кудись, — вперед, вперед...

Гуркотить земля. „Врачу, ізціліся сам”.

Чи це мені здалося, чи я спала? Ніякого лісу, ніяких примар. Електрика рівно розсіває світло по каналі, а зверху на стелі — коло від абажура. І на листі паперу нічого нема написано. Але ж такого балету я ніде не бачила: балет-феєрія „Цвіт папороті”

Що це? Міраж?

В ту мить мені здалося, наче стіна, яку я торкнула легенько одним пальцем, раптом упала й передо мною розкрилися далекі-далекі горизонти. Снага, що тримтіла в мені, нагнітала мене, не маючи виходу, — наче стріла з міцно натягнутого луку, прорвалася й ця стріла з неймовірною силою полетіла в свою ціль. І нема цього „не можна”, яке тримало мене цупко цілий рік. Можна, все можна, що хочеш!

І головне, ніякого листа не треба писати! Треба тільки записати це, що тільки-но привиділося, й працювати над ним. Дідько його бери, якщо й зламається нога...

І не спала цю ніч, і спати не хочеться, й ніяк не ввійду в свої береги. То раніш наче з мене виходило все тепло, а тепер наливається в мене, прибуває й прибуває.

Для великої праці.

67.

*Максим Стеблівський
Платонові Озеровигу*

Красно дякую за клопоти, але марно турбуєшся: я вже влаштувався й непогано. В сосновому курорті. І дружина моя — тушеця. Сподобалася мені тут одна мед-сестра, — ми з нею за який

місяць і окрутилися. А чого ж нам чекати? Життя вдруге не прийде. Поки живемо, стільки ѹ нашого!

Чи ти не знаєш, чого це так раптом Зоя подобрішала? Одержав від неї листа з Лівадії, теплого-претеплого. Навік втратив надію перепросити її за ту дурну витівку, а тут вона сама одумалася, голос подала. Наче якась друга людина писала. Чудеса творяться на світі!

Якщо вже повернулася з Лівадії, — палко вітай її від мене.

А як там наш „сухар”, Сергій Михайлович? Поскрипую?

Твій, ніде ѹ ніколи непропаший, —

Максим

68.

Юлія Отаев

Я думала, все це закінчилося. Аж ні! Сьогодні я знов напилася хмелю ѹ не можу проповізитися. Сьогодні я знову була кілька годин у одній кімнаті з людиною, яка, виявилося, зовсім не аскет.

Ну, чого він так притягає мене? Тепер ще з більшою силою сполучаю в собі ці два протилежних почуття: життєву снагу ѹ радість, навіяні його особою, з відчуттям горя, коли бачу його, чую, як розмовляє, сміється. Що за посмішка, — мені аж мотошно! Це таке чарування, що я з острахом вступлю очі в стіну. Не треба бачити її, не треба знати її, — сумну і сяйну водночас...

Там на стіні я хотіла побачити ті обриси, які тільки-но наповнювали мене, — фрагменти з балету „Цвіт папороті”.

Ці дні я жила подвійним життям. Одне зовнішнє, що забирає якусь невелику частину енергії, і друге — внутрішнє горіння. Уперто рояться образи, окремі деталі створеної вже десь, але не вилитої в чітку композицію феєрії. В такому стані мені здається, що мої рухи, навколоїні люди, предмети кругом мене, — сон, а оті марення невиразні, невловлені ще в образах, то — яв.

Два ритми відчуваю виразно тоді в собі і вони не зливаються: один розмірений, повільний, а другий — шалений, буйний, несе мене, а я в його хвилях мигаю тільки. Але господиня над цим ритмом я. Накажу — ѹ один мусить зникати.

І я казала собі: що жаль неподіленої любові проти жалю — не бути ніколи мистцем? Порох, тлін проти вічного світла!

Тільки в цьому кабінеті дивно все переплелося: і мій стримано-бурхливий ритм, і марення, і ця посмішка-сяйво.

Мені продиктовано. „Розшифруйте!” Я згортаю своє писання, встаю. А в дверях мені захотілося подивитися на нього. Який він? Я ж не бачила його вже два тижні, після смерті дитини. В кабінеті повно людей. Цього не помітить ніхто. Оглянусь!..

Прозираю крізь голови, а... він прозирає крізь ті самі голови, щоб подивитися на мене...

Що це значить? Він дивиться мені услід?

Що означає це! Руйнувати мене так!.. Я не бажаю крихт з багатого столу. Коли мене пригинають до землі страховиська, — це тільки мене обходить і більш нікого. І я їх не лякаюся, — напевно ж він дивиться так обожнююче мені услід?

Які ті очі сині, це щось надлюдське...

69.

Сергій Михайлович

Віруся все тужить... Годинами сидить і закам'яніло мовчить. Яка сумна могила став наш, ще недавно такий затишний, дім. Що робити?

Коли б не цей закам'янілий розпач Вірин, я сам, мабуть, не витримав би. Але коли ще і я здам, хто ж підтримає Віру? Я майже силою повіз її недавно до театру, так вона там розплакалася й ми не досиділи до кінця.

Чому інші діти живуть, а нашої Лади нема? Ця думка переслідує мене. Сиджу в тресті, — гонить додому, до Віри. Сиджу вдома, — гонить у трест, до роботи. І робота мені — міцний настій наркози, — я в ній забиваю все: Ладу, Віру, себе...

Але чим же допомогти Вірі? Допомогти конче треба. А чим? Просив її поїхати на курорт, до моря, — не хоче, на село до родичів, — не хоче.

Час! Час — великий лікар!

70.

Юлія Отава

Сьогодні останній день. Останній! Узавтра приходить з відпустки Зоя і я вже знову не бачитиму Синьоокого. Але серце наказ скасувало. Лист невідісланий, як і інші, лист навіть не написаний. На тому листку паперу — зарисовки лісової феєрії. Це тільки початок, де покищо не вкладено праці, а вирвалося те, що давно назріло. І не знаходило досі виходу. Тепер же почалася велика праця: над своїми занедбаними мускулами, над творами майстрів, що складали хореографічні композиції, над костюмами...

А скільки треба працювати, щоб передати в танку світогляд сонцепоклонників. Бо коли я цього не доб'юся, вся феєрія втратить своїх пахощі. А наповнити всю феєрію тим вічно неситим, вічно манливим у прекрасне невідоме, вічно мінливим духом Мани! ..

Я вже була в професора, що в нього колись училася, а він мені казав з усім, з найменшим, іти до нього на пораду.

Яка дивна й могутня сила — віра в себе! Поки я була зневірена в своїх силах, я справді нічого не могла, я боялася зробити вправу, або витягнути ногу коло осі. А тепер я вже подумую, як би мені в студію.

Треба було маленької похвали людини, яка для мене нічого навіть не значила, щоб я знайшла в собі снагу взятися до такої колосальної роботи. Не боюся я, що не вийде в мене нічого. Хоч і не вийде, однаково треба вилити з душі „Цвіт папороті“. Така потреба. І тут жодних перешкод нема, крім моїх лінощів та недовідченості. І на них є рада — упертість та наполегливість.

Хвилиночку! Та це ж і є той лист, розповідь про ті почуття, що я так хотіла їх довірити Синьоокому й так боялася. Хіба мені конче треба розмови з ним? Від нього й так багато сяйного тепла йде в мовчанні, в розмові очима. А я хотіла листа писати. Та й піти в ніч вічного холоду?

Нехай все це вигадане, — але ж, вигадане, було воно! І я навіть не хочу дізвнатися, чи вигадала я всю цю феєрію, чи вона реально протікала в мовчанні. Це ролі не грас, бо я, так чи інакше, вклала в неї весь свій запас почувань.

Такої вигадки, як була сьогодні, о другій годині ранку, я ще не знала. Друга година ранку — продовження вchorашнього вечора, бо ми терміново писали звіт одної комісії із заступником директора, Горовичем. Роботу цю треба було здати о одинадцятій годині дня.

Було радісно. Синьоокий сидів у кабінеті через кімнату, і все було святково. Мої рухи раптом скувало, коли зайшов. Не знала я, як стати, як повернутися, — так я дерев'янію завжди в його присутності. Конче потрібно було, — не дивитися й надивитися.

Ось проходить він повз, — який страшний, висохлий, пожовкливий став Синьоокий! Яка в'яла посмішка, зовсім наче його старенький вицвілий костюм. Як обтяжусє його це, майже без ваги, тіло й хилить сутулі плечі донизу.

І це — господар цукрової промисловости, який командує мільйонними коштами, хазяїн багатого тресту. Кругом такий затишок створив, таку розкіш... квітів понаставляв, доріжки порозстеляв, — а себе занехаяв. Тільки очі стали ще променистіші,

ще заглиблениші в якісъ далекі обрї, ще дальші від земного, буденого, дріб'язкового ...

Я причаїлася, — зачарована, загіпнотизована. Так хотілося подивитися туди, де він сидів, на канапу. Подивитися просто, сміливо, щоб запам'ятати його риси, просвітити цю людину, яка дума на серці в нього. Ні, страшно, не можу!

Після боротьби з собою, — однаково, невідомо, коли ще можна буде побачити його, може це востаннє, — я зважилася. Не моя тут воля!

Ну, і нежай це буде вигадка! В той час, як я повертала свою голову, — поверталася і його, так само проти волі його, несміливо й жадібно. В тому дитяче-беззахисному, променистому погляді відбилося все те, що творилося й у мені.

Яка сила керувала ним, тим, хто зарозуміло й суворо проносить свою голову повз мене?

І якщо я вигадала це все, — славлю вигадку, яка осягає вершину того, чого можна жадати від життя ...

71.

*Платон Озерович
Максимові Стеблівському*

Ну, цього я ніколи не чекав від тебе, Максиме!

Був у Києві і не згадав про нас. Зоя дуже ображена, що ти минаєш наш дім, не зайшов навіть подивитися на нашого рум'яного Зайчика. Зайчик він у нас через те, що їздить у трамваї зайцем, квитка не бере і, крім того, ще й передніми дверима заходить, мов якесь велике цабе.

Я колись, поки збоку дивився на цих немовлят, думав, що це тільки інструмент крику без заводу, і нізацо не уявив би себе з дитям на руках. Ого, ще й я тепер його гуцикаю, з якими гордощами несус по вулиці!

А ще колись я думав, що сором чоловікові засукати рукава й прибирати кімнату, зготувати обід. Уяви, ані трохи не сором, навіть коли щось удається, то чекаю похвали від Зої й з гордощами її приймаю. Навчився цього я тоді, коли Зоя занедужала, а хотілося її гарно доглянути, щоб вона не почувала пустки в кімнаті. І з того часу в нас само собою, без ніякої договорености, так виходить, що коли котре з нас дуже переобтяжене, а друге вільніше, то й порається по хазайству. Воно для нас обох непомітно, а разом із тим, — любо завжди зайди додому. В нас — затишність вишиваної (накрохмаленої й розпрасованої!) серветки.

Бо уяви собі, Зоя на своєму настоює. Як тільки закінчиться декретна відпустка, вона піде знову працювати. „Не можу, — каже, — без роботи, ти розумієш, Зайчику?”

Зайчик, звісно, ще нічого не розуміє, але нащось я існує. І так у мовчазній згоді ми одне одному допомагаємо, щоб нашому Зайчикові було гарно рости.

Тепер радимось, як краще, — чи служницю взяти, чи носити Зайчугу до ясел. Ми вирішили, що „в школу” йому ще зарано, дома йому ліпше буде. Я певен, Зої нічого не станеться, як вона з рік-два посидить у дома. Так саме й Юлія каже...

Е, якось воно буде!

О, я й забув! Ми ж із Юлією тепер великі друзі, вона часто тепер забігає, особливо, коли Зайчуга з'явився. Юлія часто говорить, що я їй якусь незабутню послугу зробив, хоч я не пам'ятаю, яку й коли.

В неї великий успіх. Прийняли до постави в балетній студії при опері її роботу. І сама вона виконуватиме там якусь ролю, — невеличку, але вже в тресті не працює. Схаменулася Юлія.

І як вона тепер знову заискрилася, заграла свою внутрішньою красою! Вся краса її — в очах. І не стільки в формі їх, чи там якихось особливих віях, як у виразі, — вдумливому й бистрому, мрійливому й іронічному, спостережливому й веселому. Певно, вона в когось закохалася, що так відмінилася. Але не признається...

І ще одна новина, неприємна. Вчора Сергія Михайлова забрали до „будинку відпочинку”. Страшенно прикро! Заробив собі чоловік, — за свою щиру працю. Тепер ті самі, що найбільше охали та ахали, найголосніше його розпинають. „Ворог народу!” „Скажений пес!” „Контрреволюційна гадина!” „Організатор диверсій на цукроварнях!” і таке інше. Отаке спасибі!

Дуже шкода його! При такому здоров'ї, — йому три чисниці до смерти.

Дуже шкода його! То дарма, що я інколи на нього сердився, — я завжди цінив його високу порядність. Звичайно, він засушений, як трясця, сліпо вірив у букву закону, але все ж — хоч своя був людина. Цими днями ждемо нового начальства і нових подій. Пронеси, Господи, дай, Боже, сили!

Ну, оце й усі новини. Пиши, а коли будеш знов у Києві, то не задумай нас обминати...

Привіт від Зої і від Зайця.

Твій Платон

Кинець

ЕММА АНДІЄВСЬКА

* * *

Вечір вінчав свічада,
Обрій схиливсь на вікно,
Звідки злорадним чадом
Золото в зорі текло.

Золото в зорі, як змії.
В прaporі тіней дерев
Щось, що і простір змис
І над гіллям роздере,
І захлинеться в звії.

Хто непролазною ніччю
Предметів зміряв глибину.
Той, на якого обличчі
Бога лишилася тінь,
В чорних свічадах кличе
Втрачену височину.

Золото в зорі, як змії.

ПРИ ПОВНОМУ МІСЯЦІ

В чорних зорях вулицю
Пройду до очей в плащі.
Авто з-за рогу виллеться.
Ніч обростуть плющі.

Гори шакалами з обрію
Мордами в ребра мої.
Бризнуло. З вен моїх кобрами
Течуть на Багдад, на Каїр.

І далі, і душно, і далі;
Аж вишкіривсь ночі пісок.
І доли, і гори, і доли,
І падає ніжний бузок

Свідомості в жовтий пісок,
Самотній, шипучий пісок.

ОЛЕКСА ВЕРЕНТЕНЧЕНКО

* * *

Наді мною схилився лікар,
Тихо руку мою проколов.
Три хвилини — і знову витер...
Це так просто віддати кров.

Ось стойть вона в узголов'ю
На столі. Я спокійно дивлюсь:
Може кров'ю, своюю кров'ю
Порятую життя комусь.

І можливо з далекого краю
Прийде лист на мос ім'я
Від людини, якої не знаю
І ніколи не знатиму я.

1951.

М Р І Я

Вже не далеко, не багато
До заповітного кінця.
За все, за все помститься атом!

Тоді нехай же мрія ця
Запліднить космосу розруху,
Щоб утворилася твердінь:

І знов з матерії і духу
Повстане світ новий. Амінь.

З ФРАНЦУЗЬКИХ ПОЕТИВ

ЕМІЛЬ ВЕРГАРН

ХВАЛА ВІТРОВІ

Ти, що ідеш усе вперед
Дорогами, що в далеч ринуть,
Уперта, самітна людино,
Скажи: — яких шукаєш мет?

— Люблю повітря, вітер, простір;
Не знаючи куди, іду,
Несу все душу молоду
У сяйві золотім, під вітром гострим.

— Під сонцем вітер сам ясний,
Він над дахами проліта
І, легокрилий, вогняний,
На обріях перегорта
Червоне квіття і бліді жита.

— Всі: південь, північ, захід, схід
Своїми пальцями тонкими
Чи п'ястуками ледяними
Женуть його від себе в світ.

— Ось він іде з морів Неаполю, Месини,
Що рухом божеським він іх сполум'янив,
І обрисовує у виритій пустині
Зелені острівці вінком сипких пісків.
У нього стомлений, мов боязливий віddих,
Вже ледве клонить він на схилах била трав,
А все ж торкнувся він до скроні піраміди
І сфінкса-велетня стрічав.

— Минає літо, й вітер знову рине
В імлистім клоччі, у дощах невпинних.

— Ось він іде до нас із обріїв блідих,
Із Джерзі, Англії, Ірландії, Бретані,
Де хмурий листопад у млявому тумані
Затоплює вгорі гірлянди зір своїх.
Все далі мчить, невтішний, невидючий,
Сліпцем блукає він по океанах десь,
А, як торкнеться скель, тоді гуканням злющим
Реве з бездоння до небес.

— Як, весно, станеш ти в опущенім просторі,
Всесь чар зелений твій морозить він і морить.

— Ось він іде звідтіль, де мерехтить Москва,
Де замок зводиться в короні золотистій
І в небеса сонця відблискуюс вогнисті;
Степами скаче він, палкий, шерсткий, учвал,
В Німеччину біжить стрибками з України,
Із брязком бронзовим по вересах шмага,
Ридає сном легенд у стіп узгір'їв синіх,
У глибині печер, на райнських берегах.

— Той вітер світлістю, мов кислотою, хоче
Прожерти небеса в ясні січневі ночі.

— Ось мчить він з бігуна, де льодовці бліді
Струнчать палатами із льодової тиші,
Терпкий, упертий він вдаря в шпилі тверді
І їх загострює, немов сталеві списи.
Сягає в Зунди він, в безрадісний Урал,
Хвилину пристасе у скандинавських фіордах
І, крізь морський безкрай, стрясає, напровал,
Снігів холодних крила горді.

— Звідкіль би вітер не прийшов,
Він з мандрів по полях і селах,
З безмеж, приносить щось веселе,
Не знати що — ясне, п'янке, що бурить кров.
Торкаючись землі устами золотими,
Пізнався з болем він, з утіхами людськими
В краях усіх;
Надії, гордоці і шал бажань людських, —
Все, що душі дає сподіванки всесильні,
Роздув він чотирма своїми крильми;
Його душа — мов повна чимсь святим,
Що б'ється, що тремтить, що плаче чи радіє,
І що він розсіва навколо вітровісм,
Однаково усім — щасливим і сумним.

— Тому я вітер співом величаю,
Його люблю,
Його вино п'янке, живуще п'ю
Докраю,
Що він істоту всю поширює мою:
Бо, поки він крізь пори і легені
До крові, що струмус в мені,
Із міццю впертою чи ніжністю влетить,
Безмежно обіймає світ.

ЕДМОН ГАРАКУР

З А М О К

Великим хочеш бути? Тоді збудуй свій замок
 Для себе лиш, — вгорі, далеко від усіх,
 Щоб був незайманий, а навколо валами
 Щоб стали пасма гір в покровах снігових.

Збудуй на гордості шпилів, під неба зводом,
 Там, де в блакитняві шляхі блискавки й орла,
 Княгиню з мармуру у почеті безодень,
 Камінну лілію, що пишно розцвіла.

Так близько Господа, далеко так від твані,
 Так високо, щоб міст здивованім очам
 Він променем горів, іще одним — незнаним,
 Не то з земних низин, не то з небесних брам.

Там пристановище збудуй душі своєї,
 А щоб була царем там воля лиш твоя,
 Щоб ти не зневажав хвали, догани нічиєї,
 При вході вирізьби магічне слово: Я.

А потім — сто замків. Вітрам замкни всі брами
 І мури обріям всім чотирьом закрий!
 Коли ж тяжить твій дах, звали його без тями,
 Нехай душа небес у дім увійде твій!

Тоді, у тайні містичного окола,
 Ти, жрець ослюплений, збудуєш свій олтар
 З заліза й золота, де славитиме воля
 Твоя свята твій сон, твоєї мрії чар.

Співай! Дарма, коли ніхто не вчує гімну! —
 Твоя душа сама собі відгомонить!
 Твій голос пустарі підіймуть і нестримно
 Знов віднесуть тобі хоралом — як привіт.

Співай же про святу любов, що грає в жилах,
 Співай для радости — свій власний чуті спів,
 Співай безмежностям, співай зірок світилам,
 І не жадай, щоб люд пісні твої любив.

Самотній! Божеськи! Вигнання — мрія мрії:
 Воно — всіх сил напій і хліб чеснот усіх;
 Воно — видіння злет, що полум'ям ясніє,
 В раї загублені віднайдений поріг.

Один лиш рідний край ти матимеш — у собі.
 Йому твій спів; себе — як ціль бажань постав.
 Співай, — коли ж помрещ, кладися гордо в гробі,
 Бо душу й Бога ти своєго оживляв!

Переклади Святослава Гординського.

Примітка перекладача: „Хвала вітрові” — поема, яка в творчості Еміля Вергарна (Emile Verhaeren, 1855-1916) займає одне з чільних місць. Хоч він і бельгійський національний поет, французька мова його творів чинить його поезію також складовою частиною поезії французької. „Хвала вітрові” вже була перекладена на українську мову М. Терещенком 1923 р., але дуже довільно (напр., вітер, що рине зі сходу, іде з Німеччини в Україну і там ридає в райнських печерах). — „Замок” Едмона Гаракура (Edmond Haracourt) узятий із збірки “Seul”, 1891 р. В наші часи переважно громадських мотивів у поезії, перекладена поема може декому здаватися неактуальна і перестаріла своїм вибуялим культом індивідуалізму. А проте, в ній висловлено багато такого, що є вічним у всіх часах і притаманним для кожної високої поезії: робити живими свою душу і свого Бога. Незалежно від цього сама краса та майстерність поетичних образів цієї поеми роблять її вартою того, щоб познайомити з нею й українського читача.

УЛАС САМЧУК

П'ЯТЬ ПО ДВАНАДЦЯТИ

Записки на бігу

Я БАЧИВ ЯК УМИРАВ БЕРЛІН

6 січня 1945. Вечір. Усього тільки раз обернулася плянета довкола своєї осі, а зміни стались для нас неймовірні. Ми в Берліні...

В дорозі до Берліну без пригоди не обійшлося. За Бреславом у вагоні робиться вільніше. В коридорі всього лише кілька людей, а між ними пара військових. По їх відзнаках видно високу рангув, можливо навіть генерали. І був там також своєрідний один кругляк — товстий, низький, округле червоне обличчя. Напевно різник. У петлиці партійний значок.

Я мав необережність вийти до Тані і щось до неї заговорити. Почувши це, товстяк заворушився. У ньому заговорила вища раса.

— Що? Що це за порядок? Різні поляки мають їздити першою клясою, а німецькі генерали не мають місця? Равс!

Я зупинився. Всі звернули на нас увагу. — Ніяке „равс”! — сказав я, перемагаючи нерви.

— Маєш ти квиток? — сікається той далі.

— Гевіс!

— Покажи!

— Тільки не тобі!

— Равс! Равс! Ферфлюхт, но' маль!

Втручається одна пані. — Втихомиртеся, — каже вона. — Цьому панові було дозволене це місце.

Кругле обличчя лютує. — Я хотів!.. Я за порядок! Хто ви? — кричить той далі.

— Не ваше діло хто я — відповідаю з нервами. І звертаюся до найближчого військового: — Пане генерале! Прошу ласково зайняти моє місце. Я чужинець. Українець.

— Дякую, дякую, — пробурмотів генерал. — Нас то все одно не влаштовує. Нас тут троє...

Кругле обличчя затикає. У вагоні робиться тиша. Потяг біжить на захід. За вікнами давно вже день і сніг. Я почав свою філософію, але тільки в думках.

Потяг поволі в'їжджає на Шлезішебангоф. Берлін. Сіро. Падає дрібний сніжок. Виглядаю з вікна. Двірець існує лише умовно.

Величезної покрівлі мабуть не існує давно. Біля трьох годин по обіді.

Знаю Берлін у різних фазах. Вперше це було 1929 року. Великий рух, багато світла, багато людей і машин. Вперше оглядав цю горду столицю Вільгельмів, Біスマрка — Гітлера. Музей, галереї, палаці і замки. Величавий „райхстаг” („Дем дойчен фольке”) з гордою колоновою перемоги. Масивний „кайзершльос” повний скарбів і пам’яток. Повний-преповний „Цойггауз” — скарбниця минулості, а все живої слави бойової Пруссії. Всесвітнє „Унтер ден Лінден” і залита огнем „Кюрфірстендам”. І співали тоді: „Венду майнє тантє зійт, іх лест зі ґрюсен”.

1933. Літо. Ще більше руху й машин, але найбільше прапорів із свастикою і найбільше брунатних та чорних одностроїв. У вітринах повно портретів вождів і з усіх боків „гайль Гітлер”.

1939. Кінець серпня. Машин ще більше, руху ще більше, одностроїв ще більше. Колона перемоги з-перед райхстагу перейшла на перехрестя магістралі Тіргартену. На Вільгельмштрасе постала одна масивна твердиня з гранчастими колонами з назвою „райхсканцеляй” з двома довгими, при вході, „керле” у чорних одностроях. Вони стоять розкочно, мов викуті з чавуну. День-денно перед цією будовою з другого боку великі юрби народу. В повітрі сильні запахи війни. Всі стоять зачаровано й мовчки. Зір їх впирається у малий балькончик з жовтосірого каменю. Іноді на ньому з’являється під бурю криків і оплесків чудодій з малими темними вусиками в брунатному однострої. Він піднімає байдуже праву руку, а під вусиками — втомлена усмішка.

Машини в’їжджають, машини виїжджають — однострої і відзнаки. Лямерс, Гімлер, Борман, Гес... Машина за машиною — мотори легко дзичать, а очі тисячів уперлись у мурі. Щось там вариться. Щось родиться. Щось незмірно важливе. У черепах мільйонів ворушаться думи і острах затемнюють ясність. І нарешті 1-го вересня. Німо, суворо прийняв цей день народ Берліну, а Гебельс це пояснив: „Німецький народ не вміє загорятись солом’яним огнем. Він уміє працювати й боротись.”

1943. Рік тому в липні. Двірець „Ам Цоо”. Потяги Берлін—Париж, Берлін—Београд, Берлін—Софія, Берлін—Київ, Берлін—Рига, Берлін—Варшава. На вагонах — „нур фюр дойче”. Рух, розмах, чіткість, хвилина в хвилину. Відновлена Фрідріхівська опера „Тіфляндом”. Пів години їхали трамваєм, щоб побачити наслідки англійської відплати за Ковентрі, — кілька дійсно розвалених будинків за всі чотири роки великої війни.

І нарешті сьогодні, 6 січня 1945. „Берлін, Берлін, ду майн, Берлін”! Минулося твое і, мабуть, назавжди. Берлін зовсім, зовсім не той. Потяг не має вже гордого „Берлін—Београд” і „нур фюр дойче”. І входить він обережно, ніби крадучись... Повільно, крок за кроком минає „двірці”: Шлезький, Біржа, Фрідріхштрасе. Все то тепер лише умовні поняття, бо нічого тут, крім величних руїн, немає. Зправа й ліва, як бачить око, в тумані стоять макабричні обриси фантастичних видив, здалека видніють ребра берлінського собору. Ніде, ні одної будівлі і тільки іноді в руїнах визирає подоба дверей або заклесне целюльозою вікно. Мертві гіганти. Мертві вежі храмів. Мертві вулиці. А над усім сіра поволока дрібно-дрібного снігу, що ось уже кілька днів без перерви сиплеється з просторів над головою.

Ми висіли на Фрідріхштрасе. Три години по обіді. Година спізнення. Нас мав зустріти редактор „Українського Вісника” Маруняк. Ніякого знайомого обличчя, а навколо люди і речі, безмежна кількість людей і речей. Навантажуємося і поволі тиснемось по сходах униз разом з безліччю нам подібних. Брудні, недбало закутані й невиспані. На Тані темнобронзової барви пальто з ведмежим коміром, ведмежа шапка, на ногах тяжкі черевики. Спортивні штани і тяжкі черевики — мода жінок цих днів.

Сходимо вниз. У мене безліч морочних думок. Де заночуємо? Та ж це Свят-Вечір. Та ж завтра наше Різдво. Внизу, де віддають квитки, бачимо знайому постать з блідим, худим обличчям. Ледве пізнаю. Це і є редактор Маруняк. Велика для нас полегша — спасибі йому. Вітаємося. Він уже чекає нас тут цілу годину. Входимо на вулицю. Мрячно, похмуро, мокро і брудно. Куди не глянеш — ґрунт, відламки й сміття. Куди ж підемо? Чи маємо якесь приміщення? Ні, нема. Будемо щойно шукати. Речі лишаються на станції.

Їдемо пару зупинок підземкою і вилазимо в Берлін-мітте. Далі йдемо пішки. Розмовляємо мало, бо й так всього не висловиш. Входимо на Фрідріхштрасе, щоб за хвилину повернутися на Вільгельмштрасе. Тут були великі будови, тепер великі купи ґрузу. Міністерства, чужоземні посольства. Ось славетне міністерство закордонних справ з колонами. Все то ґрунт і руїни. Понуро й без кінця, мов великі мурахи, йдуть сюди і туди люди, що протоптують собі стежку в безмежних звалищах.

Входимо на вулицю Ангальтербангоф. Настирлива думка — мешкання. Якесь приміщення, денебудь. На цій вулиці помітне ще життя і навіть трапляються готелі. Вікна переважно латані, двері пошкоджені, тинка обита. Маруняк заходить до кожних

дверей, що нагадують готель, чи пансіон. Я пускаю в рух „спорти” (із свого запасу цигарет). І все даремно. Місце є, чи нема, — для чужинців нема. Але ми не здаємось. Вперто йдемо від дверей до дверей, бо іншого виходу нема. Зовсім темніє, на дворі сніг, а ми голодні, втомлені й кілька ночей без сну.

Нарешті знаходимо пансіон, що зветься „Ніндорф”. Маруняк радить мені зайти самому і заговорити по-російськи. Власниця пансіону ніби росіянка.

Заходжу на перший поверх. Відчинила дівчина з типовим українським обличчям. Заговорив по-російськи. Чую „гарну” російсько-українську ломанину, а до всього приємна усмішка. Чи є кімнати? Є, але невідомо, чи господиня прийме не-німців. Але ж господиня сама не німка. Помилка. Вона німка, але дівчина спробує поговорити. Згадую цигарки. О, це чудово. Вона дуже курить і здається зовсім не має цигарок. Можливо щось буде. Настрій у мене швидко підноситься. Шкода тільки, що нема господині, але вона ось-ось надійде. Радить почекати внизу. Буде йти пані у вишневому капелюсі. Чекаю. По короткому часі приходить. Пізнаю непомильно. З місця питаю про кімнату і орудью „спортом”. Подивилась, усміхнулась: — Гут! Комен зі!

— Таню! За мною! — кричу на дружину. Нас ведуть, відчинаються двері, коридор, зворот праворуч і... кімната. Навіть простора. Навіть тепла. Двое ліжок. Тільки вікна поодинчі. Маємо кімнату! В Берлін! На цілі п'ять днів!

Одночасно Маруняк передав нам запрошення на спільній Свят-Вечір. Ми раюємо. Тепло і чисто. Розвантажуємо наплечник і скорше помитися. Появляється дівчина, ім’я її Маня, походить з Херсонщини, привезли її сюди, як невільницю. Миле й приємне дитя. Вона одразу стає нашою великою прихильницею, а ми її.

І от ми вже мчимось на Свят-Вечір. Під ногами земля Берліну. Праворуч і ліворуч примари війни. Голова повна туману, але нерви працюють, мов сильно натягнуті струни і не може бути пардонів. Тримайся, людино, на цій землі. Ось перед тобою жива загибель, Вавилон, Єрусалим, Троя, Карthagена. Ось мури, що були містом, що жили, що повнилися... Там були танці, там торгували, там жила родина, там був музей. Що перед цим Помпея, чи навіть сам Рим? Піди отак просто, праворуч, чи ліворуч, йди години і цілий день і два дні і ти все підеш стежкою звалищ і подумай, які сили, яких віков і яких вартостей впали трупом під горами цих грузів.

Я не раз, бувало, йшов здовж Унтер ден Лінден, або Ам Кюрфістендам і здалека, бувало, зазирає у вікна — широкі і ясні, де було стільки багатства, де жили сильні люди, де складені були архіви і велики скарби цінностей. А тепер все то груз, сміття, ніщо. І немає навіть сили, щоб знести то все до ями на смітник.

Про наш прихід вже там знали. Вийшло назустріч два студенти, чемно нас привітали, привели до залі. Великий простір, сцена, багато людей. Нас просить наперед, але який там перед. Ми ледве дивимось, очі зовсім запали, одяги зім'яті. Вибачились, подякували і зайняли місце збоку, далі від перших рядів. Роздивилися по залі. Скільки тут таких, як ми. І знані, і менш знані, і земляки близькі, і знайомі з різних місць вигнання, чи з рідного краю. Ось там у перших рядах бачу білій клобук митрополита Полікарпа, біля нього єпископ Мстислав. Бачу далі праворуч полковник Мельник. Спереду гетьман Скоропадський. Отам ось сидить Мирон Луцький. Ось пройшов блідий і висохлий знайомий з Праги. Там того знаю з Закарпаття. Там он колишній голова міста Харкова, а там отої з Києва. Багато сотень людей і все так чи так, а знайомі.

А думка працює, нерви діють, уява горить. Над нами вічність. Згадуємо Христа, можливо за нього йдемо у світ, живемо в руїнах, ступаємо через межі добра і зла, хоронимо Нову Європу в її основному гнізді. Хто буде колись про нас свідчити, як про тих, що були в ці дні живими, що ранами душі переболіли кожний мент цього великого упадку.

На сцені, звичайно, з'явився хор. Як же може бути інакше! „Нова радість стала” — співають ці люди, звичайно лише для спогаду. „Ой, видить Бог” і всі ми вже не тут, а там. З цих берлінських руїн, з цього dna несемось думками туди, де зістались наші близькі. Жахно робиться! Навіть нам. Що ті, біdnі там в цю хвилину думають? Розірвані ми! Не разом. Розвіяні, як порох землі... Напередодні нового й невідомого.

Потім віталися, їли кутю, ділилися вражіннями і квапились. Неможна бути довго.

А як верталися, вулицями вже йшли кудись юрби навантажених людей. Старі, жінки й діти. Вони водоспадом спливали до найближчої підземки. Радіо їм казало: „Відділ легких ворожих літаків у напрямку Ганновер-Бравншвайг”... Цього досить. Таня вже німіє. Пара хвилин і ми також у підземеллі. Стоймо, навколо люди, понуро дивимось, гаснуть думи, підгибаються ноги. Чути десь вибухи.

Я приїхав до Берліну, щоб вести культурно-освітню справу Українського Національного Об'єднання. Шляхетна мета. Але я мешкаю в пансіоні і дозволено це мені всього п'ять днів. Від пансіону до моого уряду година віддалення. Не тому, що це далеко — УНО на Вайсензе, а тому, що це в Берліні цих днів. Від Ангальтербангоф три хвилини їди підземкою — перерва, далі двадцять хвилин пішки, далі знов чверть години підземкою, щоб потім закінчити все півгодинною ходою пішки. Плюс неустійнені чекання на перестанках. Це, розуміється, також темп, але дуже і дуже недобрий темп. Мені треба обідати. Це зрозуміло. Але на Вайсензе немає де обідати. Мені треба якесь мешкання. Це та-жож зрозуміло. Але обійтіть увесь Берлін від руїни до руїни і спітайте, що на це скажуть. Мені ще треба харчові картки. Це також зрозуміло. Але в Берліні чужинці дістають лише чужинецькі картки. Це для того, щоб скорше витягнути ноги. До всього алярми, щоденні зміни їди, черги і „штамгеріхти” з брукви. Такого ми там — на селі під Віднем — у нашій хижці нічого не знали.

Боже, як тут не затишно жити! Коли іду шукати мешкання, я не веду культурно-освітньої справи. Марудне заняття — знаю і сидить воно мені віддавна в печінках, але немає виходу. Їдеш в один кінець Берліну, їдеш у другий. Всі ті кінці довгі й заплутані. І завжди безуспішно. Але ти все вперто їдиш, вперто ходиш з поверху на поверх півзруйнованих будинків, вперто відвідуеш посередницькі бюра, вперто пропонуєш „спорти”, речі, гроші, добре слова.

Вечером вертаєш до пансіону. Голова порожня, ноги щемлять, шлунок гуляє. Завтра, наприклад, кінчається мешкання. Що ж далі? Куди? Щастя, що є ще маленький запас того „спорту”.

До всього голосяться хвороби — здавалося б від чого і на-віщо? Речі породжують речі. Щось мене ріже в середині і не можу ходити. Але я все таки ходжу і горджуся тим. Ми старанно ходимо до готелю (побіч) Ексельсіор, чи Пішор, що на Потсдамерпляці, обідати. Там дають такі страви, що корова була б з такого цілком вдоволена, але мій шлунок завзято протестує. Що ж можу порадити. Ще щастя, ми дещо маємо з Люнденбургу.

А проте і попри те живемо й діємо. І робимо політику, і за-садаємо і творимо поважні міни в неповажній грі. Ми все ще віrimo, що „може щось буде”. Даремно. Над усім велика крапка і над Німеччиною. І ми це знаємо, а як ще хтось „щось вірити”, то це тільки заняття, а не переконання.

7 січня. Різдво. Відпочивали до одинадцятої. О дванадцятій обід в Ексельсіорі. Випили чашку юшки, один „штамгеріхт” — також юшка з невідомої городовини без товщу, а тому й без карток. Випили по пиві. При цьому я читав „Моргенпост” і „Ангріф”. О першій поїхали до Шенбергу на концерт. Пісні, танці і навіть ялинка. Багато дітвори — бідної і обдертої... О четвертій поїхали до нашого земляка Саліги. Політичні розмови і добрий, справжній чай.

8 січня. Поганий обід, огидні руїни і філософія у кав'яні Ексельсіор. День руїн.

9 січня. Вдалося продергтись до УНО. Потратив на дорогу годину й тридцять хвилин. Сильно мудрі плянування і висока філософія з головою Омельченком та його заступником Коваленком. Обід і вечеरя в Ексельсіорі. Мешкання? Світове питання — мешкання. У газетах повно про „сильні і вперті” і, розуміється, успішні бої, особливо на заході. Вечір. Таня не спить. Ми (властиво Таня) рішили не спати до дванадцятої ночі. Боїться проспати сирени. Але мені це тяжко вдається. За день я надто вимотаюсь, а „шнель москіто” мені зовсім не страшні. Інакше думає Таня і тяжко з нею сперечатись. І так кожний сполох викликає у нас суперечку. Я вдовольняюсь пивницею, або звичайним тунелем підземки, Таня обов'язково жене до бомбосховища. А там і тісно, і душно, і повітря хоч сокиру вішай. Дика одинокість. Люди не знають людей. Кожний вперто занятий сам собою.

10 січня. Поїхали до Потсдаму відвідати письменника Любченка. Не бачився з ним від Львова. Розмови, спогади, оповідання про мандри і плянування нового літературного журналу. При тому ходили в парк, оглянули Сан Сюсі й обідали в дуже затишному, як кіт, ресторанчику. Але так само погано, як і в Ексельсіорі. Вечером у бомбосховищі...

11 січня. Вперте з заціпленими зубами шукання мешкання. Розуміється дарма. Листи. Господи Боже! Відповідь від Поєра — німецького письменника, що прийшла на другий день по нашему від'їзді з Люнденбургу і переслана сюди. Пише, що постарається для нас переїзд до Мюнхену. Не судилось. Квитки на концерт. Бомбосховище.

12 січня. В Берліні чотири мільйони людей, але кожний день зустрічаєш когось, кого бачив у Києві, Рівному, Krakovi, Відні. Світ малий. Боюсь Берліну. Страшить мене цей дикий хаос матерії. Люди і цегла творять страшну симфонію відчаю. Лист із Праги. Пишуть, що можна постаратись про мій переїзд туди. Пізно. Ні за які скарби світу мене туди не затягнуть. Там буде Москва.

13 січня. День вражінь, побачень, знайомств. Земляки з Волині — отаман Бульба і його адъютант Штуль Олег. Обидва вели партизанку, попали в лапи німців, посиділи в Саксенгавзен і тепер надхненні організатори української збройної сили. Бачився також і з іншими в'язнями з кацетів, а також з Мартинцем. Цей добродій побував у всіх в'язницях усіх окупантів.

По обіді український концерт у Гумболтклубі. Літератори та інші знайомства. Бандуристи, співи, танці, рецитації, декламації. Хвилина присмного забуття. Вечеря у Пшора. Якась зелена трава і буряки. Там є кельнер, італієць, що за кожним словом каже „жер шьайн”. Вечір під землею.

14 січня. Два рази сполох — у день і ввечорі. Плечі обриваються від наплечника, ноги від стояння. У мене гострі шлункові болі. Відвідав адміністратора капелі бандуристів Приходька. Фантастична готель-руїна над каналом. Половина будови відірвана, стіни потріскані, сходи хитаються. Зараз за будинком недогорілий „Кайзершльос”, за каналом величезна масивна гітлерівського стилю будова Райхсбанку. Тут і осілись бандуристи Китастого. Міцна злита горстка людей з бандурами. Ті, що рятували нашу справу у віках, що несли думу в народ від села до села. Тепер вони у світі. Це вже новий Батурин, руїни Європи. Йдіть і співайте! Може почус каміння!..

Приходьки — братня родина. Пережив з ними годину тепла, хоч на дворі не тепло. Радили і мені поселитись з ними, але я вагаюсь. Мені здається, що один звук одної бомби оберне ту буду в сміття. І я їм це сказав.

Вечором за темнá вертався. Чорно і порожньо. Величезні скелети вулиць Кайзерівської, Французької, Ляйпцигської тиснуть мене своїм жахом і дивляться в саму душу порожніми очима. Йду по дні океану темноти. Чи не є це „нова Європа”? Так. Це вона. Європа Шпенглера, збудована генієм Гітлера. Ще один Рим.

Біля першої ночі вернулися з бомбосховища. У нашому пансіоні частинно вилетіли шиби. Недалеко впали бомби.

15 січня. Вернулися з Ексельсіору. Вечір. В кімнаті холодно. За вікном авта й трамваї. Цілодenne блукання, шукання, бігання і стояння. Був і в УНО. Цілі дві години прочекав поки мене „прийняв” його величність генеральний секретар, що ось тільки прибув з поїздки. Мені шепнули, що він тут маленький Гітлер. Розумію. Тому саме я стільки чекав. Але він зо мною помилиться. Мені не імпонує кожна поза, особливо коли вона мавп'яча.

На фронтах, особливо на східному — рух. Більшевики переступили Вислу і пруть уперед. „Шагні — і всьо в рукє твасій” — казав одного разу Тютчев.

16 січня. Безперспективний, паскудний день. Шукання — безконечне шукання і все даремно. З пансіону треба викидатись і ніхто не каже куди. Спасає „спорт”. Вечером видається, що ти на якомусь дикому ярмарку. Руїни, за вікном говорять всіми мовами Європи. Як на зло читаю „Нахтавгабе” і Ільфа-Петрова „Залатой тельонок”. Це останнє роздобула для нас наша Маня. Вона говорить двома мовами нараз —sovєтське есперанто. Її батьків „розкуркулили” ще як була вона маленькою і кудись вивезли. Виховувалась у якомусьсоветському інтернаті, здається, енкаведе. Німці забрали її коли їй було п'ятнадцять років. „Тут” їй не зле, значно краще, ніж було „там”, але тужить „за родиною” і господиня іноді кричить. Але вона має тут „приятельницу” і це її єдина розрада.

Іздив на станцію за речами і дещо привіз. Втомлений до самогубства. Не маю мешкання, не можу працювати і хорий.

17 січня. Москва вже в просторі Ченстохови. Не йдуть, а лєтять. Німці почали війну блискавично й блискавично кінчають. Був в УНО, в уряді праці — іздив, стояв, чекав, утомився і нічого не полагодив. У підземних залізницях, мов в улію. Люди не входять, а ринуть і виринають. На перехрестях збиваються у бетон і не можуть рушитись. Жінки, діти, інваліди, вояки, чужинці, втікачі. Речі, скрізь речі. Враження, ніби кожна людина „омнія меа мекум порто” (все своє ношу з собою). Вечором після коров'ячої вечери у Пішора (там де той італієць „жер шейн”), відвідини бетонового бомбосховища. Таня іншого не признає і це для мене ще одна тортура. Я роспадаюсь на кусні, а мій шлунок мабуть у змові з війною. Не дає спокою ні в день, ні вночі.

18 січня. Верховне командування німецьких збройних сил немилосердно шарпає нерви своїх громадян. Совети вже переплюнули царя і перейшли бувшу царсько-кайзерівську границю. Гайль Гітлер! На вулицях жінки, діти і речі і на цей раз німецькі жінки і німецькі діти. Їх дуже багато і сидять вони в підземках, на сходах, на пакунках. Під ними й над ними мокро й холодно. Чужинці поглядають і думають різні думки. Знов був в уряді праці і знов в УНО. Трачу віру, що щось дається зробити, особливо з мешканням. Яке тут мешкання, коли половина населення на вулиці. Єдина надія — „спорти”. Хай живе „спорт”, хай живе Маковецький, що поставив мене цими цигарками, хай живе генеральне губернаторство! Кожне продовження в пансіоні коштує нам одну па-

чечку. Цього дня, чи краще ночі, ми мусіли відвідати бомбосховище не тільки звечора, але й зранку і то о п'ятій годині. Містере Черчелю! Це вже особливое нахабство. Моя Таня ламається надвое і тут не сама фізична втома. Головне та пригніченість і абсолютна безборонність. У мене облазять плечі, бо ж ми свое основне (сало, „спорт” і деякі лахи) мусимо завжди таскати з собою.

Перед мною „Фелькішер Беобахтер”. Він перейшов вже на дві сторінки. Заголовок передовиці червоними літерами каже: „Гертестес беверен” (найтвердше випробування). Не поможе.

19 січня. Те саме. У всіх підземеллях люди й речі. Руки масово хапають в темноті нічні видання газет і жадібно читають звідомлення. Шукають чуда. Прибув наш генерал ІІ. Він мешкає тут побіч в Ексельсіорі кімната 231. При обіді зустрів земляка М. Той сказав, що генерал хоче бачити мене. Цікаво чого? Я пішов на гору. Генерал лежав у ліжку, бо тільки що прибув зі сходу. Там Содома і Гомора. Все біжить, мільйони і все сторч головою. Жінка генерала загубилась і хто зна де. Німці пропонують генералові творити українську армію. Все то лише „п'ять по дванадцятій”. Одного разу Сталін дозволить нам робити армію. Генерал пропонує мені відділ пропаганди. Я в душі посміхнувся, а сказав, що пропаганда вже є. Він сказав, що тепер це має бути інша пропаганда. Гаразд. Я дав зрозуміти, що в чудо не вірю і відішов. Думаю, що й генерал мало вірить, але „щось робити треба”.

22 січня. Свято нашої державності. Військо в проекті, Москва під Бреславом. Ми все ще без мешкання, але можливо воно нам і не потрібне. Я вже було зарікся, що „далі не йду”, але все то слова. Большевики мають чарівну властивість. Вони страшніші, ніж бомби, чума, холера, огонь і смерть взяті разом. Я знаю, що від них мертві встануть і побіжать. Цього поки що не знають у Вашингтоні, але прийде і там час освідомлення.

А все таки цілий день, мов шалений, метався по руїнах за мешканням. Посередницьке бюро вже безсиле, „спорт” також. Кав'ярні Ексельсіор вже нема. Тепер там табір. Просто на килимах, на фотелях. Жінки, діти, речі. В куті НСФ (жіноча організація) організувала видачу харчів. Сила німців — у їхній організації. Єдина їх справжня і учинна сила.

23 січня. Прихилько організував концерт бандуристів для Степана Бандери. Приватний концерт з дуже обмеженими запрошеннями. Зaproшено також нас з дружиною. Я познайомився з Б., його жінкою і ще кількома його людьми. Про враження колись і в іншому місці.

Вечеряв у готелі „Фюрстенгоф” — один з найкращих готелів Берліну, що якось ще, хоча пошарпаний, а стойть. Запросив мене редактор Д-ль „на розмову”. Редактор порядно спізнився, а я сидів у вестибюлі і чекав. Незабутні враження, варті пера не одного Данте. Сила людей і все військових пройшли перед зором. Генерали, офіцери, все поспіхом, все турботливо. Ноги в міцних чоботях, плащі з хутриною. І де ще вони все те взяли. Встають картини Наполеонівських воєн — Москва, відступ, лахміття, кіньске м'ясо. Тут у руїнах ось ще „Фюрстенгоф” і фотелі і різьба на бронзі і тверда хода. Німці народ залізний, але всяке залізо гнететься під силою динаміту. Найкращий доказ — ті рейки з руїн будинків, покручені, мов бантики. Біля мене в фотелі великанського зросту молодий полковник у шубі наrozпах. Довгі ноги у високих чоботях з грубими підошвами. Звідкись приїхав, може з фронту, може зі штабу. Сидить у позі Наполеона, очі кудись вперті, чоло насуплене. Невеселі, видно, думи гуляють у його великій голові.

Прийшов Д. Він почав патетично розгорнати свої пляни організації нашого видавничого руху. Я зрозумів. Німці залізні, ми безсмертні. Ми будемо, бо ми не думаємо про смерть. І нас тяжко взяти. Ніяка буря нас не зломить, бо ми вже сто разів ломлені і завжди живі.

Падає сніг, настрій зими.

24 січня. Шукання мешкання, зустрічі зі знайомими й незнайомими і багато неуспіхів. Совети пруть вперед. В Берліні тільки й розмов, що про них і питання — куди далі? І як?

26 січня. Противний настрій. Падає сніг, замітає дороги. По всіх вулицях валяються жінки, діти, мішки й валізи. На станціях та переїздах не пролізеш. Де Бог і милосердя? Але наші люди філософують: це ті сльози і прокльони в екстракті, що їх вилили народи Європи з волі цього народу. Значить є правосуддя. І воно десь діє. Але що з тими, що йдуть, що женуть нас, що вигнали нас з наших хат, хоч ми їм нічого не вдіяли. Де правосуддя? Воно ще прийде. Все по черзі. Нам невідомі шляхи справедливості. Може ми щось завинили і мабуть так. Передовсім — ми до цього часу, і протягом віків, валяємося, як сміття по дорозі історії. Не вміли, не потрапили і не вміємо тепер знайти міру, якою міряють почуття. Були розкидані і є розкидані і самі були виною. Ось і тут перед обличчям найбільшої біди наші „політики” все не можуть „договоритись”. І за це якраз „недоговорення” — колись і тепер — Бог нас карає. І буде далі карати. Але все таки ми безсмертні. Бог поведе нас твердими стежками і покаже нам нашу гірку правду.

Очищення нас може настати лише через великі страждання, тоді, як німців страждання може тільки знищити.

На сході діється несоторене. Мільйони жінок з дітьми і вже без речей у сніг і мороз пішки йдуть на захід. Там їх чекає голод, холод і знов фронт. Зайшли до Фюрстенгофу на побачення. У Фюрстенгофі бруд і безладдя. Двері готелю не зачинаються, дзвінять телефони, скрізь стурбовані обличчя.

27 січня. Дуже тяжкий день. Захворіла Таня. Вона довго мовчазно переносила свої гострі болі. І не має лікаря. Я дістав лікарку українку, але що вона може нам помогти. Ні ліків, ні знаряддя. Треба лежати. Як лежати, як не рухатись? А сполох? А бомби?! Таня не переносить сполоху. При звуках сирен вона зовсім тратиться і стає непричетною. Гіршого тяжко видумати.

Вечором знов сполох. Я вмовляв Таню не рухатись, але дарма. Вона з криком зривається і біжить. Я мушу майже нести її на руках. У бомбосховищі покликали лікаря, поклали її на ношах, дали ін'єкцію. Лежить — бліда, безучасна, нерухома. По дорозі назад тяжко стогнала.

А фронт наближається. За пару тижнів невідомо що буде. Здається дні „третього райху” поражовані. Люди переливаються, мов вода у водоспаді. Все від чогось і до чогось тікає. Ні одного спокійного обличчя. Мене починає втомлювати життя. Дуже вже воно своєрідне, але я неймовірно дивуюся, що і я є свідком цього шматочка страшного суду. Довший час розмовляв з Бульбою. Намовляють мене йти кудись там і читати якісь лекції...

28 січня. Більш ніж сумна неділя. Почалась о шостій ранку. Таня дісталася гострі атаки болів. Перед сьомою я вже був на вулиці серед руїн. Шукаю рятункове поготівля. Туман, мороз і порожнеча. Ніде ні одної живої душі. Біжу і все шукаю. Я ще ніколи не почував себе таким безпорадним і серед такого макабризму. Нарешті, можливо по годині, добився до поліційної станиці — діра в руїнах і електрична лямпка на дроті. На оббитій стіні телефон. Задихано пояснюю своє... Поліцай дзвонить. В одне місце, в друге... Потім сказав, що прийде лікар, але коли невідомо.

Прийшов додому. Таня вже трохи заспокоїлася. Біля десятої прийшла німецька лікарка. Так само ствердила запалення жовчевих піхурців (гален), написала рецепт і скерування до лікарні. Неможна під карою смерти вставати. Після ми з господарем пансіону (прийшов на відпустку) довго добивалися до якоїсь лікарні.

Нарешті добились. Нам сказали, що рятунковий віз може прибути щойно завтра і чекати його треба протягом цілого дня.

Весь день біля хорої. Довгі, невеселі години. За вікном говір і чую нашу мову. Обідав у Ексельсіорі. Там усі наші філософи, герої, кацетники й політики. Всі погоджуються, що буде погано. Не буде, а є погано. — Треба їхати далі. Як? Як їхати?

Вечір також дома. Таня нічого не єсть і це вже третій день. Дивлюсь на неї і, здається, вона згасає. Хочеться зірватись і кудись бігти. З вулиці чую постріли. Це нагадує Київ 1941 року. В коридорі неспокій. Знаю. Буде сполох. Коли б хоч не чула Таня, але вона це чує навіть через найглибший сон. Одразу відкрила очі і нервово глянула. Я втихомирюю, але в цей саме час заревли сирени. Таня хоче зірватися, але я кинувся до неї, скопив за руки і сказав, що ми не йдемо. Таня мовчки пручастіється, я держу. З будинку виходять люди і западає тиша. Таня тяжко стогне. На вулиці чути тупіт безлічі ніг, але їй те втихає. Стас зовсім, зовсім тихо і тільки стогони Тані порушують тишу. По кількох хвилинах починають бити гармати. Таня знов рветься. Я дозволяю їй сповзти на поміст. Вона нервово й поспіхом сповзає і засовується під постіль. Це її трошки втихомирює. Чуємо рев літаків. Завмираємо. Раптом разочий свист і кілька сильних шарпків. Бомби... І десь недалеко. Трясеться кімната, брязкати вікна, щось десь падає, на вулиці брязкіт скла. Таня тяжко стогне. На щастя це одна мить. За кілька годин вибухи затихли, рев літаків поволі розсівається і стає знову тиша. За півгодини сирени відкликають сполох. Кладу Таню на ліжко і вона падає непритомні. Вікна наші на щастя цілі, але в коридорі чомусь посипалась тинка.

29 січня. Цілий день чекаємо санітарного авта. Іншої ради немає. Багато думок і все паскудні. Прийшла Маня і сказала що вона дістане для нас цікаву книгу „Пластир”. Чи ми знаємо таку книгу? Ні. Я цікавий, що це за „пластир”. Зайшов також наш дуже мілій земляк пан Євген М. Він нам багато помогає. Розмовляємо про ситуацію. Нового неможна нічого сказати. Авто прибуло надвечір біля години п'ятої. Коли Таню виносили, вона дуже стогнала. Я іздив з нею до Маріїнської лічниці на Вайсензее. Там буде їй вигідніше. По дорозі назад, біля Берзе застав мене сполох. Довго сидів у бомбосховищі. Було дуже душно, тісно і брак повітря. Опісля довго сидів у вагоні підземки. Потяги й трамваї ходять дуже мляво, часто щось перечікають і це триває безконечність.

Падає сніг. На початку зими зовсім не було снігу, а це як найнявся. І холодно. Вернувся до себе пізно. Сів і згадую Таню. Увійшла Маня і принесла давно обіцянний „пластир”. Розгортаю

— Євангеліє. Я сміюся. Маня каже, що то дуже цікаво. Що ж тобі там цікаво — питаю. Вона завзято говорить. — Там, каже, пишуть про Христа. Був такий, каже, Христос. Він говорив, що він Бог. Потім його жиди розп'яли. — А ти нічого про це не знала? — питаю. — Ні, відповідає Маня. Нічого не знала. Я такої книжки не бачила. І я почав оповідати їй про Христа: — Христос, кажу, був такий великий учитель. Він учив нас, щоб ми жили, як брат з братом. Він казав усім любитися. Народився він дуже давно, але тепер ще люди вірять в його науку. Я також вірю. Твої батьки так само вірили в нього. — Аа! — Здивувалась Маня. — То релігія! Нас учили, що релігія видумана на те, щоб обманювати народ.

Ми ще довго говорили на цю тему. Я й не помітив, що увійшов у ролю проповідника християнства. Щось, як за Калігули.

30 січня. Алे я все таки дістав мешкання. Пощастило. І навіть добра кімната, і навіть з кухнею. В кухні все начиння. Тільки вікна заклесні папером і холод чортячий. Вулиця Бель-Альянс 75. До сить далеко. Але майже ціла, коли не рахувати таких дрібниць, як вікна. Але холод винятковий. Господиня щось там ліпить і щось там возиться з грубкою, але то все жарт. Ванна є також, але хіба для показу. Коштує та розкіш досить порядну суму. Все одно. В Ексельсіорі мене потішили, що наші дні в Берліні пораховані. „Товарищ” в Кюстріні — сімдесят кілометрів. Один день — і тут.

Прийшов, ліг під периною, в ногах сіпас, заснути не можу. Прислухаюся до звуків з вулиці і все ввижається, ніби там уже сунуть танки... Щось гуде і чути вибухи.

1 лютого. Сьогодні цілий день в дорозі, цілий Божий день на вулиці. Болото, народ, тіснота. Проголосився нарешті на поліції, але що все те коштувало? Купи посвідок, від УНО, від уряду праці, від магістрату. Начекався до обридження. Ще маю уряд картковий (споживчий) і опаловий. Був у Тані. Кістяк.

2 лютого. Моя невесела книга дочитується. Перегортаю останні сторінки. Учора було дуже і дуже невесело, але всі дні подібні і нема чого скиглити. Починається день. Від восьмої спішу зайняти чергу в харчовому уряді. Початок видачі карток о дев'ятій. Приходжу і займаю місце. Чекаю і думаю. Хвилини й години тікають поволі, люди майже не посугаються, не зважаючи, що вже почали урядувати. О пів десятої досягнув до віконця. Приголошуєсь. Звідсіль треба йти на перший поверх, де дають самі картки. Там також черга і також чекання. О пів на дванадцять добився до уряднички. І тут раптова задержка. Ви чужинець? — Чужинець. — Не можете дістати нормальних карток. — А чому не ска-

зали того внизу? — Не знаю. — Що треба зробити, щоб дістати нормальні картки? — Треба дозволу харчового уряду, чужинецький відділ. Він тут зовсім близько і як я поспішу, до дванадцяти ще полагоджу. Я спішу. Це дійсно недалеко, але там мені кажуть, що вони таких дозволів видавати не можуть, що це можна полагодити лише на головній радниці Кенігсштрасе. Якщо я поспішу, там урядують до першої, і можливо я ще сьогодні справу полагоджу. Іду стрімголов на Кенігсштрасе. Це коло першої години. Звичайна черга. Постояв чверть години і віконце закрилось. Перерва на обід. Далі урядування по третій. Кідаю все і мчуся на обід до Ексельсіору. Вже пізно, майже все з'їли. Щось їм і чекаю до третьої на головній радниці. Дочекався черги. Там мені кажуть, що на такі картки мушу мати запотребування від уряду, де працюю. До чорта ясного! Іду до моого славного УНО. Поки вертаюсь — шоста година. Кінець. Уряди замикаються. Прошу прийти завтра. Купую „Нахтавгабе” і шукаю по кав'ярнях та ресторанах щось поїсти. Щось знаходжу. „Жер шейн” дає мені „штамгеріхт”. Сполох. Не знаю де бомбосховище і біжу за людьми в темноті. Добігаю до свого місця на Ангальтербангоф. У бомбосховищі минає дві години. Виходжу, темно, людно, трамваї не ходять. Йду пішки на Бель-Альянс і це триває двадцять хвилин. Приходжу до хати трупом. На щастя застаю пана Євгена. Ділимось останніми новинами і стверджуємо, що большевики можуть бути тут кожної хвилини. У нас холодно, не зважаючи на те, що грубка тепла. Засинаємо. О третій ночі нас зривають сирени. Я весь мокрий від поту. Все таки одягаюся, беру наплечника і сходимо вниз до пивниці.

З лютого. Встаю раненько і біжу до підземки. Іду на Кенігсштрасе. По годинному чеканню дістаю дозвіл на нормальні картки. Процедура тривала кілька хвилин. Направляюся до УНО. Все таки пориваюсь щось робити. Мене мучить сумління, що я там майже нічого не зробив. Але ѹ на цей раз мені не повезло.

Біля одинадцятої сполох. Це рідко буває в такий час і повідомлення говорить про „сильні відділи”. Біля УНО немає відповідного бомбосховища і ми сходимо до звичайного, дуже мілкого, льоху. Скорі після сирен над Берліном з'являються перші хвили літаючих фортець. Чуємо — сиплються перші бомби. Це десь далі і я виходжу на подвір'я. Бачу все, як на долоні. За першою хвилею з'являється друга. Бачу знак прицілу, чую шум бомб, чую їх тріщання. За другою ще і ще і, здається, їх було п'ять. Все то впало над центром, зюд-вест і зюд-ост. І зовсім звичайна картина — спокійно, повільно, ніби зграї риб в океані, пливуть ті

фортеці, слабенький гуркіт, ніби хто посыпав горохом. Але зараз по тому над містом звівся і розгорнувся у страшну хмару темно-бурий, тяжкий дим. Небо втопилось у диму.

Сирени ревуть кінець. Все разом забрало три години. Я з місця біжу до Маріїнської лікарні. Там все в порядку. Тані вже ліпше і налет пережили у надійному бомбосховищі. Всі тільки стурбовані, бо це було щось значно поважніше.

Вертаюся назад. Трамваї не ходять. Над містом дим, дим і безконечно дим. Шукаю чогось поїсти, але все то безнадійна справа. Всі ресторани закриті — ніде і нічого... Ось прогудів трамвай. Стрибаю і їду у напрямку Александерплацу. Це мені по дорозі. Але до площині не доїжджаємо. Вже по дорозі бачимо там далі палаючі вулиці. Ще трохи і трамвай зупиняється. Ідемо пішки в тому ж напрямку. Проти нас вітер жене дим, обгорілий папір, але люди вперто йдуть уперед. З кожним кроком йти стас тяжче. Нічим дихати — праворуч і ліворуч горить. Що тут може ще горіти? То ж самі руїни. Ні. Огонь ще щось знаходить і люди і речі, машини й огонь змішалися в одну божевільну симфонію. Александерплац — це величезна палаюча піч, в середині якої ме-чуться ще живі люди. Вони шукають виходу, в якусь одну з вулиць. Я втискаюся на Кенігштрасе, де я так недавно ще був. Зарах тут зовсім, зовсім інші порядки. Тут гуляє огонь — єдиний пан і володар; головна радниця — центр і серце Берліну — палає жахливим смолоскипом, сповіщаючи світ, що Берлін, величний Берлін, гордий і незломний, зникає з поверхні землі. Я міг добитися тільки до цього місця і яке щастя, що мене не застали тут американці. Величезні язики вогню і гігантські хмари диму зводяться в небо. З півруйн, з решток поверхні будинків, складених з цегли, цементу й погнутого заліза, виридався дико й жадібно вогонь і, мов сатанським язиком, облизував усе, що могло ще якось горіти.

Я вернувся назад.

Не пам'ятаю тих вулиць і вуличок, якими я прoderся до Люстгартену. Тут ще до останнього часу стояли деякі кволі дерева, а під ними музейні гармати з Цойггаузу та обмуровані пам'ятники пруських кайзерів. Тепер знаходжу лише уламки тих гармат і тих кайзерів. Величезна бронзова нога коня, рештки з мурів музею Фрідріха, колеса гавбіць, можливо тих самих, якими творилася слава Пруссії і слава великого Фріца. Нервово, здається, поспіхом доторяє ще одна і остання баня берлінського собору і на всю ширину, розмашно та маєстатично, ніби знаючи з ким має діло, бушує полум'я кайзерівського замку. Величезна і велична будова

і горить вона, ніби її підпалено у кожному місці. З неї не лишиться нічого, зовсім нічого й історичне вікно, з якого свого часу показувався кайзер народові, вже давно обернулось у дику діру повну вогню та згару. Мармурова пишна заля горить і обсипається, мармур летить, ніби звичайна глина, і никне в безодні огню.

І пригадалось мені, як колись ще не так давно я ходив по тих залях, і тих сальонах, як побожно дивився на ті речі — золото, дорогоцінності, мистецтво, краса, а головне історія, слава, сила. Здавалось, кожна річ дихає на тебе флюїдами вічності. І ось цей огонь мені каже: немає вічного в речах. Вічна лише смерть, бо кожне життя нею кінчачеться.

І пригадав я собі Приходьків. То ж їх „готель” напевно обернувся в порох. Біжу до них, може я там потрібний. Це тут зовсім близько. Канал, пам'ятник Вільгельмові Першому, міст, що якимсь чудом ще цілий, палаючий палац, горить бібліотека чи архів (безліч паперу) — і от я на місці.

О, — ні... Це тільки так говориться. Бачу перед собою неймовірне. Палає велитенська, масивна, недавно побудована споруда державного банку. Це тут найпотужніша будова. Під нею, кажуть, бомбосховище на три тисячі людей. До цього часу вона була ціла-цілісінка. Це не будова, а фортеця... І, не зважаючи на все, ось горить, мов скрита соломи. З безлічі її вікон рветься назверх вогонь і дим, проривається із грюкотом землетрусу падає покриття, довкруги звиваються огненні стовпи, що б'ють у простір. І що я бачу далі? О, диво! На другому боці каналу, зовсім близько обсипана звалищами, ніби недоторкнута, та сама півруйна готельчика Гохшпіц, де живуть наші бандуристи. Це неймовірно. Це більше, ніж неймовірно... Це чудо! Навкруги огонь, дим і звалища, а вона стоїть. Я кинувся до неї, але дарма. Гори брил розваленої руїни, огонь і дим загородили доступ з обох боків каналу. По коротких зусиллях я зрикаюсь свого наміру. Пробую дійти туди з іншого протилежного боку. Повертаю праворуч і намагаюся продержтись на Ляйпцигську вулицю. А взагалі ж мені треба добитися до Ангалльтербангоф і то скоріше, бо як стемніє — зістанусь на вулиці серед вогню та звалищ.

Я кваплюсь як можу. За мною і проти мене, так само, як і я, квапляться люди, багато людей. З обох боків горить. Французька вулиця. Велітенська будова горить, мов смолоскип. Кілька десятків цікавих, задерши голови, гавлять догори. Що вони там бачать? І раптом — бух, тарах. Вереск. Грюкіт. Велітенська стіна впала купою звалищ. Тільки різкий крик, тільки дим і порох. Я біжу в якусь бічну вуличку. Мені здається, що я задихнуся, але

біжу. Коли спам'ятаєшся, я вже стратив напрямок. — Можна отак на Фрідріхштрасе? — питаю таких, як і я. — Можна. Ідіть просто. — Йду просто. Йду, здається, досить довго. Не вірю, що вдається мені попасті до Гохштіцу. Скорше б на Фрідріхштрасе, бо та веде просто на Бель-Альянс. Але Фрідріхштрасе непрохідна. Величезні — яма за ямою, а їх шість, стверджують, що поціли були точні. Під цією вулицею проходить одна з головних ліній підземки. Гори звалищ загорожують хід, а до всього з обох боків горить. Здається, що горить навіть цегла і камінь.

Я йду все вліво. Йду довший час з наміром знайти якусь дірку, щоб прорватись на південь. І куди приходжу? До каналу. До палаючого державного банку, тільки з іншого боку. Скільки минуло часу? Дивлюсь на годинник. Дві години. Я блукав ці дві години і опинився саме там, звідки вийшов. І куди, властиво, хотів прийти. Он той готельчик і звідсіль можу до нього дістатися. Лізу на чотирьох через руїни, переходжу надгорілу кладку каналу, і ось я на місці. Бачу дружину П. в попелястому хутрі. Побачила мене, біжить назустріч і розpacливо питає: — Чи далеко ще большевики? Над Одрою. В Кюстріні, — відповідаю по можливості спокійно. — А де чоловік? Де діти? — Все і всі живі й здорові. Чоловік пішов зрання на вокзал і до цього часу не повернувся. Ми ж мали сьогодні виїхати до Мюнхену. Всі наші речі на вокзалі Ангальтер. Я на нього чекаю...

Дивлюсь, а місток — одинокий місток, що сполучає цей острівець з рештою світу, загоряється. Якісь он жінки. Я біжу до них і кричу: — Гасіть, гасіть! А то ви будете відрізані. — Жінки досить байдужі, дивляться на мене здивовано, чого я так хвилююся і по хвилі одна приносить відро, щоб гасити.

На це навернувся Приходько. Ми радіємо. Він каже, що Ангальтербангоф горить. А там всі їхні речі. Пропоную ім — як не будуть мати де ночувати, щоб ішли до мене. Чому я це кажу, коли я не певен, чи мое мешкання ще існує і як до нього дістатися.

Згодом залишаю земляків. Йду знов шукати дороги до себе. На цей раз прямую на захід у напрямі Тіргартену. Йду безконечно довго. Навіть не дуже звертаю увагу на пожежі. Йду флегматично, як і всі люди. Тільки, дійшовши до Вільгельмштрасе, до площа перед державною канцелярією, на хвилинку зупиняюся. Це та сама площа, на якій німецький народ не раз буревійно вітав свого фюрера. Ще он навіть уцілів той балькончик, де той чудодій з'являвся, хоча друга частина будови розметена до фундаменту. На площі купи каміння і прикритий якоюсь лахою труп вояка. Люди проходять повз нього байдуже. Я також проходжу,

— в голові роїться від думок. То ж тут, зовсім близько, під цією землею ще й тепер і в цей самий мент перебуває той, хто викликав цю пожежу. Під тими он руйнами його бомбосховище. Там він, там його співробітники. Що вони роблять і що думають? Уявляю собі екзальтовану шанолюбну душу тієї людини і все, що в такий час може у ній діятися. Якими словами висловити те, чого не висловиш.

Минають години. Надвечір уже під смеркання добираюсь до своєї Бель-Альянс. Чи існує моє мешкання? Початок вулиці, як усе довкілля, в огні, але від першої зупинки підземної дороги вагонъ кінчається. Йдуть люди, багато людей, тисячі й тисячі. І всі туди ж і в тому ж напрямку, і всі обвантажені. Я йду також і незабаром бачу свій будинок число 75.

Я навіть не здивувався. Чогось мені здавалось, що так якраз бути мусить. Я увійшов на сходи і пробрався до своєї кімнати... Одразу ліг на постіль. Не чую себе від утоми. До всього від самого ранку нічого не єв. Хтось стукає у двері. Це мій дорогий пан Евген. Як я зрадів. Маю біля себе людину.

Ми очуємо разом. Ми все таки ще довго не спимо. Говоримо то він то я. А все таки, кажу, над нами є якась опіка... Опіка вищої сили. І пояснюю свою думку. Оповідаю чудо, яке я бачив над каналом.

А цілу ніч вулицею, обвантажені клунками, йдуть люди. Чуємо тупіт їх безліч ніг... Цілу ніч.

Боялися налету вночі. Не було.

6 лютого. Кілька днів мовчанки. Не війни, а мосії... Не знаю що казати. Не маю слів. А також бракує сили. Над світом повисла суцільна злоба. Ходжу, мов у тумані. Ночі навильот проходять у півні. Все здається, що місто оточують, що ми знайдемо тут свій кінець. І все намагаюся влаштувати свій виїзд. Чи вдасться це зробити і куди? Всі двірці розбиті. Люди тисячами обвантажені клунками кудись ідуть і десь там сідають на потяг. Я не можу так іти. У лікарні Таня. Завтра думаю поїхати за нею. Може вдасться привезти її додому. Кожний день і кожна ніч — сполохи. Минулі ночі зірвали нас о четвертій рано.

9 лютого. Таня вже дома. Не людина, а тінь. Та і я не кращий. Та і всі в Берліні. По вулицях ходять тіні. І диво: ті тіні переносять більше, ніж можна повірити. Сила людини не тільки в м'язах. Є ще якесь інше її джерело. Німці все приводять до „порядку”. Вже ось знов рухаються деякі частини вуличної комунікації. Можна також пройти вулицею. Ексельсіор майже вигорів, залишилась лише передня частина і кілька переділів. Нашого

„Ніндорфу” не дошукаєшся, Фюрстенгоф згорів, Піпора також немас.

Американці та англійці кілька разів на добу, не рахуючись з нашим настроєм і часом, гонять нас до підземелля. Потім шукаємо щось поїсти — іздимо аж на Шарльотенбург, потім штовхаємося по ес-банах. І так проходить час. Більшість наших людей уже залишили Берлін. Їдуть ген за місто і там десь сідають до потягів. Їдуть переважно на Ваймар. Чому якраз всі облюбували те місто? Треба також дозволу на виїзд. Такий можна дістати лише, коли дістанеш посвідку від НСФ, що ти втікач. Ми з Євгеном над цим міркуємо.

Наши політики все ще ходять, радяться, торгуються. Німці все ще пручаються і „роблять вигляд”... І навіть інколи погрожують. А правда жорстока й невмолима. Вона дамокловим мечем висить над головою.

10 лютого. Як і всі інші — гнилий і непотрібний день. Єдине варте уваги — не було сполоху. Я все іздив. До УНО, до Шарльотенбургу, до НСФ, на вокзал. Дай, Боже, втримати логіку. Наше єдине бажання — покинути Берлін. Для цього треба дозволу. Такий дас жіноча німецька організація НСФ. Для того треба бути втікачем. Ми втікачі, але ми вже не бездомні і сидимо на місці місяць. НСФ дас дозволи за рекомендацію якоїсь організації. Отже УНО. Іду до УНО. Секретар, розуміється, перечить. Обдаровую його певними виразами і справа лагодиться. Маю. Все маю. І все це коштувало всього два дні бігання.

Минулі дні світило сонце і було гарно. Берлін одразу ожив. Я чув навіть спів. Ми з Таєю дивимось на себе і сміємось. Що з нас залишилося? Де ми поділись? То ж ще недавно ми походили на людей.

З Ангалльтербангоф вже йдуть потяги і навіть приймають багаж. Але це ще не все. Уявляю собі яка там черга. А до всього й цю присміність можуть нам кожної хвилини забрати. День-денно вокзали пожирають мільйони пасажирів і гори багажу. Всі кудись йдуть. Половина наших людей також уже поїхала. Більшість йдуть на Ваймар і Ганновер. Ми хочемо іхати на Геру. По-перше, у Ваймарі має бути занадто велике скупчлення, по-друге, у Гері у мене колишній шкільний товариш німець директором поліції. Це може бути для нас корисним. Він ще так давно мешкав у Рівному. От же на Геру!

Мешкання своє лишаємо. Місяць шукання, тиждень користання. Наш колишній готель розметений бомбою. Тут сталося якраз те саме, що й в Люнденбурзі, лише з другого кінця. Речі наші

частинно з нами. Ті, що післані „фрахтом” з Люнденбургом, десь блукають. Не маю надії їх дістати і не біда. Шкода лише харчів.

По гарній погоді пішов доц. Але настрій наш піднявся.

11 лютого. Цілий день носимо з паном Євгеном речі на станцію. Це не близько, не легко і не раз. Пан Євген виявив себе героям. Він завзято воював за чергу і її обстоював. Коштувало дещо „спорту”. Але до вечора нам усе ясно: ідемо. Перепустки в кишені, речі кудись вкинули і вони пішли. То все, що ми мали, і там моя писальна машинка. Але картини веземо з собою. Рештки їжі, „спорт” і картини. Пан Євген безліч нам помог. Дякую. Міцно, міцно дякую, добрий, щирій друге! Він нас провів до самого потягу і навіть посадив. Сам іде на Дрезден, бо там десь його рідня. Прощаємося щиро й тепло.

Вечір, темно, одинадцята година. Ми сидимо у вагоні втікачів. З нами пара жінок і безліч дітей та речей. Все те тікає зі Штетіна. Там уже большевики.

Так. Прощай, Берліне, і хто зна, чи не назавжди. Останнє, що ми там бачили, це будування барикад на вулицях. Не поможет, бідаку, не поможет! Ти вже труп. І хто нам скаже, чому нам судилося бачити тебе якраз у такій подобі.

Ми дивимось на себе. Посміхаємося. У мене все, до останньої кісточки, болить. Таня — тінь. Ми властиво обое тіні... І трохи навіть жалюгідні.

Потяг рушає і рушив. Прощай, Берліне, прощай! Бідний, трагічний, неіснуючий.

(Далі буде)

ЮРІЙ ТИЩЕНКО-СІРИЙ

ПЕРШІ УКРАИНСЬКІ МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ ГАЗЕТИ

“Село” і “Засів” (1909-1912)

Маніфест 17 жовтня 1905 року в Росії, що вийшов під натиском революційних сил, оповіщав, разом з іншими свободами, також і волю друку. Цензурні обмеження відпадали, а найголовніше, відпадав обов'язок брати наперед дозвіл від цензури й адміністрації на видання періодичних органів. Хоч обіцянка в маніфесті й не вилілась в якісі певні правила про друк, але подавала надії, що вихід газети чи журналу буде провадитись явочним порядком. Найважливішим же було те, що касувалась заборона видавати книги й періодику українською мовою.

Використовуючи ці обіцянки, ще до видання урядових правил про друк, з'явилися серед українців люди, що заходились видавати газети. Першим реалізатором Маніфесту була Лубенська Українська Громада на Полтавщині, на чолі з братами Шеметами. 25 (12 старого стилю) грудня, бо тоді листопад називали „груднем”, а грудень „студнем”, а тому й перше число газети позначено „груднем”, вийшла з друку перша газета українською мовою під назвою „Хлібороб” — Селянська часопис. Відповідальним редактором підписався наймолодший з братів Шеметів, а фактичним був В. Шемет. Та вік цієї першої ластівки в українській періодичній пресі був короткий. Вже на п'ятому числі московська влада заборонила „Хлібороба”. Але й за той короткий час встиг він виконати велику місію первого будителя широких мас українського народу, а спеціально на Полтавщині.

24 листопада 1905 року оголошено московським урядом й нові правила про друк. Як і треба було сподіватись, були вони далеко вужчі, ніж обіцяв Маніфест, але все ж таки видавати періодику в мовах національних не заборонялось. Про видання газети чи журналу видавець однаке мусів наперед внести заяву до губернатора й одержати посвідку на право періодичного видання.

На підставі вже нових „Тимчасових Правил про Друк”, перший такий дозвіл одержав адвокат М. Дмитрієв у Полтаві на тижневик „Рідний Край”, перше число якого й вийшло 24-XII. 1905 року, під редакцією того ж М. Дмитрієва. Співробітниками

„Рідного Краю” на початках були переважно полтавські діячі й літератори, як Панас Мирний, Гр. Коваленко, Олена Пчілка і т. д.

Був це тижневик політично-економічний та літературний і на початках, через зразкове редактування, завоював симпатії широких українських мас, але з перенесенням в 1907 році до Києва почав підувати і 31-го липня 1910 р. вийшло його останнє число. В Києві „Рідний Край” виходив під редакцією відомої української діячки й письменниці О. Пчілки. Як „Хлібороб” так і „Рідний Край” були тижневиками призначеними для широких селянських та робітничих мас, і явились, так би мовити, „предтечами” пізніших народних газет „Село” та „Засів”, а тому я й згадую їх тут. Пряме ж мое завдання — докладніше спинитись тільки на характеристиці народних часописів „Село” та „Засів”.

II.

Що спонукало видавати народну газету „Село”?

Після виходу „Тимчасових правил про друк в Російській Імперії”, що ними відновлялась також і цензура, з різних міст України посыпались заяви до губернаторів про бажання видавати газети й журнали українською мовою. Як і належиться, перед у цьому вів Київ, центр культурно-національного життя України. На початках дії „нових правил про друк”, губернатори, ці агенти збереження „єдіної неділімой Росії”, вишукували найменші зачіпки, щоб заздалегідь заборонити вихід у світ того чи іншого видання в українській мові. Так, напр., вже на першу заяву Є. Х. Чикаленка про намір видавати з 1. I. 1906 року щоденник „Громадське Слово” та місячник „Нове життя”, київський губернатор, ознайомившись з програмою проектованих газет й журналу, повідомив Є. Чикаленка, що „на підставі Височайше затверджених правил про періодичні видання, не може видати свідоцтва на видання згаданих органів друку через те, що з оголошень видно, між іншим, що ці видання домагатимуться переміні існуючого державного ладу Росії, утворення автономних країв на окраїнах держави і перебудови її на федераційних основах, а також домагатимуться переходу всієї землі у власність народу, які вчинки забороняються карним законом”. (Цитую з пам'яти).

Але все ж таки багато заяв про видання періодики українською мовою мали позитивні відповіді і на початках 1906 року майже в кожному більшому місті України почали виходити під різними назвами газети українською мовою. На жаль, більшість тих спроб і заходів кінчались повним розчаруванням видавців, чи то була окрема особа чи колективи, і видання, побачивши світ, вже

по кількох числах, а то й по першім, кануло в Лету. Причин тому було багато, а найголовніші — це брак передплатників і матеріальних засобів, часом заборона адміністрацією далішого випуску газети, а найголовніше — брак досвіду самих видавців. Здебільшого, до видання того чи іншого органу, видавці приступали без жадної матеріальної бази. Не було наперед вироблено ні докладного бюджету, не було й свідомості того, що кожна будова вимагає насамперед матеріального забезпечення. Всі надії покладались на передплатника. А того передплатника властиво й не було.

Треба прийняти під увагу й те, що перша загально-російська революція застала український народ *неграмотним* у повному розумінні цього слова. Відомо, що до того часу в Україні навіть народної української школи не було. Поза тим маленьким гуртком українців, що вміли читати й писати по-українськи, для багатомільйонового населення Російської України поява української преси з новим правописом, з масою вже забутих або нових літературних слів, понять і т. д., — була чимсь не тільки новим, а й тяжким, що вимагало вишколення й науки. Отоже, щоб привчити читача до українського друкованого слова, треба було і часу і засобів витримати той переходовий період. Була ще одна, і то може найголовніша причина малого числа передплатників — це непорадність видавців щодо рекламиування свого підприємства. Звичайно те рекламиування обмежувалось парою оголошень в газетах і пропагандою, так би мовити, „воловою поштою”. А такої реклами занадто мало для ходкості такого краму, як новонароджені українські часописи.

Було багато й інших причин неуспіху видань української преси, та про них пишу я в своїх ширших споминах про шлях українського видавця. Тут зазначу, що більшість невдач з виданнями українських газет та журналів на Наддніпрянській Україні лежала на самих видавцях.

Так чи інакше, а під кінець 1907 року з того моря назв, що започаткувались, як періодичні видання, виходили на Наддніпрянській Україні одна щоденна газета „Рада”, один місячник „Літературно-Науковий Вістник”, перенесений на початку цього року зі Львова, та пара тижневиків з нерегулярним виходом.

Перебуваючи на еміграції у Львові, я близче познайомився з проф. М. С. Грушевським, наслідком чого він запросив мене до співробітництва, головним чином технічного, у веденні „ЛНВ”. Вже у вересні місяці 1907 р. був я іменований завідувачем редакції „ЛНВ” в Києві і прибув туди на цю посаду 20 вересня. Поруч

з працею в „ЛНВ”, веденням книгарні та видання праць самого М. С. Грушевського, головним чином його великої „Історії України-Русі”, „Укр. Видавничої Спілки” й інш., я став живо цікавитись як українським культурно-національним життям, так зокрема і видавничими справами. Ділові стосунки з різними українськими видавництвами, гуртками та окремими особами, показали, що видавнича наша справа стоїть на примітивнім рівні. Єдина щоденна на цілу Наддніпрянську Україну „Рада” мала всього понад дві тисячі передплатників і давала колosalні дефіцити, що покривались головно з допомог В. Ф. Симиренка та Є. Х. Чикаленка. „Літературно-Науковий Вістник” мав на Наддніпрянщині тільки 500 передплатників, „Рідний Край” пару соток і т. д. І це в той час, коли такі ворожі українському рухові та інтересам українського народу московські газети, як „Кіевская Мысль”, „Кіевлянін”, „Южний Край” і т. д., що виходили в Україні, мали грубі десятки тисяч передплатників і то передплатників українців, а такі московські журнали, дешевої якості, як „Родина”, „Ніва” і т. д. виходили мільйонами примірників і мали в Україні сотні тисяч передплатників. Українські видання не знаходять у широких мас читача. Аналізуючи таке сумне явище, хоч-не хоч кожний мусів прийти до того висновку, що ми не можемо потрапити на той живчик, що пробудив би в українських широких масах живий інтерес до періодики свою рідною мовою. Його треба було шукати. Треба було разом з тим утворити той апарат, який забезпечив би добру рекламу серед нашого населення, донісши до його свідомості, що помимо московської преси виходить ще й близьча його духові, розумінню й інтересам — українська преса.

І от, серед навали праці в редакції „ЛНВ”, книгарні, різних виданнях, друкарнях і т. д., я почав роздумувати над тим, щоб разом з людьми доброї волі, а головне з одобрення й участі такого велетня думки й дії, як М. С. Грушевський, утворити орган, що тісно зв’язав би нашу пресу з широкими масами українського народу.

Використуючи приїзди М. С. Грушевського на вакації зі Львова до Києва, я часто, в формі побажань, висловлював думку про необхідність видання чисто народної газети. Вказівки його на те, що вже виходять такі органи, як „Рада” та „Рідний Край”, та що доля нового органу може бути не кращою за їхню, легко було усунути, бо ж і М. С. Грушевський добре знав, що „Рада” пристосована більше до духових потреб і рівня інтелігенції, а „Рідний Край” ведеться кустарним способом, а крім того не охоплює своїм

матеріялом саме тих питань, що найдошкульніші селянським та робітничим масам. І от, в приїзд М. С. Грушевського на літні вакації в 1909 році, використовуючи його добрий настрій при відвідинах уже закінченої будови школи імені його батька Сергія Федоровича на Куренівці та Куренівського ярмарку (на Зелених Святах), я заручився принциповою його згодою на видання чисто народного тижневика.

М. С. погодився взяти головний провід у майбутньому тижневику, а мені доручив підготовчу працю до його виходу. Очевидно, як я, так і він не робили з цього секрету перед українським громадянством, причетним до преси, а, навпаки, я щиро за прошував до співробітництва не тільки писемно, а й особисто відповідних людей і то не тільки Києва, а й провінції. М. С. Грушевський взяв на себе досить таки неприємний обов'язок поговорити в цій справі з видавцем „Ради” Е. Х. Чикаленком та його близчими співробітниками, щоб не нарікали на те, що виданням нового українського органу робимо конкуренцію „Раді”. Безпereчно, мое завдання, щодо приєднання співробітників, було далеко легше, бо від тих, до кого звертався, мав стопроцентову згоду. Що ж торкається місії М. С. Грушевського, то вона проходила не так гладко.

Треба сказати, що вже в той час українське громадянство було поділене на дві течії, які неприязно ставились одна до одної. Це течія так званих Грушевківців — з одного боку і Грінченківців — з другого, або Паньківців (Паньківська вул., де мешкав Грушевський) і Гоголівців (Гоголівська вул, де мешкав О. С. Єфремов і інші прихильники Грінченка). Почався цей поділ з переносу „ЛНВістника” зі Львова до Києва, в чому Грінченківці вбачали намір повалити „Нову Громаду”. Та про це докладніше пишу я в своїх мемуарах. Тут же зазначу, що по суті якихось партійних чи ідеологічних розходжень між цими групами не було і непорозуміння базувались більше на амбіції окремих осіб. Як і треба було сподіватись, заява М. С. Грушевського про те, що він має намір видавати народний тижневик, зустріла дуже й дуже неприязнє ставлення. Висувались і комерційні мотиви, і те, що „Рада” мала намір також видавати в додатку до газети народний тижневик, і розбиття сил і т. д. Словом, на наше тісніше засідання М. С. Грушевський приніс цілий міх усяких застережень. Всі вони були прийняті й продискутовані з повною увагою. І все ж таки вирішено приступити до видання українського народного тижневика — „Село”.

На видавця й відповідального редактора запрошено було Ганну Платоновну Ямпольську, приятельку родини Грушевських. То була ідейна українка, що походила з старої шляхетської (дворянської) української родини. В її імені подано до губернатора заяву, а за пару тижнів було отримане й свідоцтво на право видання тижневика. В цей же приїзд М. С. до Києва були обговорені детально спосіб видання, формат, а найголовніше — програма газети. В оголошеннях, поданих до газет, програма мала виглядати так:

„Село” призначається головним чином для хліборобів і робітників. Виходить щотижня в четвер і таким чином дає змогу хліборобові й робітникові мати в неділю свіжу газету. „Село” поєднує статті й новини про сучасне життя на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії й письменства, артистичної творчості, з наук природничих, лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гігієни та медицини; також друкують вірші, оповідання, ілюстрації при статтях (до тексту) й осібно. „Село” буде містити дописи з сіл і міст, звертаючи особливу увагу на рух освітній і економічний на селі, про вистави, лекції, вечірки, заведення бібліотек, спілкових крамниць, позичкових і сільсько-господарських товариств, професійних спілок між робітниками (на ці теми особливо важні кореспонденції). „Село” даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалістів, як господарські, правничі й лікарські та в справах економічних і освітніх.

До співпраці в „Селі” запрошено таких учених і письменників: О. Білоусенко (О. Лотоцький), Л. Біляшевський, Ю. Будяк, В. Винниченко, М. Вдовиченко, проф. М. Грушевський, М. Гехтер, С. Дрімченко, М. Залізняк, М. Коцюбинський, В. Королів, проф. А. Кримський, М. Левицький, Майорський, О. Мицюк, Л. Пахаревський, В. Самійленко, Ю. Сірий, П. Смуток, Л. Старицька-Черняхівська, Т. Сулима, проф. Ф. Сумцов, С. Терниченко, С. Черкасенко, М. Чернявський, О. Черняхівський, Е. Чикаленко, М. Шаповал, О. Юркевич, А. Яковлів.”

Таке оголошення вперше з'явилось у серпневій книжці „Літературно-Наукового Вістника” за 1909 рік, а 1-го вересня 1909 року вийшло в світ і перше число цього народного тижневика. Передплата на „Село” була призначена мінімальна. Всього 60 копійок з 1-го вересня 1909 по перше січня 1910 року. Друкувалось „Село” в зукраїнізованій уже до того часу 2-їй друкарській спільноті, що містилась на В. Володимирській вулиці. Формат тижневика — кварто, нормальний на тодішні часи для більшості тижневиків,

а заголовок акад. маляра Ів. Бурячка надавав характерний вигляд цій селянській газеті. (Село з широкими ланами та полями й плугатарями). Перше число вийшло на 16 ст. багато ілюстроване образками з українського життя й з добірним матеріалом. Програмову передовицю дав М. С. Грушевський, огляд світових подій М. Шаповал, галицького життя — М. Залізняк, столичного — П. Смуток, і т. д. Особливу увагу звернула редакція на хроніку. Це був один з найбільш цікавих розділів для читача. Хроніку життя в Наддніпрянській Україні та в цілій Росії провадив такий вправний уже на ті часи журналіст, як М. Гехтер, а галицького й закордонного — на початку М. Залізняк, а потім відомий науковець В. Дорошенко. Тижневик строго дотримував обіцянного випуску що четверга, і за весь час існування газети не було випадку, щоб вона пішла на пошту пізніше четверга. Виходило „Село” з опітами одного тижня на 16, а другого на 8 ст. На жаль я не маю змоги подати докладніше загального змісту ані „Села” ані пізнішого „Засіву”, бо не тільки комплекти цих газет, а навіть і окремі числа являються тепер колосальною рідкістю навіть у головніших світових бібліотеках. Та й мета моя — тільки спинитись докладніше на тому, яку ролю відограли ці дві газети в пробудженні й формуванні національної свідомості в нашому народі на Наддніпрянщині.

Почну з організації тіснішого кола співробітників „Села”, так би мовити редакційного комітету. Як і треба було сподіватись, більшість вказаних у списку співробітників хоч і брала участь у газеті, але спорадично. Тісно зорганізоване коло постійних співробітників виглядало так: М. С. Грушевський, що подавав майже до кожного числа передовиці, М. Гехтер, що вів постійно хроніку, М. Залізняк, а пізніше В. Дорошенко, що давали огляди й хроніку галицького та європейського життя, Ю. Сірий, що подавав огляди світових подій, літературно-критичні замітки, а головно коротенькі біографії видатніших українських письменників і діячів, з нагоди їх смерті або з приводу вміщення якогось твору в газеті. Він час до часу подавав і передовиці, коли сам М. С. Грушевський не міг того зробити. Павло Смуток (Петро Стебницький), що проживав у Петербурзі, подавав огляди праці Державної Думи, які так чи інакше торкалися українського питання, М. Шаповал регулярно подавав огляди світових подій, видатніших явищ українського життя, літературні, біографічні і бібліографічні замітки, а час від часу й коротенькі популяризації наукових подій. Це було ядро редакції „Села”. Головним редактором був сам М. С. Грушевсь-

кий, а що він більшу частину року перебував у Львові, то всю, як редакційну, так і адміністративну роботу провадив Ю. Сірий.

Практикувалось звичайно так, що плян кожного числа або посыпалося для остаточної ухвали М. С. Грушевському, або він сам прислав свої статті з матеріалами львівських співробітників. Справді, тоді не було ще в комунікації таких досягнень, якими пишається світ тепер, але все таки в дійсності комунікація між культурними світами стояла далеко краще ніж тепер. Так, наприклад: справи моєї співпраці з М. С. Грушевським вимагали щоденного листування з ним. Посланий мною по скінченні праці в редакції лист, кинутий на київському залізничному двірці до потягу, М. С. Грушевський діставав уже на другий день рано, так само і я від нього. Отже, спосіб ведення справи через листування був цілком вистачальним. Звичаєм було кожного четверга збирати в редакції всіх бажаючих співробітників для обговорення недотягнень попереднього числа й матеріалу для наступного. До речі, такі засідання особливо були цікавими, коли одвідував їх сам М. С. Грушевський. На них радо приходили не тільки тісніші співробітники, а й спорадичні. Не малу ролю відогравало й те, що по офіційній частині засідання в редакції, М. С. запрошує присутніх на „шашлик” десь до кавказького „погрібка”. Там звичайно розгорталися і ширші та жвавіші дискусії над біжучими подіями взагалі. Для технічної обслуги, як експедиція, друкарня, пошта і т. д. використовувались працівники книгарні та ред. ЛНВ, звичайно за додаткову винагороду. Треба зауважити ще й те, що кожний співробітник, а особливо близькі, діставали гонорари від рядка. Взагалі негонорованої праці ми уникали всіма силами.

Вже з перших часів існування „Села”, помимо згаданих у списку співробітників, з'явилось багато й таких, які були або переочені, або незнані. На загал же тут знайшли місце зразки творів найкращих наших робітників пера тодішнього часу. Досить сказати, що тут вміщали свої твори такі поети, як О. Олесь, В. Самійленко, Гр. Чупринка, Я. Щоголів, а з белетристів такі письменники, як В. Винниченко, (Кузь та Грицунь, Кумедія з Костем та ін. оповідання), Архип Тесленко (Страчене життя), С. Черкасенко (Земля), з західно-українських — Л. Мартович, О. Кобилянська, В. Стефаник, Т. Бордуляк.

Таким чином кожне число „Села” давало читачеві дійсно щось цінне, як змістом, так і мистецьким виконанням.

Як же зустрінув читач свою народну газету?

Почину з нашої верхівки, тобто інтелігенції. Частина київської інтелігенції, що гуртувалася коло „Ради”, на початках була здержано незадоволена й пророкувала скорий кінець тій затії. Але об'єктивна і то позитивна оцінка появи „Села” самим „Паном” (так загально звали Є. Х. Чикаленка), а також і участь в „Селі” чільних співробітників самої „Ради”, причинилися до „зміни фронту”, а коли й були невдоволення, то тільки з приводу вживання галицького правопису та гострого тону у веденні самого журналу. Присмно було почути від одного з найбільших прихильників „Ради” й противників „Села” б. п. Леоніда Миколаєвича Жебуньова при зустрічі, по виході кількох чисел „Села” таку догану: І пощо ви ведете в такому гострому тоні супроти уряду газету? Та ви ж загубите цим таку прекрасну народну газету!” Найбільше ж нарікань, і то виключно з боку інтелігенції, було на правопис та вживання „галицизмів”. Не можу забути інциденту на цьому ґрунті з стареньким вже тоді письменником І. С. Нечуєм-Левицьким. При одній зустрічі зі мною, він у розpacі, не пізнавши мене, зазначив, що „етой галицький професор Грушевський та отой сатанал Сірий хотять нас обгалочанити”. Але такі нарікання скоро уляглись і той же І. С. Нечуй-Левицький дав до „Села” прекрасну сильветку.

Що торкається того, як зустріли свою газету широкі маси селянства й робітництва, то найкращим покажчиком являється число передплатників і голоси самих читачів. Хоч і великого значіння надавало видавництво рекламі в започаткованій справі, але, за браком тих же матеріальних засобів, досконало зробити її не могло. Довелось обмежитись платними оголошеннями в різних, переважно московських газетах, що виходили в Україні. При тому деякі з них і за гроші не хотіли вміщати тих оголошень, як, напр., „Кіевлянін”. По виході перше число було розіслане також і безплатно на всі здобуті адреси. Але на наплив передплати, при тодішньому стані, нарікати не доводилося. Вже з кінцем вересня місяця вона перевищила четверту тисячку. Дальнім завданням було тих читачів втримати, тісно зв'язати їх з загально-українським рухом, відкрити їм очі, щоб бачили хто вони „чий батьків діти”. Найголовніше ж було добитись того, щоб газету „Село” прийняли вони, як свою рідну, необхідну для них. Побоювання, що наплив передплатників спаде, на щастя, не справдилися і передплатники збільшувались, а до кінця року їх було понад чотири з половиною тисячі. „Рада” мала в той час понад дві тисячі. Не

дивлячись на низьку передплату, перші чотири місяці редакція закінчила з чистим прибутком в 120 карбованців, що було, як на ті часи, майже неймовірним для видавця газети.

Щодо голосів самих читачів, то й вони давали надію на те, що поставлена нами мета буде досягнута. Вже після перших чисел „Села” редакція була завалена листами читачів, в яких вони висловлювали ті чи інші думки щодо газети. Взагалі вони газету привітали, як явище не тільки бажане, а й доконечне. Багато листів свідчило й про те, що пренумерат до того часу поняття не мав про існування українського друкованого слова. Не можу забути перших рядків листа одної людини, до якої перший раз завітала українська газета. То був лист від звичайного селянина з Катеринославщини. Починався він так: „Голубчики мої рідненькі! І як ви довідались де я живу? Приїздю я з поля, вхожу до хати, а Петро мій і гукає: Тату! а я кажу — га! А він: — А до нас газета прийшла. — Яка? — питаю. А наша — відповідає”. Далі цей селянин пише, що він з захопленням читає й перечитує газету і посилає гроши, щоб і надалі її висилати. Доводилось чути думки про „Село” й безпосередньо від селян читачів. В одну зі своїх частих поїздок з Києва до Харкова, де я в той час організовував українську книгарню, я помітив у вагоні двох селян, що сиділи поруч і напівголосно читали газету та обмінювались зауваженнями. З їх поглядів на мою особу, як на небажаного сусіду, пробивалась явна нехіть. Мене зацікавило, що то за газета, яку вони старанно затуляють від мене. То було „Село”. На мій запит, що то вони читають, почув погордливу відповідь, що то їх газета, а не панська. Ця відповідь усунула дальші балачки і я з повною пошаною до таких читальників пересів на іншу лавку. Можна б навести багато таких прикладів, коли доводилось безпосередньо чути прихильні відгуки читачів, але у всьому тому важливе для мене було те, що „Село” стало вітаним гостем під селянською стріжою, що воно формує й організує думку масового читача і впроваджує його до лав українського суспільства, вже як свідомого члена.

Окрилені вірою, що започаткована газета дійсно потрібна народові та що справа її видання доконечна, ми вже в грудні місяці 1909 року оголосили передплату на „Село” на 1910 рік. Передплата на рік становила 2 карбованці. При тому було зазначено, що річні передплатники дістануть в додатку до газети Календарик-довідник на 1910 р.

Майже всі колишні передплатники поновили передплату її на 1910 рік, а до того прибуло ще досить багато й нових. Читач яв-

но оцінив газету. Були села й з цілими гніздами передплатників. „Село” заходило в найглухіші закутки України.

Як прийняла московська адміністрація „Село”?

Хоч перші чотири місяці видавання „Села” й проминули більш-менш спокійно й не було, скільки пригадую, особливих нагінок на нього, однаке відчувалось над ним недрімане око, відчувалось, що успіхи його занадто вже нервують не тільки безпосередню адміністрацію, а також і тих яничарів, що перейшли на службу ворога України і сичать всюди із закутків та цькують усе, що боронить українські інтереси. Про це нагадував мені досить часто й секретар Київського цензурного комітету С. Опатовський, що ставився до нас досить прихильно. І дійсно, першого удару не довелося довго чекати. Вже на початку року, за якусь маленьку передовицю М. С. Грушевського, цілком пристійну, без натяку на можливість підведення її під якийсь судовий параграф, канцелярія київського губернатора адміністративно наклада на Богу-Духа винну відповідальну редакторку Ганну Ямпольську 300 карбованців штрафу, з обов'язковістю заплатити його не пізніше трьох днів, або ж відсидіти трьохмісячним арештом при Старокиївському поліційному участкові. На лихо, в ті дні ані проф. Грушевського, ані мене не було в Києві. Я довідався про це тільки на третій день у Харкові і негайно прибув до Києва, щоб не допустити до арешту такої поважної особи, як Ганна Платоновна Ямпольська. Заплатити вона не мала чим, про це я знову напевне. На горе, ще до моого приїзду, строк заплати кінчився і пані Ямпольська сиділа вже під замком у Старокиївському поліційному участку. Треба було озброюватись всіма засобами, щоб визволити її з арешту, бо через несвоєчасну сплату штрафу губернатор міг і не погодитись її звільнити. Треба зауважити й те, що я, як політичний переслідуваний, проживав у Києві під пашпортом австрійського громадянина П. Лавріва і особистих зустрічів з такими установами, як поліція чи губернаторство, мусів уникати. Але тепер не було на те ради.

При одвідинах Старокиївського участку побачив я пані Ямпольську в розpacливому стані. Вся в сльозах, з опухлим лицем, вона кинулась докоряти мені, що ми опорочили її перед усім світом на все життя, що вона вимагає негайно визволити її від цього лиха і зняти її ім'я з редакторства. Мої запевнення, що я негайно іду до губернатора й справу цю залагоджу, мали не багато успіху. Лишив її, як і зустрів, — у розpacчі й риданнях.

Як і треба було чекати, губернатор прийняв мене сухо, а ви-слухавши, заявив, що змінити свою постанову він вважає зайвим і коли „госпожа Ямпольська” не заплатила вчасно штрафу, то мусить відсидіти належний термін.

— Не жестоко лі ето будет, ваше превосходітельство, по отношенію к потомственой дворянке? кинув я йому запит по-московськи.

— Какой дворянке? Да ведь она же мазепінка!? — відповів він здивовано.

— Так, вона українка, зауважив я, але разом з тим і „потомственная дворянка”.

— Удівітельно! А ви то кто такой?

— Я адміністратор редакції, яку ви так безбожно оштрафували.

— Не безбожно, а справедліво, — перебив він мене.

Глянувши в папери, що лежали перед ним (очевидно донесення цензури), а потім на мене, він вдавано здивовано запитав:

— Да ви то ведь австріяк, господін Лавров?

— Так, я австрійський горожанин, але по національності українець з Галичини, а працюю тут, як фахівець. Та справа тут і не в мені, ваше превосходітельство, — почав я відводити його увагу від себе, — а в долі тієї нещасної дворянки, що сидить у поліційному клоповику без вини.

— Дворянкі, дворянкі. А если дворянка, то зачем полезла туда? — Що розумів „пан губернатор” під словом „туда”, я так і не почув. Але, як не як, бачучи перед собою таку особу як „чужинець”, він все таки змінив тон на більш лагідний і, запросивши мене сісти, заявив, що тільки беручи під увагу те, що госпожа Ямпольська женщина (треба розуміти „дворянка”), він годиться, щоб штраф був заплачений грошима. Мої спроби схилити його до зменшення грошової кари, хоча б уже тому, що Ямпольська три дні відсиділа — успіху не мали, а на моє зауваження, що такі статті ніде в світі не карають, почув відповідь:

— Да, господін Лавров, у вас может быть і не карают, а у нас, как відите карают, а если вам не нравятся наші порядки, то можете поезжать к себе в Австрію.

Дебати були зайві. Того ж дня перевіз я особисто нашу редакторку в родину сестри М. С. Грушевського, а на другий день подав заяву про зміну редактора.

Дугим відповідальним редактором став мій старий знайомий, з фаху слюсар, а пізніше письменник, під псевдонімом В. Таль, Віталій Товстоніс. Навчений гірким досвідом з п. Ямпольською, з

Товстоносом зробив я умову, що грошові штрафи, буде він відсиджувати в поліційному участку за половину накладеної кари. До того спонукало нас і те, що перша кара в 300 карбованців таки дошкульно вдарила нашу редакцію. Пан Товстоніс на такі умовини радо погодився.

Мабуть не минуло й двох місяців, як губернатор Гірс знову впік „Село” на 150 карбованців штрафу, вже за якусь замітку хронікального характеру, з заміною місячним арештом. В. П. Товстоніс з задоволенням відсидів той місяць, заробивши, як він казав, „у холодку” 75 карбованців.

Після перших двох кар штрафи сипались на нещасне „Село”, як з драного мішка. Було ясно, що таким способом царська адміністрація завзялася вбити найпопулярнішу в той час газету, серед широких мас України. А втім вона цього й не ховала. Той же самий секретар цензури, С. Опатовський, передавав мені загрози губернатора, що він „так, ілі інакше, а заставіт вас замолчать”. Найгірше було те, що таких свавільних вибриків царського сатрапа не можна було навіть оскаржити. Хоч і трагічна була дійсність, але все ж ми не складали зброї. Передплатники не зменшувались, а співчуття їх було іноді просто зворушливим. Варто вказати хоча б на такий приклад:

Передплатники села Мануйлівки, під Катеринославом, згуртовані коло своєї „Просвіти”, довідавшись про першу кару на „Село”, зробили гуртову складчину і разом з листом співчуття прислали її на покриття штрафу. Не пригадую вже, яка то була сума, в кожному разі дуже маленька, бо складались по п'ятаку (два центи). Була вона більш символічною. Але, яке почуття будила вона в нас! І чи можна було спинити почату працю?...

На дальнє ведення справи довелось в перший раз просити допомоги з фонду, даного нашим меценатом В. Ф. Симиренком на культурні цілі. Дістали її в сумі 600 карбованців. „Село” продовжувало виходити нормально, з подвійною обережністю у виразах, не міняючи раніш узятого напрямку. Та це царську адміністрацію не задовольняло. Бачучи, що штрафи ледве чи примусять нас замовкнути, губернатор дав таємний наказ всім підлеглим йому містам і волостям, щоб передплатникам не давали „Села”, а надсилали газету з пошти до його канцелярії. Те саме зробив і попечитель київської шкільної округи циркулярно всім школам. Передплатники почали алярмувати різними способами, учителі відмовлялися від передплати. Вести „Село” далі не було можливості.

В приїзд М. С. Грушевського на Різдвяні вакації, після довших нарад, вирішено було „Село” припинити, а замість його видавати тижневу селянську газету „Засів”, на яку мали вже дозвіл. І от, після півторарічного ведення цього тижневика, початого бадьорою, повною надій передовицею М. С. Грушевського, в останньому числі за лютий з'явилася прощальна передовиця того ж автора, в якій, між іншим, стояло:

„Жадне українське видавництво не було так високо отаксоване, як „Село”: крім явних репресій і кар, часом заборонювано „секретно” всяким начальством та відомствами, на різні і всякі способи, включно до наказу не видавати його з волостей адресатам, а відсылати до канцелярії губернатора... Тяжко видавати тепер справедливу часопис взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше — селянську українську. Не знають люди, як тяжко... Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій, і тому припиняємо її, може тільки на час, може й назавсігди, як не полегшає”.

Не полегшало. І „Село” ніколи вже не з'явилось.

Передплатникам було оголошено, що хто зголосить бажання, тому буде передплата звернена, а хто не зголоситься — буде отримувати нову селянсько-робітничу газету „Засів”. Тут же подані були й умови передплати на „Засів”, з зазначенням, що хто внесе повну передплату на рік, той дістане, як додаток, „Повне зібрання творів І. Котляревського”. За винятком двох-трьох передплатників, про зворот передплати заяв не було, навпаки, заоочені таким цінним додатком, як „Твори Івана Котляревського”, зголосились в поважному числі й нові передплатники, і 4-го березня 1911 року вийшло перше число тижневика під назвою „Засів”.

„Засів”

Припинення „Села” й випуск нового тижневика „Засів” диктувались головно тими мотивами, що нова газета бодай на початках не викликатиме такого переслідування, як „страхітливе” „Село”. Щоб більше відвернути увагу явних і тайних ворогів, була змінена не тільки назва, а також і формат (на менший), змінили й редактора — замість п. Товстоноса запросили якогось робітника з Подолу, що мав прізвище — Благонадійний. Скільки пригадую, список співробітників також не був поданий. Суттю ж „Засів” був цілковитим продовженням „Села”. Як передплата, так і співробітники лишилися ті самі, що були і в „Селі”, а що найголовніше — лишився той самий напрямок і навіть програма

в розміщенні матеріялу. Правда, подана була ще й нова адреса: замість В. Володимирівської — ч. 28, яку мало „Село”, Паньківська 9. Хоч і в будинку М. С. Грушевського, але в новому чиншевому домі, де було багато різних мешканців.

Надії на те, що новою назвою уникнемо тих переслідувань, що тяжіли над „Селом”, до певної міри, справдились і довший час ми не мали штрафів. З провінції не було нарікань, що газета туди не доходить. Згідно з обіцянкою, були надруковані й розіслані згадані твори Котляревського. В самому редакуванні „Засіву” старались бути обережними як могли. Але, властиво, ця обережність, сліжка за самим собою й за співробітниками, обмеження справ, які кричали про те, щоб їх порушити й подати читачеві до відома, часом цілком знеохочували провадити далі видавання газети. Помітно це було й на М. С. Грушевському. Це було видно і з його листів і з того, що став він рідше подавати до „Засіву” свої передовиці. Помітно це було й на багатьох співробітниках. Великою шкодою для „Засіву” було й те, що деякі близькі співробітники, ради заробітку, залишили Київ і перейшли на певні посади. Особливо відчула редакція втрату співробітника М. Шаповала, що виїхав з Києва на Чернігівщину лісничим у маєтках Терещенка.

Але все ж таки рівень змісту газети не падав, зростала передплата, а з нею й надія на краще майбутнє. Та ворожі сили не дрімали. Треба думати, що канцелярія губернатора чи сама, чи через цензуру скоро збагнула, що „Засів” — це ж те саме „Село”, тільки в скромнішому одязі. Вже з другої половини 1911 року грошеві карти посыпались майже через кожне число. Кінець року показав, що і народна газета „Засів” не може боротись із сваво-лею царських сатрапів. В свій приїзд на різдвяні вакації М. С. Грушевський заявив мені, що далі „Засіву” він вести не може.

Треба сказати, що причиною відмови від головного проводу в „Засіві” було ще й те, що його ім’я занадто вже мулило очі власті імущих”, а також і те, що він занадто вже був переобтяжений працею в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, та в Київському Науковому Т-ві. Вже тоді він вирішив головну базу наукової роботи перенести до центру України — Києва. Не маловажною причиною була й та політика, яку тодішній галицький провід, на чолі з д-ром К. Левицьким та колишнім учнем проф. Грушевського — С. Томашівським повели проти М. С. Грушевського за його одверту й гостру критику їхньої діяльності (див. його книгу „Наша Політика”). Та про це ширше в моїх „Споминах видавця”.

Заява проф. Грушевського, про його резигнацію з провідника „Засіву” була висловлена вже тоді, коли була розписана передплата на 1912 р. на „Засів”. Оголошувати про припинення „Засіву” було і пізно і незручно, а тому, після обговорення тієї справи, вирішили, що надалі „Засів” переходить в мое повне розпорядження і я можу вести його з тими людьми, яких вважатиму за відповідне підібрати, а він буде допомагати чим зможе.

Після певних заходів видання „Засіву” перебрав гурток українських письменників і журналістів, на чолі з відомим українським поетом О. І. Олесем, О. Ф. Степаненком та Ю. Сірим. Нова редакція намітила ряд реформ, включно зі зміною формату з малого на великий. Видавцем і відповідальним редактором значився О. Ф. Степаненко, а всю редакційну й адміністративну працю перебрав на себе Юр. Сірий. Кожне число редагувалось колективно зазначеними особами. Співробітники, за малим винятком, лишилися ті самі. Адреса подана та, де мешкав О. Ф. Степаненко. В своїм напрямку нова редакція продовжувала славні традиції „Села”.

Ta тактика царської адміністрації не стала кращою й до нового „Засіву”. Штрафи й конфіскати сипались однаково часто. Передплатник заляканій репресіями й нагінками місцевих сатрапів, помітно знеохочувався в дальшій передплаті. Мені вже по кількох місяцях було видно, що „Засів” довго не витримає.

Я згадав, що нова редакція намітила ряд реформ, але в реалізації їх вона хотіла опертись на побажання самих читачів і передплатників „Засіву”. Вирішено було з тою метою розіслати передплатникам анкетні листи. Вже перед розсылкою виготовлених анкет дивився я на це як на останній акорд у нашій праці, як на підсумок її, а головно, як на матеріал для тих, хто прийде по нас і приступить до видання нових народних газет. Через ту анкету хотілось мені подивитись в обличчя і своєму читачеві в масі та дозвідатись про його бажання.

Була виготовлена й розіслана передплатникам разом з газетою анкета такого змісту:

„Бажаючи знати вашу думку про „Засів”, щоб ми могли зробити його ще більш корисним для читальників, Редакція просить написати відповіді на такі запитання:

1. Чому ви передплачуете нашу газету „Засів”?
2. Чи всю ви її читаєте, чи може деяких відділів зовсім не читаєте?
3. Які відділи вас найбільше цікавлять? (по світу, українське

життя, вісті з столиці, вісті з-за кордонної України, вірші, оповідання, кооперація, сільське господарство, дописи і т. д.)?

4. Які відділи на вашу думку треба побільшити?
5. Чи всі відділи пишуться для вас зрозуміло й просто?
6. Чи цікавить вас, як живуть люди по інших державах?
7. Чи цікавить вас, як живуть українці в інших землях? (Галичина, Буковина, Америка і т. д.)?
8. Про що у нас не пишеться, а ви хотіли б, щоб ми писали?
9. Чи читаєте ви газету один чи гуртом?
10. Чи ви читаєте тільки „Засів” чи й інші газети і які саме?
11. Чи користувались ви якимись порадами з „Засіву” і якими саме?
12. Відкіля ви довідались, що виходить в Києві газета „Засів”?
13. Чи ви хочете, щоб і далі містились в „Засіві” малюнки, чи те місце одвести під писання?

З надісланих відповідей оброблено найхарактерніших понад 200 анкет. Виявилось, що відповіді писані переважно доброю українською мовою й грамотно з боку правопису. Це показувало, що як „Село” так і „Засів” були доброю школою для читачів. На перше запитання анкети більшість відповіла, що газету виписують з міркувань національних та що вона відповідає практичним потребам читача. В кількох випадках зазначено, що „Засів” передплачують за його правдиве освітлення робітничого життя та за його правдивість. „За його святу правду”. „Тому, що ми з неї тільки чуємо правду по селях”. „Тому, що це цілком народна газета, як коштом, так і змістом. Хоч усього й потрошку в ній пишеться, але все, що людині потрібне до кращого життя в Україні”. Один кореспондент зауважує: „От тобі й маєш! А як же її не передплачувати? Хороше було „Село” добрий і „Засів”.

Звичайно, що були поодинокі відповіді й негативні, а особливо відповіді так званої інтелігенції, а найбільш інтелігенції зарозумілої в своєму галушковому патріотизмі. Так, один священик з Таврії пише: „Передплачував, а тепер перестав, бо найшов її для себе непригодною”. Ще один пише: „Тому, що хоч нам старим не вчитися з газет чому небудь, а треба підтримувати грошима часописне видавництво українське”. Переважно інтелігенти скаржаться на грошеву скрутку, але ж з дальших запитань видно, що вони залюбки виписують і читають такі московські видання, як „Кіевская Мисль”, „Руское Богатство”, „Современний Mир”, „Ніви”, „Родіну” і т. д. „Виписуватъ, мабуть, не доведеться через нестатки матеріальні” — пише один з інтелігентів.

Все ж домінує мотив національно-український над іншим і це показувало, що читач прагне газети в рідній мові. „Бо це перший часопис, — пише один, — написаний не каліченою, а популярною рідною мовою”.

На другий запит, чи читають всю газету, чи тільки частину, з відповідів видно було, що 65% читають усю, 14% читає окрім деяких віddілів, 13% дещо пропускає, а 3,5% майже зовсім не читають. „Ми вашу газету не только раз читаемо, а даже раза три ілі чотири” — пише один з нових передплатників. На третє запитання 85% відповіли, що найбільше цікавить їх віddіл „Українське життя”. На п'яте питання відповідь була цілком задовільняюча, бо 76% відповіло, що мова газети цілком зрозуміла. Лише пара було зауважень щодо вживання „галицьких” слів. На шосте питання більшість дала позитивну відповідь. На 7-ме, чи цікавить вас, як живуть українці по інших державах, відповіді найяскравіші. „Ми хотіли б про них усе знати, бо то ж наші брати”. „Дуже цікавить, а найпаче про галицьких українців і їх політичні змагання з поляками, американських — з економічного боку.” На запит 8, що тісно в'яжеться з 4-им, були відповіді, що взагалі виявили колективний розум читача народної газети. З відповідей на питання, які віddіли треба побільшити й запровадити, виходить, що треба писати передові статті на українські політичні теми, статті з української історії, критики й ббліографії (поради, які книжки треба читати), історичні оповідання, статті про діяльність „Просвіт”, про театр, про школу, музеї, й пресу, статті проти правої преси (московської), біографії українських діячів і т. д. З усіх кореспондентів тільки один знайшовся, зацікавлений найбільш „кражами та убивствами”. Дуже цікаві відповіді отримала редакція на 9-те питання, чи читає передплатник газету один чи гуртом. Виявилось, що газету читають переважно гуртками в „Просвітах” або в помешканні самого передплатника. Наведені відповіді дають підставу гадати, що газету „Село”, а потім і „Засів” читали в п'ять разів більше читачів, як було передплатників. Отже, народ помалу призвичайвся й звик до українського часопису. На запитання, чи передплатник читає тільки „Засів” чи ще й інші часописи, загальні висновки були такі, що селянство й робітництво цілком задовольняється своєю газетою. Інші висновки треба було зробити з відповідів інтелігенції. Виявилось, що в передплаті газети українською мовою вбачають вони вияв свого великого патріотизму, хоч це й „дуже б'є їх по кишені”, а помимо „Засіву” читають здебільшого газети й журнали московські, на передплату яких, „при всій грошовій скруті”, засобів не жалу-

юсь. Виявилось ще й те, що та ж „патріотична інтелігенція” ані таких поважних журналів українських, як „Літературно-Науковий Вістник” ані таких газет, як „Рада” здебільшого не передплачують й не читають.

Взагалі ж розроблення анкетних відповідей дало багато матеріалу для кращого провадження газети. Скажу, не помилючись, що анкета показала нам, як читач випереджує видавця своїми побажаннями. Показала, як він виріс за ці три роки.

Використати цей матеріал для вдосконалення „Засіву” не довелося. Передплата на 1913 рік редакція вже не робила. Передвиця Юрія Сірого в останньому числі „Засіву” за 1912 рік повідомляла читача, що на цьому числі газета перестає виходити, такими словами: . . . „Не легко було провадити діло своє. Шлях до народу поріс тернами та бур'янами, перепони та заборони стоять на ньому. Багато митарств проходить наше друковане слово, поки дійде до читача . . . Штрафи, кари цензурні та адміністративні, завжди висять над головою редакторів та співробітників. А тут ще кругом добровільні темні сили завивають вовками, скиглють сичами, строчать брехливі доноси і всяких способів вживають, щоб припинити наше діло.”

Матеріальне виснаження постійними грошевими карами та іншими витратами, що не могли покритися низькою передплатою, а також і всі інші умовини, в яких доводилося редакції працювати (надто ж по відході від справи М. С. Грушевського) були понад наші сили. Ми не могли далі провадити народну газету.

Висновки

Які ж висновки можна зробити з трьохлітнього існування народних газет „Села” та „Засіву”? Чи не була то помилка, що всупереч пересторогам і відряджуванням деяких чільних громадян, ми таки розпочали справу видання?

Безперечно, помилки не було. Приступаючи до видання „Села” ми добре знали, що шлях наш не буде встелений трояндами. Ми занадто добре знали і царську цензуру і адміністрацію. Але, разом з тим ми знали й те, що поки не буде наш народ мати свого органу рідною мовою, поки не почнемо ми його будити, доти не прийде він до національної свідомості. Ми прагнули дати селянинові й робітникові таку газету, яку він щиро назавав би „Наша Газета”. Старались дати йому поняття хто він, пробудити не тільки національну свідомість, а також і волю, хотіння. Старались довести його до того, щоб він міг сказати не тільки „хочу”, але й „можу”!

І з переписки з читачами, з безпосередніх зустрічів з ними, а особливо з анкетних листів і вислідів, редакція переконалась, що витрачені час, гроші й праця — не пропали марно.

Коли б не було таких утисків, а особливо штрафів на газету, то й при мінімальній передплаті (2 карбованці на рік), при тому числі передплатників, що хиталося між чотирма й п'ятьма тисячами, можна би було утримати свою газету. За мінімальним підрахунком, після анкети, виходило, що газету читає найменше — 20-25 тисяч людей. Це були все кандидати на певних передплатників. Найголовнішим же було те, що через ці дві скромні газети в українське суспільство влилось за ці короткі роки понад 20 тисяч свідомого активного елементу. Заслуга цих двох газет полягала й у тому, що вони промостили шлях до народу тим робітникам, що після нас бралися за цю справу. Наш досвід міг бути вже певним ґрунтом у їх праці, коли вони хотіли його використати.

І вже по сорока роках, від того часу, як була започаткована перша справжня народна газета „Село”, не дивлячись на всі труднощі, зв'язані з її веденням, я щиро можу сказати, що найщасливішим днем у моєму житті був день першого вересня 1909 року, коли з друкарського варстата вийшло перше число „Села”.

Ньюарк, 10—IX. 1951 року.

ЮРІЙ ШЕРЕХ

ЕТЮДИ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ В ЛІТЕРАТУРАХ СУЧASNОСТИ

До теорії національно-органігних стилів

Романтизм на зламі двох сторіч — вісімнадцятого й дев'ятинадцятого — підніс у всій його гостроті питання про неповторний і невідтворний характер кожної нації і її культури. Питання про національний дух, що мусить самовиявлятися в усій історії народу, в усій духовості народу. Встановлювано замкнену сферу кожного народу, коло його внутрішнього й зовнішнього життя.

Це було одним з виявів повернення тогоденого європейця до рідного ґрунту. Середньовіччя не цікавилося національною людиною, дарма що саме тоді в темних масах отих християн взагалі, рабів Божих взагалі відбувалися ті таємні процеси незримого шумування, розкладу й кристалізації, що згодом привели до вiformування й вичіткованості новітніх націй. Тогоденна висока ідеологія воліла цих визначальних процесів не помічати. Ренесанс з культом гармонійної людини взагалі, античної завершеності і досконалості людини зокрема, був у історичному перебігу життя Європи прямим продовженням процесів формування націй, але і тоді процеси ці точилися стихійно, осторонь ідеологічного оформлення. І коли в добу раціоналізму Рішельє, Мазаріні і Кромвеля творили вже національні держави, майстри світогляду все ще плекали ідеал універсальної людини, який особливої викінченості досяг у світоглядових системах просвітництва.

Як буває завжди в епохи переломів, нове слово прийшло не від учених, не від жерців букв і охоронців тайни і віри, а від *gentes ragaе*, від того, що зневажливо звалося простолюддям. Уже в інтермедіях містерії й шкільної драми ваганти, рибалти, дядки-пиворізи чи як вони там ще називалися, дуже добре знали, що універсальна людина — або міт, або абстракція, що людина національна (не кажучи тут про інші диференціації). Маски козака, жида, литвина, поляка-пана, цигана тощо в українських інтермедіях і вертепі — чудове того свідчення. Гольдоні використав маски англійця, француза, еспанця і характер італійця в своїх комедіях... Як дуже часто буває, істина відкривалася перше людям „малим і темним”.

Романтизм був з цього погляду реакцією на нестерпно-хворобливу далекозорість (ознака старечості!) при невмінні бачити близьке, властиву універсалістам-просвітникам XVIII ст. Звернувшись якоюсь мірою до ґрунту, романтики відкрили між іншими геніяльними в своїй простоті, наочності і — зрештою — загально-відомості винаходами й ту просту істину, що людина нового часу — національна. То дарма, що для цього довелося спершу відкрити Індію — і щойно після того, як німці збагнули душу індуса, вони почали здогадуватися, що і душа німця — не універсальна, а таки німецька. Шлях німця Ф. Шлегеля до німців через Індію, — такий, на жаль, здебільшого шлях учених науковців до абеткових істин. Важить однаке, що який би не був складний маршрут, все таки кінець-кінцем наука дійшла до того, що 400 років тому було відоме ярмарковому блазневі і його глядачам.

Епоха романтизму приносить цілу низку спроб виявити і описати риси національної вдачі різних народів, спроб усі особливості історії й духовості різних народів пояснити характером цих народів. Шукаючи синтези, шукаючи духа, що мусить лежати в основі всіх проявів життя народного, романтики намагалися все в житті народу звести до одного спільногого знаменника. Архітектура селянської хати, ритми народних пісень і танців, весільні й похоронні звичаї, спосіб мислити космос і спосіб відмінити слова, мудрість приказок і улюблені ходи мельодії в симфоніях композиторів, особливості державної системи і типовий колір очей — усе мало бути пояснене з одного джерела: з одвічних особливостей тієї субстанції народної душі, що її можна було назвати національним духом.

Ці спроби скомпромітували не та метафізичність, що їх більш чи менш проймала, — їх скомпромітував передусім конфлікт з другою істиною, яку теж відкрив романтизм. Цією другою істиною був історизм. Романтизм відмовлявся від універсальності не тільки в просторі, а і в часі (він приймав її тільки в сфері абстрактного, позаземного). Була проголошена неоднаковість не тільки географічної, а і історичної людини. Була схоплена своєрідність і неповторність епох. Постало поняття історичного кольориту. І тут виникла фатальна суперечність: як примирити історизм, що означає змінність людини, з незрушильністю національної істоти, що має визначати історію? Як може взагалі незмінне визначати зміни?

До цього додавалася друга трудність: безмірне багатство емпіричного досвіду не хотіло вкладатися в береги формули, визначеній для національного духу. Якщо властивістю німецького на-

ціонального духу проголошувалося замріяність і самозаглиблення, аналітичність і нахил до абстракцій, то як було включити сюди майданову брутальність Ганса Сакса і опуклу лінеарність Альбрехта Дюрера? Якщо властивістю англійського національного духу вважали витримку й гордовиту стриманість, то як було приєднати з цим кричущий патос хоч би Шекспіра, не кажучи вже про інших елізабетинців? Гротескова гігантичність Рабле і Війона явно не вкладалися в уявлення про притаманну французам любов до суворої форми і грації.

За обидві ці суперечності гаряче вхопилися представники позитивізму-лібералізму, щоб скомпромітувати спроби романтиків окреслити риси національного характеру і висунути ці риси на ролю визначальних чинників історичного розвитку. Це позитивізмові вдалося. Знов запанувало уявлення про універсальну людину, тільки цього разу історично-змінну. Тверджено, що людство проходить різні стадії на шляху свого розвитку; що напрям цього розвитку принципово однаковий, а суть його — в поступовому прогресі; що, можливо, різні раси й нації стоять на різних щаблях поступу, але жадного принципового значення це не має: нації, сьогодні відсталі, завтра можуть зрівнятися з передовими; що національні особливості, поскільки вони є, становлять собою передусім особливості стадіяльні, а почасти пояснюються впливом географічних, історичних і т. п. чинників; що стали особливості національної вдачі — смішна метафізика (слово, що стало майже лайливим!), вигадка диваків-романтиків, якщо не просто шовіністичних політиків, що поскільки особливості національної вдачі існують, вони є виплід історичного розвитку, а аж ніяк не рушій його. Ці тези позитивізму були стверджені з такою силою, що протягом якогось часу навіть романтики в питаннях національного характеру повинні були вбиратися в позитивістичні шати і обґруntовувати свої ідеї біологічно-позитивістичними доказами. Так постав біологічний (антропологічний) расизм у цій царині, що намагався матеріалістично обґруntовувати те, в чому романтики вбачали самодовільний вияв незбагненного духу. Смішний по-круч, пародія на великий навіть у його суб'єктивізмі й наївних збоченнях романтичний рух.

Однаке теорії лишаються теоріями, а життя йде своїм порядком, і часто виявляється, що твердження теорії в дійсності відіграють зовсім не ту роль, що їм приписували самі автори теорій і що мала б випливати з букв самих теорій. Позитивістичне розвінчання й заперечення ролі націй на практиці показалося ствердженням націй і національного, тільки не всяких націй і не вся-

кого національного, а великонацій і великонаціонального. У наші дні це починає виявлятися з разючою ясністю. Світ поділився на дві групи націй (абстрагуючися від націй, ще не зформованих, від націй на щаблі племінному або напівплемінному): тих, що здобули і ствердили своє панування, і тих, що поневолені або принаймні затиснені в своїх можливостях просторової і головної духовової експансії.

Нації поневолені або стиснені культивують більш або менш виразно романтичний націоналізм у різних його щаблях і розглаголеннях: від плекання етнографічних особливостей до месіанізму, від примітивного чужинцеїства, в практиці іноді хибно називаного націоналізмом, до мрій про федеративний соціалізм. Нації панівні, неухильно і безоглядно стверджуючи на практиці все притаманне своїй нації, асимілюючи все стороннє й напливове, теоретично проповідують якраз позитивістичне заперечення національного. Справа тут у своїй суті досить проста: пригноблена нація потребує для самозбереження відгородитися від світу, скупитися в собі, щоб так зібрати сили для вирішального стрибка. Сильна, панівна нація не потребує стверджувати себе в середині самої себе, бо вона і так досить сильна; вона зацікавлена в розкриванні своїх меж, але не для того, щоб самій розчинитися в чужому, а щоб чуже перетоплювати в собі (тактика smelting-pot). Найлегше розтоплювати чуже в собі, коли проголосити себе понаднаціональним або позанаціональним цілім, проголосити національне перейденим етапом, — в суті справи однаке зберігаючи й культивуючи його.

Так робить Росія, коли під гаслами інтернаціоналізму провадить невпинну русифікацію; проголошуєчи націю знятою або зніманою категорією, вона намагається цим убити національну гордість поневолених націй, а водночас посилено асимілює їх, прищеплює уявлення про вищість російської національної культури як культури нібито понаднаціональної. У Гоголя в „Одруженні” сваха переконана, що всі святі „по-русски говорили”. Хіба не культивує цього погляду, що сто років тому здавався смішним, сьогоднішня офіційна російська преса, аргументуючи потребу вивчати російську мову тим, що нею писали й говорили Ленін і Сталін — святі нової імперіялістичної Росії? И хіба цей погляд не знайшов свого вислову в тій фразі, якою в усьому СССР підкреслюється загальна зрозумілість сказаного: Я же вам на русском языке говорю.

Апеляція до національного проголошується проявом обмеженості, реакційності, зашкварубlosti, національне розгляда-

ється в кращому випадку як синонім провінційного, частіше — як вибух зоологічних інстинктів у людині чи людському колективі. Тим часом давно вже відомо, що національне зовсім не конче означає заперечення вселюдського. Нема жадної потреби, кажучи словами Гете, „Nationalitaet als Isolierung und Rohheit zu begreifen”. Кожному ясно, що в наш час людство становить собою єдність, unitas, але це unitas multiplex. І в цьому критерії, щоб викривати імперіялістичні націоналізми за декламацією про вселюдське: коли за тими розмовами ховається уявлення про людство як unitas simplex, то завжди можна твердити, що практично ці розмови є тільки замаскований вияв імперіялістичного й панівного націоналізму. І навпаки, якщо за розмовами про національне ховається уявлення людства як unitas multiplex, то це завжди ознака „націоналізму” здорового, творчого, життєздатного.

Простежити різні вияви й різні форми виявів націоналізмів і „націоналізмів” у сучасному світі — в питаннях політичних, ідеологічних, господарських, наукових, мистецьких — завдання надзвичайно цікаве і вдячне, питання, майже занедбане не тільки советською, а й західною науковою публіцистикою. Воно тим цікавіше, що в наші дні навіть панівні нації де в чому починають відходити від замаскованих вселюдськістю і універсалізмом ліберальних систем і переходяти до одвертого націоналізму і звеличування всього свого власного. Подібні гасла стоять у кричущій суперечності з універсалістично-позитивістичними гаслами про вселюдськість і понаднаціональність. Однак суперечність тільки по-зірна, бо, як ми вже бачили, система позитивістично-універсалістичних гасел була завжди в своїй суті тільки відміною (і підміною) своєрідних націоналістичних поглядів. Ця відміна робиться недостатньою в кожну годину небезпеки — і тоді в видимій суперечності з нею, але справді в гармонійному доповненні постають і співіснують гасла одверто-націоналістичні. А небезпека ця в наші дні випливає з наявності двох панівних систем.

У літературах сучасного світу „націоналізми” — будемо тут під цим словом розуміти всі світоглядові течії, напрями й нахили, що розглядають людину як визначену в своїх вчинках, настановах, уподобаннях, у всій своїй духовості національною субстанцією і приймають це як чинник позитивний, — ці „націоналізми” проявляються надзвичайно різноманітно. Часом — загостreno ідеологічно; часом — тільки в стилевих властивостях творів. Часом — проймаючи ввесь твір, часом — в окремих деталях. Часом — свідомо й програмово, часом — зовсім мимо волі автора.

В одних літературах — витворюючи яскраві засновки національно-органічних стилів, в інших — соромливо прориваючися крізь форми, що здаються загально-людськими й наднаціональними.

Завдання дальших етюдів — простежити окремі типові виязи цих процесів у сучасних літературах світу. Перші три етюди я присвячує німцеві Фослерові, французові Арагонові і англійцеві Еліотові.

I. Фослер, або філологічне обґрунтування

Реакція на жахливу поразку німецького нацизму в війні 1939-1945 року, а почасти причини, що не залежали від німців, спричинилися до того, що німецька преса й література перших повоєнних років майже цілковито сповнилася безконечними абстрактними розмовами про гуманізм і гуманність, оновлення людини, рівність і однаковість народів тощо *in speciae aeternitatis*. Якщо націоналізм чи „націоналізм“ здобувають голос, то переважно це примітивні реваншистсько-реставраційні виступи, сперти більше на почуття ресентименту і на звичку до організації, ніж на якісні теоретичні засади, тим більше новозбудовані.

Однаке те, на що затулила очі публіцистика, говорить справжня наука, будована на об'єктивних фактах. Учений всесвітнього імені романіст Карл Фослер (1872-1949) незадовго перед своєю смертю видав невеличку книжечку „Істотні риси романських мов і поезії“ (Wesenszuege romanischer Sprache und Dichtung, Мюнхен 1946), де, на матеріялі італійської, французької і еспанської мови й літератури знов підносить скомпромітовану від часів кінця романтизму проблему вияву сталих національних рис (романтики назвали б це національним духом) у словесній культурі різних народів.

Загальна концепція Фослера ясна з його численних дотеперішніх праць, з його загального наукового обличчя. Він ще в молоді роки виступив з різкою критикою позитивізму, матеріалізму, механістичності; він завжди шукав відбитку неповторних особливостей кожної нації в усіх проявах її культури і історії, не роблячи з цього однаке жадних шовіністично-агресивних висновків і лишаючися носієм шляхетних щиро-ліберальних і широких поглядачів. Його невеличка книжечка, що лежить тепер перед нами, — надзвичайно стислий, але підсумок многорічної праці, квінтесенція численних студій і дослідів.

Характеристику італійської мови й літератури Фослер починає з того, що в протилежність Франції і Еспанії, де літературна

мова в своїй основі була визначена як мова Парижу і Мадріду-Толедо первісно силою меча, завоюванням, в Італії мова Флоренції дістала перевагу тільки завдяки генієві Данте, Петрарки й Бокаччо. Уже в цьому виявляється плюралістичний підхід Фослера до пояснення історії. Чинники матеріальні і чинники ідейні не визначають однієї одних, а діють як спільній і паралельний вияв унутрішньої сутності даного народу.

У тому зокрема, що для формування італійської літературної мови не застосовано найменшого насильства, Фослер вбачає вияв властивого італійцям свободолюбного духу, вияв того, що всяке насильство над особою чуже їх природі. Відповідно до цього, каже він, італійська мова з усіх розвинених європейських мов може найменше скута нормами, найбільше дас виявитися індивідуальним особливостям — і перманентно править за об'єкт дискусії між широкими шарами людності.

Такого ж ліберально-людяногого переосмислення набирали ті літературні жанри, що приходили до Італії з інших країн — чи то геройчний епос, чи то християнський епос, чи то любовна лірика трубадурів, чи лицарський роман, чи нарешті духовна драма. Італія завжди тяжіла до „солодкого” стилю, і навіть новелі Бокаччо супроти цинізму північно-французьких фабль становлять собою велике злагоднення й пом'якшення. Саме тому так розвинулася в Італії пастушо-аркадійна драма й поезія (Поліціяно, Тассо, Рінуччіні), Джордано Бруно був більше поетом, ніж філософом, Леопарді раціоналізм і тверезість французького просвітництва заступив ніжною тugoю й людяною глибиною, а Д'Аннунціо позитивізм і імперіялізм поєднав з напівдюнісійськими, напівфранцісанськими гімнами змисловому.

Отже, покищо маємо справу з аналізою настроїв. Але Фослер як принциповий плюраліст на цьому не обмежується й шукає вияву тих же зasad і в інших елементах мовно-літературної культури в будові вірша і фонетичній еволюції мови.

За найтиповіший для всіх епох італійської поезії віршовий розмір він уважає одинадцятискладовик. Порівнюючи його з відповідними розмірами у французів і еспанців, Фослер приходить до висновку, що італійський вірш відзначається вільним ритмом, при якому вершинні наголоси дозволені в усіх місцях, крім тих, що могли б надати віршеві рубаного, маршового, скутого характеру. Спроби прищепити французький александрійський вірш або еспанський романсовий були, але не прищепилися, бо суперечили основі італійської поезії, італійському національному духові взагалі. Вони виявляють крокування волі або антitezи ду-

мання, а італієць шукає вільного вияву почуття, пасторальности, „змислово-надзмислових, платонічно-еротичних і галантних, по-гансько-християнських мрій, снів, пустощів, дотепування”.

Відповідні явища Фослер знаходить у розвитку італійської мови. Італійська мова не допустила в своєму розвитку ні надто закритих голосних, ні дифтонгів; вона далеко більше зберегла насиченість слова голосними, ніж це має, наприклад, французька мова, особливо ж вона зберегла голосні в кінці слів. Зате кінцеві приголосні, що рішуче суперечили „м'якості” мови, були усунені безоглядно.

Так з порівняння з сусідніми романськими культурами, з аналізи панівних настроїв, жанрів, віршових розмірів і тенденцій розвитку мови вимальовується загальний образ італійської культури. Однак Фослер занадто поважний учений, щоб поставити на цьому крапку, як це зробив би напевне якийсь шукач національного духу, принадлежний до романтизму початку XIX сторіччя. Фослер не може обминути тих явищ, що суперечать його схемі. Хіба не з Італії походять такі куті, архітектурні форми вірша, як терцини, октави й сонет? Хіба не італійці виявили нахил ці архітектурні форми зв’язувати в цілі широко сплюновані „блъоки”? Хіба не виявився в цьому гін до монументальності?

Фослер сприймає всі ці прояви як противагу свободолюбності, нездисциплінованому індивідуалізму, вбачаючи в цьому певну спадщину старого Риму.

Але коли далі доводиться говорити про глибоку філософічність „Божественної комедії” Данте, про карбовану прозу Макія-веллі й Галілея, — Фослер воліє відмовитися від якихось пояснень, кажучи: „Однинці спроможні на багато чого, що здається незвичайним для мовних звичок (*Sprachgewoehnung*) маси. За слуга верховинних осягів перестрибує, як Ельмові вогні з дзвіниці на дзвіницю”.

Уже з цього можна було б зробити деякі висновки загального й методологічного порядку, але простежмо спершу за дальшим ходом думок Фослера.

Характеристику французької культури слова він починає з того, що у Франції на вульгарно-латинську основу нащарувалися кельтські, германські і іберські впливи, однаке в новоутвореній синтезі визначальною лишилася романська впорядкованість форм. Сила наголосу посилилася, а місце його лишилося старе; усунення ненаголошених голосних було тільки посиленням старо-латинської тенденції; так само було і з дифтонгізацією; прийняті було в мову германські звуки були незабаром з неї усунені. Саме тому,

що французька мова в своєму розвитку зберегла старолатинську чіткість і впорядкованість, вона так легко ставала світовою мовою або мовою вищих соціальних прошарків інших народів.

У французькій літературі завжди були сильні елементи розваговости, легкої балаканини, приємного повчання, але не вони становили її суть і основу. Основним у французькій літературі був і є порив, убраний у карбовані форми. Так було в „Пісні про Ролянда”, в Корнеля й Гюго, так було в такій характеристичній для французів ораторській прозі Кальвіна, Боссюе, Руссо й Наполеона. Сила французької поезії ніколи не полягала в інтимності, в глибині самоспоглядання. Якщо в ній була ліричність, то це була ліричність не самотньої одиниці, а групи або загалу, як це є, скажімо, в Марсельєзі. Звідси своєрідна пропагандивність французької поезії. В певному розумінні французька поезія прагне анонімності: не в тому, щоб приховати прізвище автора, але в тому, щоб приховати його особистість стриманістю вислову, речевістю образів, нахилом до ясності, простоти, дисциплінованістю мовного виразу. Кажучи іншими словами: французька література завжди прагне клясицизму — і імена Малерба, Буальо, Фльобера й Леконт де Ліля тут однаково показові. Фослер не виводить клясицизм з раціоналізму та інтелектуалізму, але вбачає в них паралельні явища. Та сама настанова, що в літературі визначила себе як клясицизм, у філософії визначилася раціоналізмом.

Улюблені віршові структури французької поезії часто змінювалися, і віреле і рондо, свого часу найпопулярніші, відійшли на задній плян, алеalexandrійський вірш, що заступив їх, відзначався тим же нахилом до симетричності, вирахуваності, і в основі всіх їх лежала система, та сама система, побудована на зчисленні складів і регулюванні місця головних наголосів, дарма що своє внутрішнє виправдання ця система може знайти хібащо в поезії трубадурів XII сторіччя.

Але так само сувро регламентована і закріплена і французька літературна мова — і ці тенденції були в ній виразні ще задовго перед заснуванням академії. Так само в граматиці сьогодні існує ціла низка правил, що не мають жадного внутрішнього виправдання (узгодження дієприкметників, консервування багатьох виняткових граматичних форм тощо). Все скорено загальний дисципліні, що випливав з загальної ідеї. Французька мова — найбільш скуча з усіх європейських мов; вона цілком поставлена на службу суспільству і найменше дбає про вислів глибинно-індивідуального.

Як і в аналізі італійської мовної культури, Фослер не може і тут не бачити, що існують явища, що суперечать його схемі. Суворій дисциплінованості класицизму протистоять преціозна школа, академістам — натуралісти й імпресіоністи, парнасцям — Верлен. Спроба приєднати ці явища до загального потоку посиланням на те, що навіть найбільші бунтарі французької культури орієнтувалися на групи, а не на самих себе, ледве чи може задовольнити.

Згадує Фослер і противників „симетрії” у французькій літературі — Ляфонтена, Поля Фора, Кльоделя. Список таких імен можна було б безконечно продовжити, почавши хоч би з Рабле. Причин і меж їхньої „опозиційності” Фослер теж не розкриває.

На характеристиці еспанської мовної культури ми можемо зупинитися коротше. Характеристичними для неї Фослер уважає певну недбалість щодо форми вірша (важать цілі ритмічні ходи, а не склади; часті асонанси), брак інтересу до філологічної критики, зацікавленість дію, динамічність, настанову на живу й сильну реакцію, сполучення містики з натуралізмом, що знаходить своє віправдання в вірі, спільній авторам і читачам. У граматиці цьому відповідає щедре багатство форм, в літературі — розквіт таких жанрів як роман, драма (в її своєрідних еспанських виявах), крутійський і біографічний роман, приказка. Література зберігає глибокі зв'язки з народом, і учені не мають у ній жадного проводу.

В цьому розділі Фослер не наводить „винятків”, але досить згадати Гон'гору, щоб захитати тезу про демократизм еспанської літератури, або Б. Ібаньеса, щоб поставити під сумнів твердження про динамічність еспанської літератури.

У всіх трьох розділах Фослер не ставить питання про коріння тієї чи тієї духовно-культурної настанови різних народів. Він висуває як аксіому твердження про неминучість певної відповідності між тим, „як працює фантазія народу, і тим, як він вимовляє і артикулює”; але з приводу коріннів цього двоіпостасного явища він каже: „Індивідуальне лишається вічною таємницею” (58). Отже, — ignoramus et ignorabimus. Отже, — попри все те багатство філологічного досвіду, попри тонкість і високу культуру мовної і літературної аналізи, попри окремі незвичайно цікаві взагальнення й зіставлення, ми все таки залишаємося на ґрунті романтичних спроб схопити несхопне.

Не ставимо тут питання про генезу національних особливостей характеру й культури, хоч напевне, коли не говорити про першопричину, що взагалі неприступна людському розумові, можна багато чого в цих питаннях пояснити, спираючися на плюраліс-

тичну методологію. Але якою мірою Фослерові спостереження можуть претендувати на об'єктивність взагалі? Якою мірою можна пояснити відхилення від накреслюваних ним „норм”: мають воно взагалі причинові обґрунтування, чи може становляти просто статистичну закономірність?

Якщо тим часом абстрагуватися від тих відхилень, що їх визнає і сам Фослер, то треба визнати, що в його узагальненнях є елемент суб'єктивний і є елемент об'єктивний. Суб'єктивність тут неминуча, бо Фослер сам спостерігає і взагальнює не як універсальна людина, а як німець, і це й не може бути інакше, бо як відомо, універсальних людей нема і навіть найбільший учений не може не бути тим, чим він є. Якби ці ж самі спостереження робив українець або японець, то його висновки, незаперечно були б трохи інші. Так міняється образ красвиду залежно від кута, під яким його спостерігають, — як це може помітити кожний, їдучи автом і дивлячися на ту саму, скажімо, гору через певні перерви часу.

Скажімо, те, що видається Фослерові в італійців м'якістю, з погляду німця може так і є; але українець, погоджуючися з іншими ознаками, даними італійській мовній культурі в книжці Фослера, мабуть, схильний був би підкреслити не так м'якість, як певний нахил до пишноти, до кучерявости. Можливо, що це пояснювалося б більшою м'якістю самого українця.

Такого роду суб'єктивізм одначе, поперше, неминучий, а по-друге, не виключає і об'єктивності. Коли ми дивимося на гору з різної віддалі і під різними кутами, ми можемо суб'єктивно визнанити її розмір, але не помилимося в її кольорі, матеріалі, загальній формі. Та й сам розмір пощастиль більш-менш установити, порівнявши цю гору і кути зору щодо неї з іншими предметами, вже вимірюваними й вивченими.

Важливішим був би інший закид: в суті справи, крім деяких деталів, характеристика французької мовної культури в Фослера сходить на характеристику класицизму, еспанської — на характеристику барокко, італійської — розподіляється між стилем ренесансу і своєрідним рококо. Але хіба ці ж нації не знали інших стилів? Чи не пройшли вони через усі стилі? Чи не краще було б говорити про нахил кожної національної культури до певного стилю (що, звичайно, теж має свої глибокі причини в духовому естві і історії цього народу), а не поширювати характеристику стилю на характеристику всієї національної культури?

Але цим ми переходимо до вже поставленого питання: як пояснити відхилення від визначених дляожної національної мов-

ної культури типових властивостей? І тут, мабуть, могло б прийти на допомогу визнання діялектичного характеру історично-культурного розвитку. Якщо ми визнаємо, що явища людської культури, досягши свого розвитку, мусять відступати на другий плян, щоб дати місце своєму антиподові, аж поки він сам не вичерпається і не змушений буде знов відсунутися на задній плян перед своїм старим „конкурентом”, який тим часом злагатився новими можливостями й елементами, — великою мірою бувши заплідненим своїм антиподом (момент своєрідної синтези-зняття), то всі ці явища буде далеко легше поставити на свої місця. Ми встановимо тоді, що те, що Фослер уважає за типове для даної, скажімо, літератури, становить собою в суті справи типові риси того стилю, що переважає в літературі даної нації і що в ньому ця нація створила найбільше мистецьких цінностей. Тому справді цей стиль найглибше, найповніше, найщасливіше виявляє головні, внутрішньо притаманні духовості й культури даної нації риси. Але саме тому, що цей стиль типовий і властивий, він в силу закону свого руху-розвитку мусить породжувати стиль протилежного порядку, що забезпечує пізніші піднесення провідного стилю на вищий етап. Кожного разу до того ж обидва різновиди стилю виступають у конкретних історичних обставинах, у переломленні різних іншонаціональних культурних впливів, у переломленні різних творчих індивідуальностей, що й витворює безконечно-мінливу різnobарвність проявів культури.

Тоді італійські „суворі” стилі, що їх Фослер зв’язує з спадщиною старого Риму, були б закономірним додатком-противагою стилям „м’яким”, особливо типовим для італійської культури. Тоді не довелося б і досить таки „твердого” Д’Аннунціо підтягати, як на мене, досить штучно під „м’якість”. Тоді французькі дисиденти-бунтарі проти класицизму стали б на місце законного доважка-противаги панівному класицизму. Тоді вся система вийшла б із штучно створеного стану рівноваги і перейшла б у нормальний і природний стан руху. Тоді і дехто з індивідуальностей, що їх Фослерові довелося вивести поза межі національної культури (бо так по суті виходить), — повернулися б у лоно її (але не всі, бо Фослер має рацію, що не завжди особа може бути цілком і остаточно вставлена в закономірність історичного процесу).

Висуваючи це як привабливу гіпотезу, я не маю наміру тут обґрунтовувати її, бо це в даному зв’язку означало б написати з цього погляду історію романських літератур, на що я не маю ні можливостей, ні претенсії. Можу тільки сказати, що в історії української літератури дуже багато фактів потверджують цю гіпотезу.

До цього варта буде спеціально повернутися. Тут скажу тільки, що ця гіпотеза зокрема підтверджувала б щодо української літератури сучасності, але стосовну і до інших літератур світу теорію органічно-національного стилю (див. особливо мої статті в МУР 1 і МУР 3). Тоді ті стилі, що їх у нас заведено звати класичними, знаходять своє закономірне місце як другорядне врівноваження і противага провідним — національно-органічним стилям. Витворюється тоді картина, близька до тієї, що можна намалювати собі, приклавши цю гіпотезу до накресленої в Фослера характеристики італійської літератури й культури. Тим самим у новому світлі може постати і традиційне вже в нашому мовознавстві твердження про деякі риси спільноти між структурою й напрямом розвитку української і італійської мови, яке однаке теж повинне бути розвинене, науково обґрунтоване й виведене з тієї стадії дилетантськи-поверхових зіставлень, що на ній воно перебуває.

Однаке повернімось знов до книжки Фослера. Її появі 1946 року знаменна не тільки через її зміст. Вона знаменна і просто як факт. Вона вийшла в час, коли національне в Німеччині чи не ототожнювали з нацизмом, хоч нацизм у дійсності не є навіть націоналізмом, а тільки звиродніла форма націоналізму, звиродніла в силу цілої низки обставин, а передусім саме в силу його довгої в Німеччині скотості. Однаке національне настільки визначає собою життя кожного культурного народу, настільки переймає всі прояви його культурного життя, що не можна робити жадних історично-культурних узагальнень, якщо вони засновані на фактах, а не на загальниках про абстрактну вселюдськість (бо є і дуже конкретна вселюдськість), щоб не ствердити цього національного.

Книжка Фослера, як і особа цього визначного дослідника, нічого не має спільногого з нацизмом. Суб'єктивно він, можливо, і з націоналізмом навіть у його кращих івищих проявах, теж не має нічого спільногого. Недурно він на початку своєї книжки висуває навіть твердження, що дивним способом перегукується з відомою формулою про національну форму і інтернаціональний зміст усякої культури: „Те, про що я хочу говорити тут, становить собою тільки зовнішність (*Erscheinung*) і вираз, а не повну дійсність. Дійсність романських народів — це, як і в усіх народів, людський дух і людська природа” (5). І все таки об'єктивно Фослер стверджує первінність і неподоланість певних рис, властивих певним національним культурам, і тим самим стверджує живучість і визначальність проявів національного в явищах людських культур нового часу. Можливо, що якби книжка його була

присвячена не романським мовам, а, наприклад, германським, вона не мала б у Німеччині такого академічного характеру.

Але незалежно від цього книжка Фослера становить собою свідчення актуальності питання про національне в людських культурах як один з їх визначальних чинників, знов і знов підносить проблематику національно-органічного в культурах людства, його взаємин з історично-змінним, міри свідомості в його культивуванні — проблеми, що так гостро стоять перед вільною і поневоленою українською літературою.

М. ОРЕСТ

Нощь, стонущи ему грозою,
птичь убуди...

Слово о полку Ігореві

Стогнала ніч вітрами і грозою —
І птиць пробуджених тривожний крик,
І страхом мученого звіра рик
Лунали в серці провістю лихою...

Загибла чесна рать на полі бою,
І порох тіл і діл жорстоко зник.
Лишився подвиг твору — і повік
Він житиме нетлінною явою.

То уділ також наш. Холодний час
Своїми брилами засипле нас:
Гнів наш і біль, надії, наші брані.

Слів магія торкнулась їх: вони
Зостануться, всяка час повторні сни,
В мистецтві: в синій, неоцвітній рані.

БРУНО ГЕЦ

УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА СТИХІЇ У ГОГОЛЯ

В XIX. столітті, в якому сталося подивувідне піднесення російської літератури до світових висот, багато з великих російських поетів не були своїм походженням чисті росіяни.

В жилах Олександра Пушкіна, що відкриває чергу цих світлих умів, плила африканська кров... Його трохи молодший учасник, Михайло Лермонтов, був напівіспанського походження; Лермонтов виводиться від еспанських графів Лерма*). Граф Лев Толстой був нащадком німецького роду Діке (по-німецькому: „товстий”), що поселився в Росії та за визначні заслуги дочекався піднесення до графського стану. Федір Михайлович Достоєвський, — що його російське прізвище, взяте від земської посілости Достоєво, не є справжнім іменем його роду, — виводиться з варязько-литовської шляхетської родини; також мати Достоєвського була не росіянка, але українка. Подібне мішане походження можна ствердити в багатьох інших російських письменників.

Здається, що російська кров потребує такого припливу чужої крові, щоб сублімувати в геніальних мужах, що в них світ звик бачити справжніх репрезентантів російства. Це свідчить про силу і внутрішню міць російського народу, що він, саме завдяки цьому заплідненню через чужонаціональні елементи, зумів виявити свої незмірні духові глибини у мистецьких творах світового значення. Так російська література здобула собі загальноєвропейську позицію. Бо велика російська поезія має не лише національне, але й європейське покликання. Вже Достоєвський підніс у своїй славній пропам'ятній пушкінській промові, що російську поезію характеризує універсальна постава, що вона є носієм понаднаціональних імпульсів і ідей, провідним ком вселюдської братерської єдності понад усі державні й конфесійні поділи. Російська поезія виконувала це своє покликання, поки страшний переворот останніх десятиліть, що зруйнував високі російські культурні традиції, не заглушив тимчасово її могутнього голосу.

Отже нема нічого дивного в тому, що Микола Гоголь, один з найбільших російських прозаїків, по-крові взагалі не був ро-

сіянин, а українець. Хоч він себе почував росіянином і писав російською мовою, але він походив з чисто українського поміщицького і священичого шляхетського роду.

Українці, — слов'янська народність нарівні з чехами, поляками, хорватами, сербами, словінцями і т. д. — це не росіяни; подібно голландці, шведи, норвежці й данці — це германи, хоч не німці. Бездушна насильницька політика російського царата змагала, після підкорення свободолюбного козацького народу України, до його русифікації й навіть до знищення його власної національної назви. Українців просто охрестили „малоросами”, щоб таким чином доказати, що вони буцімто не окреміша нація зі своєрідною мовою, але галузь росіян.

Гоголь при всій внутрішній пов'язаності з російською культурою і духом, завжди оставався свідомий своєї української народності. І ми ніколи не зрозуміємо особливостей Гоголя, що відрізняють його від усіх інших російських письменників, якщо не бачитимемо в ньому не тільки росіянина, але й українця.

В якому ж відношенні стоїть специфічно російське до специфічно українського?

Росіянин — це син широких, незмірних рівнин і непрояхідних лісів. Українець — це син південної, буйної і різноманітної країни горбовин. Росіянин у своїх засновках немов приглушений, несвідомий, тяжкокровний, неіндивідуалістичний; в глибині його душі панує всеобіймаюче, нерозчленоване „ми”, а не „я”. Він радше пасивний як активний. Якщо він схоплюється до дії, або якщо до цього підганяє його якийсь деспот, то це буде колективний чин; він не хапає сам діло, але діло хапає його. Де росіянин серйозно береться до якоїсь справи, або де він панує, там часто не обходиться без метод насиленства. Бо здебільша він мусить наперед сам себе насилювати, поки він спроможній „діяти” щось, що виходить поза коловорот його звичного існування. Все нові несподівані вибухи дикости, а навіть жорстокости, рівноважаться в російській людині таким само стихійним почуттям вселюдського братерства. Коли росіянин пробуджується до духового життя, то його духовість показує абстрактні, узагальнюючі, всенівелюючі риси; вона, російська духовість, безбережна, вона розсаджує всі устійнені форми, переливається через усі розмежування, спрямовується на безко нечне й абсолютне. Росіянин абсолютний ідеаліст, або абсолютний матеріаліст, при чому один екстрем може повсякчасно перекинутися у протилежний. Він непогамований у любові й ненависті, одержимий Богом або радикально безбожний, він не знає

міри ані середини. Будучи зовсім не-„аполлінською” вдачею, він „діонісійський”, але не у грецькому, лише варварському розумінні. Росіянин у кожній ситуації негайно націлюється на найдальші цілі, на кінцеві розв’язки. Його світосприймання „апокаліптичне”. Зберігання органічно нарослих, священих форм здається йому гріхом; але коли він раз попав під владу форм, він доводить їх до найбільш задубілої обрядовщини. Бо росіянин у дійсності схильний до того, щоб в ім’я якогось абстрактного принципу, або всезахоплюючого почуття, розчинитися в нерозчленованому й нерозмежованому абсолюті. Для нього священна тисячеобразна різnobарвність світу переміняється в безбарвне світло Божественного Первопочатку. Росіянин прагне затратити власну особистість у нації, або в людстві. Коли росіянин надиханий релігійним духом, тоді він „аніма натуралітер хрістіяна” (природжений християнин). Але затративши релігійний первень, він потрапляє в радикалізм „розуму” й робиться революціонером заради самої революції.

Натомість українець — це в першу чергу мистецька людина, одержима любов’ю до різnobарвности життя в усіх його різноманітних виявах. Також релігійну сферу сприймає він, доходячи в цьому часто аж до забобонності, з позицій естетизму й образовости. Як підземні демонічні, так і надлюдські божественні сили з’являються українцеві завжди втілені в образи й постаті. У своєму особистому житті українець завжди підкреслений індивідуаліст (не зважаючи на глибоку свою закоріненість у рідній громаді, що однаке розуміється для нього само собою й над чим він отже й не потребує багато роздумувати). Він не мелянхолійний і не „широка натура”, як росіянин, але людина сповнена чудесної життерадості й фантазії; він ні якою мірою абстрактний принципіяліст, але зате поклонник життя; він поганин навіть ще у християнстві. Українець, — обдарований рухливою інтелігенцією, іскристим дотепом і героїчною пристрасністю, — більше „південний”, більше сонячний і змисловий, ніж росіянин.

Всі ці українські прикмети віднаходимо в поезії Гоголя. Все, що в інших російських оповідачів виступає, як суто психологічна акція, як глибинне душевне розбурхання, як психологічний конфлікт чи інтелектуальна проблема, — те в Гоголя надибуємо рівночасно перенесеним у площину барвистого зовнішнього дійства. Герої Гоголя сповнені майже хлоп’ячої пригодницької охоти. Світ Гоголя, — світ повнокровних, реальних людей; але між ними, як у казці, снуються цілі ватаги відьом, чортів, коболь-

дів, демонів, янголів і святих. А втім Гоголь далекий від всякої проблематики „окультизму”; той і цей світ сплітаються в нього зовсім природно й безпосередньо. Також трагічне не відділене від комічного, страхітливе від погідного.

Гоголя відзначає глибока свідомість, що в кожній людській дійсності приховане духове мітичне ядро. Але при цьому він, мов дитина, знаходить мистецьку насолоду в тому, щоб бавитися перемішуванням цього й того світів. Фантастика Гоголя ніколи не впадає в абстрактний інтелектуалізм, або у психологізм. Інтервенція неземних сил робить цей наш реальний світ ще тільки багатшим, барвистішим, многограннішим. Для українця Гоголя, цього вродженого артиста, гра і дійсність, фантазія і правда, — це одна нероздільна єдність. Він здібний сприйняти духовий сенс тільки в конкретній змисловій формі.

До цієї „української” породи належить більшість величніх і незрівняних новель-архітекторів Гоголя. Другий, „російський” бік його творчості, проблематичний і задуманий, засвідчує себе в романі „Мертві душі” та у славнім оповіданні „Шинеля”, що про нього Достоєвський, цей сuto російський письменник, сказав: „Ми всі вийшли із Гоголівської Шинелі”.

Щодо місця Гоголя у світовій літературі, то своїми українськими оповіданнями належить він до велетнів європейської романтики; але ті самі елементи, що їх зустрічаємо з західніх романтиків, у Гоголя виглядають природніше, стихійніше, реальніше. Зате, як поета „Мертвих душ” і „Шинелі”, можна його поставити на рівні з найвидатнішими реалістами. Він зовсім незрівняний змислововою інтенсивністю своїх картин і мелодійністю своєї мови. Як чистий мистець, він навіть перевищує Толстого і Достоєвського.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Есей, що його тут даємо у скороченні українському читачеві, становить собою післяслово до німецького перекладу вибраних творів Гоголя, що появився нещодавно у швайцарському видавництві „Манессе Ферляг” у Цюриху. Видавництво Манессе випустило за останні роки кілька десят томів у серії „Бібліотеки Світової Літератури”. Всі книжки однакового кишенькового формату, надруковані на тонкому папері, естетичні своїм виглядом. „Майстерні оповідання” Гоголя один із томів цієї серії. Варто відзначити, що з дев'яти новель, що їх знаходимо у збірці, сім належать до українського, а тільки дві до петербурзького циклу. Перекладач та автор післяслова німецький письменник Бруно Гец. Заголовок „Українська і російська стихії в Гоголя” дозволили ми собі додати самі.

Я мав нагоду зустрітися з Бруно Гец у Цюриху. Це мила старша людина, мабуть десь коло шістдесятки. У своєму літературному доробку має кілька збірок новель і лірики та один фантастично-психологічний роман, „Безпростірне царство”. Відомий представник сучасної глибинної психології К. Г. Юнг присвятив був раз розглядові цього помітного роману один повний курс своїх лекцій. Бруно Гец чимало працює також як перекладач. На варстati тепер у нього „Анна Кареніна” Толстого та антологія італійської поезії.

Бруно Гец родом з колишньої Російської імперії (Прибалтики). До Німеччини переїхав ще перед І. Світовою Війною, бо, як каже, не хотів залишатися у країні роздертій національними конфліктами. Гітлерівську епоху перебув у „внутрішній еміграції”. 1946 оселився у Швейцарії, але час до-часу буває в Німеччині з доповідями та авторськими вечорами.

Я спитав п. Гела, звідки він зачерпнув своє глибоке відчуття особливостей українського світу, докази чого він дав у своєму післяслові. „Я ніколи не був в Україні”, — відповів п. Гец, — „ані до революції, ані після неї. Але коли я студіював на університеті в Дорпаті, були в мене товариши, що походили з України. Не знаю, чи можна б їх було назвати національно свідомими в модерному розумінні. Але, приятелюючи з ними, я навчився бачити різниці української та російської ментальності. Щодо Гоголя, то цікавлюся ним здавна і дуже його люблю. Праця над перекладом Гоголя була для мене справжньою присміттю. Гоголя вважають за трохи загадкову постать в історії російської літератури. Не сумніваюся у тому, що ключ до розв'язки гоголівської проблеми лежить у тому, щоб уміти збалансувати в ньому українця, чи точніше людину на перехресті двох народів, двох культур. Цю ідею старався я дещо розвинути в моєму нарисі.”

Іван Лисяк-Рудницький

*) За Британською Енциклопедією Лермонтов шотландського походження. Також є відомості, що Лермонті, рід яких походить з XI століття, в XVIII ст. служили в польському війську, звідки частина роду перейшла до Росії. (Ред.)

Горючевъ

Е. О.

ДВОСОТЛІТТЯ БОРТНЯНСЬКОГО

(1751—1951)

Ім'я Дмитра Степановича Бортнянського ввійшло в історію української і всієї східноєвропейської культури — як ім'я одного з перших великих композиторів, який не лише володів високим рівнем тодішньої європейської майстерності, але й зберіг, поглибив і підніс на вищий рівень елементи національного формотворення. Автор глибоко досконалих, універсальних своюю жанровою різноманітністю творів — Бортнянський був одним із перших українських композиторів-професіоналів, що підніс українську творчу культуру до рівня тогочасної європейської музики і тим сприяв подальшому розвитку української музики.

Один із основоположників української музики, один із кращих представників так щедрого для української культури XVIII-го століття, він гідно репрезентував свого часу українську музику в тодішньому центрі світової музичної культури — в Італії, де були з визначним успіхом поставлені його опери. Славився він у тодішній Европі також культурою визначного диригента, що протягом багатьох років тримав під своїм керівництвом один із кращих тоді в світі хорів — хор „Придворної“ капелі в Петербурзі. Ім'я Бортнянського лишається живим також завдяки визначній якості його культових творів, що ось уже біля двох століть не перестають тішити своюю наснагою найширші кола прихильників православної церковної музики всього світу. Сьогодні Бортнянський дійсно живий композитор; своюю творчістю він пережив не лише багатьох своїх визначних сучасників, а й покоління наступників. А що може бути кращим доказом творчої спроможності композитора — як не те, що його слухають сьогодні так, як і майже двісті років тому.

Бортнянський народився в 1751 р. у Глухові, — помер у 1825 р. в Петербурзі. Зарахований до Петербурзької придворної капелі як співак, він брав участь у придворних операх виставах, а при відновленні „Альцести“ Раупаха в 1764 р. 13-ти річний Бортнянсь-

кий виступав уже в головній теноровій партії цієї опери — в ролі Адмета, царя Фери.

Тоді придворним капельмайстром у Петербурзі був один з найвизначніших італійських композиторів Галуппі, який звернув увагу на видатну музичну обдарованість молодого співака і добився його відрядження до Італії для завершення музичної освіти. Слідом за виїздом Галуппі, який вийшов у відставку в 1768 р., до нього у Венецію був посланий і Бортнянський. Невідомо чи Бортнянський учився лише в Італії і чи тільки в композитора Галуппі. Один з його перших творів „Німецька обідня”, в яку включив композитор „київський розпів” („імітаціон д'ен кантік де Київ”) свідчить про можливість науки Бортнянського також і в якогось німецького теоретика — можливо по дорозі з Італії — у Відні.

Твори Бортнянського, часу його навчання, переконливо свідчать з якою наполегливістю Бортнянський працював над удосконаленням тогочасного вокального стилю, поєднуючи українську пісенну інтонацію, і навіть цілі народні наспіви, з формами виробленними багатовіковою практикою професійної західної культури.

До виступу Бортнянського як культового композитора, до перших років капельмайстерства у Петербурзькій придворній капелі — він багато також працював у галузі створення світських жанрів. Так в останні два роки перебування в Італії він виставив у Венеції та Модені свої опери „драматичного стилю” (*opera-seria*) „Креонт” (1776 р.), „Алкід” (1778 р.), та „Квінт Фабій” (1779 р.). Вже ці опери висунули Бортнянського в ряди кращих оперних композиторів того часу та свідчили про засвоєння ним кращих традицій тогочасної оперової культури. З цими творами Бортнянський як композитор прилучився до передового напряму тодішньої західної музичної культури — класицизму. Але слабий розвиток музичної культури в тодішній Росії, куди Бортнянський, на пропозицію директора придворних театрів Єлагіна, повернувся в 1779 р., примусив його більшу частину своїх творчих сил віддати культовій музиці. Проте, призначений капельмайстром придворної капелі і діставши звання „директора вокальної музики”, Бортнянський одночасно був придворним клавісіністом, композитором та викладачем музики при дворі великого князя Павла, і тому мав обов’язок творити і світські твори.

Перші роки керування капелею Бортнянський присвячує переважно вдосконаленню хору. Поліпшивши склад капелі співаками з України, він добився змінення матеріяльного боку справи,

обстояв спеціяльне призначення капелі як церковного хору (доти капеля сполучала і функції театрального хору), — створив відповідний репертуар та піdnіс культуру хору до винятково високого рівня. (Берліоз під час відвідування Петербургу дорівнював якість цього хору до Сикстинської капелі). Тому не випадкова була концертова подорож Бортнянського з своїм хором по Європі. (Під час подорожі цей хор виступав також в українській греко-католицькій церкві св. Варвари у Відні).

Протягом 1778-1784 рр. Бортнянський написав низку творів світського змісту: сонати для чembalo, квінтет, опери „Le fancon”, та „Le fils-rival”, комедію з балетом „Le fete du Seigneur”, симфонію для камерного складу (власне так зв. „столову симфонію”), та значну кількість інших інструментальних та вокальних творів.

Творчість Бортнянського показує яке різnobічне й значне було його обдаровання, яка висока була його майстерність для композитора XVIII стол. Будучи винятково різноманітним своїми жанрами („італійські опери-серії”, „французькі-буфф”, вісім клавірних сонат, квартети, квінтети, септет, скрипкові сонати, клавірний концерт, „італійські” арії, „французькі пісні”), — він зосредив свою творчість особливо в ділянці культової музики. В центрі його культових творів стоять концерти-мотети на чотири голоси (числом 35) та на два мішані хори (числом 10). Крім того, Бортнянський написав безліч сутто літургічних хорів, окремих частин богослужби та культових пісень для голосу з клавіром.

Всі найвизначніші дослідники музики Бортнянського стверджують виключно високий рівень його майстерності, багатство мелодійної винахідливості, ритмічної свободи, суворо класичної у своїй тональній логіці, але винахідливої акордовими сполученнями (широке вживання домінантспектакорду, нонакорду, акордів VI ступні і т. п.) — гармонії, близькуче володіння контрапунктом, широке користування прийомами фуги та фугатто.

Так, наприклад, безперечно один з найвизначніших музикознавців нашого часу — Б. Асафев (Ігор Глебов) — у статті „Об исследовании русской музыки XVIII века, и двух операх Бортнянского”, надрукованій у збірнику „Музыка и музикальный быт старой России”, т. 1. (Ленінград, „Академія”, 1927) — неодноразово порівнює винахідливість Бортнянського з Моцартом, підкреслюючи високий рівень опанування ним засобів раннього класичного стилю. А Фіндейзен в „Очерках истории музыки в России”, приділяючи значну увагу розглядові інструментальних творів Бортнянського, зокрема дорівнює його клавірні сонати до кращих

зразків тогочасних західноєвропейських композиторів, вважаючи, що деякі з них „якістю тематичного матеріалу та багатством засобів розробки змістовніші багатьох сонат його сучасників”.

Одноразово дослідники творчості Бортнянського підkreślують українську природу його іntonування, органічність розвитку ним українського пісенного формотворення та широке використання ним народньо-пісенного тематизму (зокрема в П'ятій і Шостій клавірних сонатах, у культових творах, тощо).

Але напевно головне, що забезпечило таке виняткове значіння творчості Бортнянського — це те, що, будучи прекрасним майстром, що опанував високий рівень класичного стилю, Бортнянський водночас органічно перетворив у своїй творчості і те основне, що складало підвальнини цього стилю.

Індивідуалізм XIX століття та доба „власних зусиль” романтизму привчили людство до методу художньої оцінки, заснованого на думці, що естетично цінне лише те, що суб’єктивно яскраве, нове, оригінальне, самобутнє, — і то насамперед щодо винаходу самого музичного матеріалу. Суб’єктивне сприйняття явищ та вчування в них викликало гостро особистий емоційний тонус музичної творчості та привело врешті до самовпевненого егоцентризму в музиці кінця минулого століття та початку нового. При цьому сферою і ціллю художнього вислову й діяння стало егоцентричне життєвідчуття. Але приблизно до середини XVIII стол., особливо в творчості таких гігантів музичного мистецтва, як І. С. Бах та Гендель, у музиці панували канони протилежної своїми принципами естетики. Тоді вважалось доцільним те, що виразно і сильно звучало на підставі більшості загальнозрозумілих інтонаційних формул, які були в загальному вжитку. Інакше кажучи — те, що суспільно було засвоєне, та що направляло творчість не стільки по лінії різкої новизни винаходу самого матеріалу, скільки по лінії комбінуючої майстерності — майстерності, що перетворювала „дане і знайоме” в „дане й знайоме по іншому”. Новизна музичної фактури та винахідливість обробки матеріалу приваблювали тоді знавців, але сам собою матеріал був зрозумілій найширшим колам слухачів. Наши часи вимагають абсолютної новизни звучання, навіть іноді коштом строгости та глибини думки. Проте, в кінці XVIII стол. — сила, величність та життєздатність музики спирались на вміння говорити художньо виразно про нове світовідчуття та по новому всім зрозумілою мовою.

Саме ці принципи творчої естетики класицизму й обумовили той універсалізм музичної мови Бортнянського, який не перестає

приваблювати своєю силою виразності ось уже протягом цілого двосотліття. І коли минулого року в Європі надзвичайно урочисто святкували 200-річчя найвизначнішого німецького культивованого композитора Й. С. Баха, який помер за рік до народження Д. С. Бортнянського, то 200-річчя народження Бортнянського не могли відзначити навіть звичайним концертом ні дома, ні на чужині. Цей факт характеризує звичайно не спадщину Бортнянського, а трагічну сьогоднішню ситуацію нашої культури і нашого суспільства.

МИХАИЛО ВЕТУХІВ

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Українська Академія Наук, оформлена законом української держави від 14 листопада 1918 року, як державна установа всеукраїнського значення, була завершенням багаторічних праґнень українських вчених до організованої спільної наукової праці, яка, зокрема, мала поставити українознавство на рівень світової науки.

В цій статті я хочу лише конспективно накреслити основні етапи розвитку Української Академії Наук, залишаючи опис окремих моментів надалі.

Предтечі Української Академії Наук до 1917 року. — Створення Української Академії Наук назріло внаслідок довгої підготовчої праці українських учених, які працювали в імператорських університетах і наукових товариствах дореволюційної Росії. Думаю, що в підготовці Української Академії Наук найбільшу роль відіграли такі наукові осередки: „Юго-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества”, заснований в 1873 році українськими вченими, які праґнули знайти певні організаційні форми для розвитку української науки. Найбільшу роль там відіграли П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, К. Михальчук, І. Руденко, Ол. Русів, П. Житецький та інші. „Харьковское Историко-Филологическое Общество”, засноване в 1892 році, відіграво також велику роль; серед членів його були такі видатні учени, як О. Потебня, Д. Багалій, М. Сумцов. Видатну роль в самоорганізації українських учених відіграво і Нauкове Товариство в Києві, засноване в 1907 році, за участю таких стовпів української науки, як В. Антонович, М. Грушевський, В. Перець, О. Левицький та молодий ще тоді Д. Дорошенко.

Київська Духовна Академія, Харківський і Київський університети, Київська Археографічна Комісія, Історичне Товариство Нестора-Літописця, журнал „Киевская Старина” завжди були осередками, коло яких купчились українські вчені.

Слід згадати і про окремих учених, що по одному-два працювали в інших містах України, але уміли створити осередки української науки, як, наприклад, Д. Яворницький, що створив Музей у Катеринославі, В. Модзалевський, що працював у Черні-

тівському Архіві, зробивши з нього осередок українознавства, М. Слабченко, що працював в Одесі.

Безумовно поважну роль відіграли і впливи із Західної України, з боку Наукового Товариства імені Шевченка, де також був гурт учених великого маштабу і яке виникло в 1892 році шляхом реорганізації Товариства імені Шевченка, що повстало в 1873 році і мало характер літературно-наукового товариства.

Звичайно, і вчені, що були поза Україною, як наприклад, А. Кримський, Ф. Вовк прикладали сил до організації української науки.

УАН 1917—1918 років. — Революція 1917 року дала можливості для офіційного завершення організаційних форм української науки. На Україну почали вертатися українські вчені, які до революції працювали в університетах Росії. 1917 рік прошов у підготовці, а з червня 1918 року працювала комісія в складі професорів Багалія, Вернадського, Кістяковського, Кримського, Туган-Барановського, яка виробила проект статуту Академії, як державної установи та проект її штатів.

14. листопада 1918 року був виданий закон про створення Української Академії Наук. Статут Академії передбачав три відділи: 1. Історично-філологічний, що мав 22 катедри і мав зосередити всі галузі знання, зв'язані з українознавством; 2. Фізико-природничо-математичний, що мав присвятити увагу вивченню продукційних сил України і 3. Соціально-економічний, що об'єднував юридичні та економічні науки і мав досліджувати народне господарство України. При Українській Академії Наук була Всенародня Бібліотека України, Музей Мистецтв, Акліматизаційний Сад і Краєзнавча Комісія. Наказ від 14 листопада затвердив 12 дійсних членів УАН, по 4 у кожному відділі.

Найвищим органом Української Академії Наук було Спільне Зібрання, яке на своєму першому засіданні 27 листопада 1918 року закритим голосуванням обрало Головою-Президентом Української Академії Наук, вченого світової слави, професора мінералогії, Володимира Вернадського, що був тоді дійсним членом Російської Академії Наук.

Українські наукові і культурні кола, всі вчені-українці гаряче підтримали Українську Академію Наук. Це була не тільки офіційна установа, а справжнє вогнище української науки, осередок української наукової думки.

1919—1921 роки. — Не зважаючи на надзвичайно важкі умови 1919-20 років, на кількаразові зміни влади, на матеріальні недостачі, Українська Академія Наук безпереривно працювала.

„Спільне Зібрання” систематично відбувало свої засідання, Всено-родня Бібліотека зростала, поширювалися приміщення Академії.

Академік Вернадський в 1919 році виїхав з України; після того виконували обов'язки президента УАН проф. О. Левицький та М. Василенко, поки не був обраний президентом ботанік, проф. Володимир Липський.

З кінця 1920 року в Україні остаточно захопили владу совети. Частина академіків і учених виїхала з України. 1921 рік був надзвичайно важким через руйну і голод.

1922—1928 роки. — Роки 1922-28 становили собою період найбільш серйозної і успішної роботи Української Академії Наук, це був час розвитку української науки. Партийне керівництво ще не проходило всередину науки. В цей час особливо зросла Бібліотека, музей, повстало багато нових інститутів, зокрема в галузі біологічних і фізико-технічних наук. До Академії прийшло багато нових видатних учених, як Шмальгавзен, Богомолець, Заболотний, Шапошніков. В Харкові українські вчені організувалися в „Харківському Науковому Товаристві при Всеукраїнській Академії Наук”.

Великою подією цього періоду був поворот із закордону проф. Михайла Грушевського (1924 р.), що своєю великою індівідуальністю кардинально впливав на діяльність Академії.

1928—1931 роки. — 1928 рік був переломовим у політиці большевиків щодо України, зокрема партійне керівництво почало проникати в усі культурні інституції. Почалась рішуча боротьба з „націоналізмом”. В 1929 році було заарештовано ряд відомих академіків і учених, в 1930 році над ними влаштовано процес.

В 1928 році за наказом уряду до президії Академії введено партійців — В. Затонського, М. Скрипника. Змінено керівництво Академії. Замість Липського Академію очолив відомий учений-бактеріолог, Д. Заболотний.

В цей період партійне керівництво рішуче вирішило опанувати українську науку і в цей час пророблено такі заходи: в 1928 році змінено статут Академії, скасовано пункт про те, що академіки не можуть працювати в інших установах, крім Академії, зокрема обійтися високі урядові посади. Учених, що виставили свої кандидатури на академіків, почали обговорювати на широких „громадських” зборах, тобто відбувався „громадський тиск”, яким проводили кандидатів з наказу партії. Так штучно провели нових академіків: Яворського, Скрипника, Юринця, Шліхтера.

В науці почали проводити марксо-ленінську методологію. Поступово обривали зв'язок із Західною Україною.

1930 рік став роком початку остаточного подолання більшевиками української науки. З Академії Наук старанно викорінено дух ентузіазму, відданої, ідейної праці над проблемами українознавства, вільної дискусії і необмеженої творчості.

Комунисти принесли з собою казенну рутину, ідейну убогість, доктринерську обмеженість.

1931—1941 роки. — Остаточна ліквідація української науки і перетворення її на інструмент для виконання директив партії з Москви, зв'язана з часом, коли на неодмінного секретаря Української Академії Наук призначено близького до комуністичних кіл О. Палладіна. Стиль роботи Української Академії Наук рішуче перемінився: вона фактично стала філією Всесоюзної Академії Наук у Москві.

Президентом Академії по смерті Заболотного став академік О. Богомолець, який практично не мав впливу на працю Академії, бо всі справи були в руках партійної організації.

Цей період характеризується надбаннями українських учених в галузі фізико-технічних і медичних наук, але ґвалтовним припиненням праці в галузі українознавства.

Поступово познікали всі ветерани гуманітарних галузей української науки. Навіть комуністи — Яворський, Юринець, що колись громили „буржуазний націоналізм”, переселилися з поля науки у північні табори. Скрипник покінчив життя самогубством, Шліхтер був ліквідований; найдовше тримався Затонський але і його слід загубився в тюрмах НКВД.

Коли було приєднано в 1939 році Галичину, то там Советська влада запровадила щодо науки ту ж саму політику, що була й на Україні.

1941—1945 роки. — В 1941 році, під час війни академіків примусово вивезено до Уфи, з дійсних членів залишилося в Києві лише троє. В Уфі українські учени працювали в дуже примітивних умовах, але видали кілька томів наукових праць.

Спроби відновити роботу Академії за умов німецької окупації не дали позитивних наслідків.

1945—1951. — По закінченні війни Академія Наук УССР відновляє роботу в Києві, як фактичний філіял Всесоюзної Академії Наук, бо в Москві існує спеціальна „Рада для координації наукової діяльності академій наук союзних республік”. Президентом Академії Наук УССР, після смерті акад. Богомольця, став О. Палладін, член комуністичної партії.

Тепер Академія Наук УССР об'єднує 77 дійсних членів, 87 членів-кореспондентів, 79 докторів наук, 627 кандидатів наук,

547 молодших наукових співробітників. У Львові працює філіял Академії Наук УССР, де працює 94 наукових співробітників.

Академія Наук УССР найбільше працює в галузі технічних, медичних і природничих наук, виконуючи практичні завдання на замовлення різних установ народного господарства. Наприклад, при Академії Наук існує „Комітет сприяння великим будовам комунізму”.

Гуманітарні науки є в повному занепаді. Влітку 1951 нещасним решткам, що працюють у галузі гуманітарних наук (як наприклад, академік М. Рильський, директор Інституту Мистецтвознавства, Фольклору і Етнографії) на засіданні Президії Академії Наук довелося знову каятися у власних „помилках”, в зв'язку з статтею „Правди” від 4 липня.

УВАН. — Ті учені, яким пощастило вирватися на захід, у противагу до невільничої Академії Наук в УССР, створили в Авгзбурзі в 1945 році Вільну Академію Наук, яка тепер має своїх членів у багатьох вільних країнах світу.

Поважна кількість дійсних членів перебуває тепер у США, які ведуть свою працю зорганізовано в Українській Вільній Академії Наук в США. Основне завдання Української Вільної Академії Наук — підтримати розвиток тих галузей знання, що заборонені і занедбані на Україні, а також зміцнювати зв'язки із світовою науковою.

ВАСИЛЬ КАНІСТ.
(1756—1823)

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛІН

ВАСИЛЬ КАПНІСТ*)

(1756—1823)

I.

„Друг Родини он был”. — Ці правдиві слова з автоепітафії Капніста найкраще і найглибше передають нащадкам всю суть цієї людини і громадсько-політичного діяча. Бо все життя Василя Капніста — з початку і до кінця — було присвячене натхненному служженню своїй Батьківщині. Глибоко-поетична натура, тонкий лірик, закоханий у своїй чудовій і затишній Обухівці, який він присвятив прекрасні строфі, — він не вагався ні хвилини — чи гострою, пекучою сатирою бичувати російську централістичну політику, скеровану проти України, чи навіть кидати все, сім'ю, поезію, російських друзів, маєток, впливове службове становище одного з перших дворян Імперії, і їхати закордон, шукати там допомоги для своєї, уярмленої Москвою, Батьківщини, наражуючися на небезпеку традиційного й облудного російського тавра „зрадника”, на гоніння, на смерть. Глибоко самолюбна вдача, ображений своїми найкращими друзями, він, після багатолітньої ворожнечі, перший простягав їм дружню руку тоді, коли цього вимагали інтереси його батьківщини — її визволення або навіть найменше полегшення того важкого ярма, яке лягло на її страдницькі плечі. Відомий письменник, член Російської Академії і багатьох літературних товариств, інтимно своя людина в колі вищої петербурзької інтелігенції того часу, він, з походження напівгрек, напів-українець, завжди і скрізь — і в чужому російському оточенні, і на закордонній чужині, і на Батьківщині, де він прожив більшу частину свого життя, — залишався українцем в найкращому, найглибшому розумінні цього слова — у країнським патріотом, велич імення якого пережила багато поколінь і вічно залишиться на скрижалах нашої історії.

Капністи у XVIII ст. були нові люди на Україні. Традиційна генеалогія Капністів дуже заплутана. Вона каже, що Стомателло

*) Цей нарис являє собою окремий розділ приготованої до друку праці автора: „Люди Старої України (XVIII ст.)”.

Петрович Капніссіс, грек з острова Занте, що належав тоді Венеції, р. 1702 дістав од дожа Алойзо Моченіго графський титул Венеціянської Республіки. Це, мабуть, так і було. Але далі починаються генеалогічні кунстштишки, які викликають зовсім слушні сумніви дослідників. Бо ж Капністи хочуть довести, що той Петро Христофорович, який допомагав своїм загоном російському цареві Петрові I під час війни з турками (1710-1711 рр.) і після прутської поразки втік до Росії, був унук того Стомателла Капніссіса. Це була безперечна нісенітниця, сенс якої полягав хібащо в тому, щоб прицепити безрідного (або худорідного) грека Петра Христофоровича до одноіменного венеціянського нобіля. Так чи інакше, Петро Капніст оселився в російській державі. Це і був дід Василя Васильовича Капніста.

Син його Василь Петрович Капніст перейшов до Росії (властиwo, до Слобідської України) разом з батьком р. 1711, був бойовий старшина. Він відзначився в Кримських походах 1736 і 1738 років, і 1737 був призначений полковником Миргородським, діставши там багаті маєтки. На початку 1750-х років він став жертвою доносу, який обвинувачував його у державній зраді супроти Росії і зокрема — у змові і готованні атентату проти імператриці Елизавети, а також у різних зловживаннях і надужиттях під час командування Миргородським полком. Ця сенсаційна справа, що завдала багато лиха Капністові (він був усунутий від уряду і заарештований) виявилася блефом. В. П. Капніст був реабілітований, нагороджений рідким серед української старшини російським чином бригадира і призначений командиром Слобідських полків. Він брав участь у Семилітній війні й 19. VIII. 1757 р. впав у битві при Грос-Егерсдорфі, у Прусії.

В. П. Капніст був одружений двічі: першим шлюбом з якоюсь грекинею Согден; другим — з Софією Андріївною Дунин-Борковською, донькою бунчукового товариша, що поріднило Капністів майже з усією вищою українською старшиною (Дунин-Борковські, Апостоли, Скоропадські, Лизогуби, Забіли, Бороздни, Домонтовичі, Танські, Томари, Шираї, Леонтовичі, Галагани, Корицькі, Ждановичі, Турковські, Марковичі, Дублянські, Гудовичі тощо) і увело їх у коло української шляхетської аристократії.

Діти від обох шлюбів (6 синів і, здається, одна донька) утворили немов би дві окремі родини Капністів, дальша історія яких пішла різними шляхами. Грецька родина В. П. Капніста складалася з двох синів. Старший, Данило Васильович, що вчився у Київській Академії, помер до 1759 року. Другий син — Ананій (чи

Олексій) Васильович був бунчуковим товаришем і помер до 1802 року.

Друга — українська — родина В. П. Капніста складалася з чотирьох синів. Старший з них — Микола Васильович служив у гвардії, де мав чин прaporщика (1788), а згодом був на цивільній службі, де дістав чин надвірного радника (1802). Він був Кременчуцьким (1788) і Градицьким (1789) повітовим і Катеринославським губерніяльним (1705) маршалом шляхетства. Був одружений з донькою бунчукового товариша Маврою Григорівною Новицькою (першого подружжя — Требинською) і був живий ще р. 1811. Четвертий син В. П. Капніста — Андрій Васильович, гвардій підпоручник у відставці (1802), помер божевільним. Зате обидва наймолодші сини В. П. Капніста — Петро і Василь були дуже інтересні люди. Петро Васильович Капніст народився десь на початку 1750-их рр. З року 1758 він числився на військовій службі, яку покинув р. 1775 у чині гвардій прaporщика. С відомості, що його відставка була викликана особистою сутичкою з усемогутнім тоді кн. Потьомкіним. Після відставки Петро Капніст виїздить за кордон, де перебував (з перервами) понад 20 років. Він побував у Голляндії і Франції, де жив у 1789-1793 рр. і служив у ляйб-гвардії короля Людовика XVI і був свідком Великої Французької Революції. Згодом він жив у Англії, звідки вивіз дружину — англійку (Елизавету Тимофіївну Гаусман). Він повернувся на батьківщину переконаним республіканцем і, власник 800 кріпаків (у Полтавській і Катеринославській губерніях), в своєму маєткові — с. Турбайцях (Хорольського повіту) завів „республіку”. Це, звичайно, межувало з дивацтвом, але в основі цього були справді глибокі й ширі переконання республіканця-демократа. Петро Капніст помер 22. XI. 1826 року.

Іншої вдачі був його молодший брат, зв'язаний з ним багатолітньою дружбою і спільністю національно-політичних інтересів. Василь Васильович Капніст народився року 1756 в селі Обухівці, Сорочинської сотні, Миргородського полку. Він рано втратив батька, і його молоді роки пройшли в українському оточенні матері. Софія Андріївна Капніст, народжена Дунин-Борковська, була дуже інтересна людина. Це був справжній тип старої української жінки-матері, господині, патріотки. „Наша бабушка, — пише про неї донька В. В. Капніста, — Софія Васильовна Скалон, — оставши вдовою, жила в Обуховке. Хотя она происходила из хорошей дворянской фамилии..., но была мало образована. Недостаток образования искупался в ней природным умом. Владея большим именем мужа, состоявшим из 6000 душ в разных губерниях Мало-

россии, имением неустроенным и следственно малодоходным, она, несмотря на это, употребляла все средства, чтобы дать хорошее образование своим 4 сыновьям: Николаю, Петру, Андрею и Василию, поместя их в лучший того времени Петербургский пансион". Вона зберегла й упорядкувала маєтки свого покійного чоловіка і залишила своїм дітям багату спадщину. Була щира українська патріотка, в країному, старосвітському розумінні цього слова, вдягалася в українське національне вбрання, розмовляла виключно українською мовою і не любила дружини свого сина Василя тільки за те, що та була „московка”. Саме вона посіяла в душі своїх синів зерна українського патріотизму, що згодом дали такі багаті плоди. Майже всі сини її були українські патріоти. Микола Васильович, дідич с. Манжелії, і вся його родина розмовляли звичайно українською мовою. На вимогу Петра Васильовича, священик с. Турбайців виголошував казання тільки українською мовою. А Василь Васильович, хоч і писав свої твори російською мовою і був відомий російський поет, посів визначне місце в історії боротьби українського народу за свою державну незалежність.

Отже, освіту свою В. В. Капніст дістав у Петербурзькому пансионі. Саме з того часу починаються його широкі й дружні зв'язки в колах російської інтелігенції, які він зберіг на все життя. Р. 1771 Капніст вступає на службу капралом ляйб-гвардії Ізмайлівського полку і того ж року дістає чин підпрапорщика. На початку 1772 року він переходить сержантом до Преображенського полку, де р. 1775 дістає чин прапорщика. Але незабаром він виходить у відставку з чином підпоручника гвардії і повертається на Україну.

Немає сумніву, що військова служба не припала до серця молодому Капністові. Він явно потрапив не на свою стежку. І відставка, очевидчаки, була тільки антрактом перед дальшими, широкими кроками життя. Капніст шукає нових шляхів — знайти їх було йому, видимо, не так легко, тим паче, що в нього рано прокидається дух протесту проти встановленого „порядку”, спочатку протесту стихійного, а згодом свідомої політичної боротьби проти російського централізму. З цього погляду дуже характерна справа, яка виникла р. 1776, ще коли Капніст був на службі. Того року „находящійся въ Малороссії у покупки строевыхъ лошадей Псковского карабинерного полку” підполковник Баанов подав своєму вищому начальству „челобитную”, де він скаржився „на отставного гвардія прапорщика Петра Капніста и гвардія жъ Преображенского полку сержантовъ Василя и Андрея Капністовъ же въ вызываніи ими его, Баанова, въ Малороссійскомъ городѣ Хоролѣ за напоминаніе имъ тѣмъ сержантамъ, для чего

они осмѣливаются, въ противность имянного указа, ъздить не въ позволенномъ экипажъ, то-есть четвернею въ каретъ и съ вершинами, и что на двухъ человѣкахъ была ливрея, выкладенная вмѣсто петлицъ бѣлымъ узкимъ галуномъ, — на поединокъ и въ разбросаніи пасквильныхъ ругательныхъ писемъ". Ображений підполковник просив о „учиненіи съ ними за что какъ законы и указы повелѣваютъ". І пішла писать губернія. Фельдмаршал кн. О. М. Голіцин вдався до Військової Колегії та до Малоросійської Колегії, яка, в свою чергу, доручила перевести слідство Миргородському судові. Цілком невинний епізод на весіллі в домі земського судді Миргородського повіту Семена Родзянка, який женив свого сина, бунчукового товариша Омеляна Родзянка, набрав би дуже прикрого характеру для молодих Капністів. Та, спасибі, слідство встановило, Капністи (мова мовилася про Андрія та Василя Капністів, бо Петро, як відставний, не підлягав обмеженням), „будучи на сватбѣ, ъздили верховыми лошадми, и на людяхъ ихъ ливрея была съ простого сѣраго сукна", а Військова Колегія, з своего боку, прикро зауважила амбіціозному підполковникові, що в такій приватній справі йому „Военную Коллегію безполезными переписками утруждать не надлежало". Так ця кляузна справа і закінчилася нічим.

Утворення лівобережно-українських намісництв відкрило перед молодим Капністом перспективи службової діяльності на Україні. Спочатку він шукає собі долі на шивільній службі. Мабуть, за допомогою своїх родичів — Дунин-Борковських, він р. 1781 дістає посаду стряпчого в Чернігівському Верхньому Земському Суді. На початку наступного року 25-літній В. Капніст був обраний маршалом шляхетства свого рідного Миргородського повіту. Але, мабуть, тоді Капністові потрібна була служба для заробітку, і він шукає її в Петербурзі. Р. 1782, у серпні, за допомогою О. Безбородька (можливо, Капністові тут став у пригоді його швагер М. О. Львов, великий приятель Безбородька), він був призначений контрольором Головного Поштового Управління, але і на цій посаді витримав не більше року. У травні р. 1783 він знову подався до демісії і повернувся на Україну, бо він, як казав його приятель І. І. Хемніцер, „писать хочеть, потому что, можетъ быть, онъ свое блаженство въ етомъ находить" (лист до О. М. Львова з 2. VII. 1783 р.).

II.

Цей петербурзький період в житті В. Капніста мав неабияке значення для розвитку його літературної діяльності. Зокрема, Капніст входить до того цікавого й важливого в історії російської

літератури її громадської думки XVIII ст. кола літераторів, що гуртувалося навколо найвизначнішого з російських поетів того часу — Гаврила Романовича Державіна. Один з учасників цього літературного гуртка, відомий російський поет, байкар і державний діяч (був міністром юстиції за Олександра I) Іван Іванович Дмитрієв, у своїх Записках пише: „Н. А. и Ф. П. Лъвовы¹, А. Н. Оленинъ², П. А. Вельяминовъ³ составляли почти ежедневное общество Державина. Здѣсь же познакомился я съ Василемъ Капністомъ. Онъ по нѣскольку мѣсяцевъ проживалъ въ Петербургѣ, пріѣзжая изъ Малороссіи, его отчизны, и веселымъ остроумiemъ, вопреки меланхолическому тону стиховъ своихъ, оживлялъ нашу бесѣду”.

До цього дружнього гурту належали ще: відомий байкар Іван Іванович Хемніцер (згодом, з 1782 р., російський генеральний консул у Смірні), поет-українець Іполіт Федорович Богданович (1743-1803), урядовець Колегії Закордонних Справ, член Російської Академії, автор славнозвісної поеми „Душенька”, літератор Олександер Васильович Храповицький (1749-1801), родом із Смоленської шляхти, статс-секретар імператриці Катерини II і автор цікавого „Дневника” (1782-1793), колись генерал-аудитор-лейтенант у штаті фельдмаршала гр. К. Розумовського (1772), старший брат В. В. Капніста — П. В. Капніст та інші. Це був хоч і невеличкий, але найвпливовіший осередок поступової російської літератури і громадської думки того часу, далекий і від соціально-політичного радикалізму Радіщевського гуртка (зокрема його „Вольного Общества Любителей словесности, наукъ и художествъ” або його „Собрания переводчиковъ” і „Общества для напечатанія переводовъ”, де брали участь також українці — К. І. Дараган, І. Оп. Конванько, І. І. Богаєвський, І. Г. Долинський тощо), хоч контакт між ними був (власне, між Радіщевим і Державіним, одним з не-багатьох, кому Радіщев послав примірник свого „Путешествія изъ Петербурга въ Москву”) і від реакційності В. Рубана *et tutti quanti*. В цьому дружньому колі високо тримали прapor літератури і дивилися на неї, як на найвище служіння суспільству. Вони з огидою й обуренням ставилися до звичайної тоді моди на „підносну

¹ Миколай Александрович Львов (1751-1803), член Російської Академії, письменник і поет, перекладач Анакреона і трактату Палладія, тонкий літературний критик, талановитий архітект і теоретик мистецтва, нарещті, геолог. Федір Петрович Львов (†1835), двоюрідний брат і зять М. О. Львова, — письменник і поет.

² Олексій Миколаєвич Оленін, вчений, літератор, аматор мистецтва і старовинностей, згодом директор Імператорської Публічної Бібліотеки в Петербурзі.

³ Петро Лукич (в Дмитрієва неточно: П. А.) Вельямінов, поет.

поезію" і недарма саме Капніст, у своїй „Сатирѣ” затаврував відомого тоді петербурзького літератора, українця родом, В. Г. Рубана:

Но можно ли какимъ спасительнымъ закономъ
Принудить Рубова⁴ мириться съ Аполлономъ,
Не ставить на подрядъ за деньги гнусныхъ одѣ
И рыломъ не мутить Кастальскихъ чистыхъ водъ?

В це коло В. Капніст увійшов і як відомий літератор, поет, і як свояк М. Львова і (згодом) Державіна.⁵ Ще р. 1774 Капніст, якому було тоді 18 років, написав свій перший твір, французькою мовою, „Ode a l'occasion de la paix conclue entre la Russie et la Porte Ottomane a Kaynardi le 10 Juillet Anno 1774.”

Та особливо відомим стало ім'я Капніста, коли р. 1780 була надрукована в „Санктпетербургскомъ Вѣстникѣ” його славнозвісна, дуже гостра „Сатира” („Сатира первая”⁶). „Она — згадує М. О. Дмитріев — возбудила негодованіе на сочинителя за личности”. (Капніст бичує в ній реакційних, здебільшого бездарних, російських літераторів того часу), після чого Капніст „закаялся писать сатиры”. В Державінському літературному гуртку Капніст займав особливе місце. Цілком слушно пише знавець Державіна і редактор академічного видання його творів — акад. Я. К. Гrot: — „Капністъ, не обладая такимъ самобытнымъ талантомъ, какъ Державинъ,... далеко превосходилъ его въ свѣтскомъ образованіи, въ знаніи теоріи искусствъ, въ версификаціи и даже въ правильности русскаго языка, хотя и не могъ, въ употребленіи его, освободиться отъ слѣдовъ своего малороссійскаго происхожденія даже на письмѣ.” Між іншим, Капніст, разом з І. І. Дмитрієвим, брав участь у редактуванні творів Державіна. Людина високої культури, знайомий з античними мовами і великий прихильник клясицизму, — Капніст вніс багато нового і в російську літературну мову, і в ідейний арсенал російської літератури. Він був одним з тих культурних українців, які так багато зробили в XVIII—XIX ст. для розвитку російської літературної мови, або, власне кажучи, мови україн-

⁴ Підкresлення скрізь наші.

⁵ В. Капніст був одружений з Олександрою Олексіївною Дьяковою (нар. 1759 — жива 1830), донькою бригадира О. Оп. Дьякова (1721-1791), сестри якої, Марія (їй Хемніцер присвятив свої байки) була одружена з М. О. Львовим, а Дарія р. 1795 стала дружиною Г. Р. Державіна, після смерті його першої дружини Катерини Яковлевни (народж. Бастідон). Четверта сестра — Катерина Олексіївна була за гр. І. М. Стенбок-Фермором.

⁶ Була передрукована в „Собеседнике Любителей Российской Словесности”, 1783, ч. 5. Згодом автор перейменував її на „Сатиру первую и последнюю”.

ської шляхетської інтелігенції того часу, і в цьому він постуپається тільки перед Гоголем. Ще важливіше було те, що Капніст вінс у російську літературу кращі традиції української барокової літератури, зокрема ідеї Г. С. Сковороди (див. нижче). А втім, це питання, що вимагають спеціального дослідження.

Може, найважливіше, що вносив Капніст не тільки до Державінського гуртка, але і до цілої тогоденської російської літератури, — це високий дух демократизму, традиційного українського козацького демократизму, і палкий протест проти всякого поневолення — і національного, і соціального, і морального. Це добре відчували сучасники і передусім друзі Капніста. Не дарма ж писав колись Храповицький:

„Умъ пылокъ у тебя, приятенъ слогъ и чистъ;
Зачѣмъ не пишешь ты, любезный мой Капнистъ?”

Обрання в члени Російської Академії (р. 1785) було тільки прилюдним визнанням великих літературних заслуг молодого Капніста.

Можна думати, що петербурзькі російські зв'язки Капніста були ширші і виходили за межі Державінського гуртка. Він, безперечно, близький був до масонських кіл, хоча масонські зв'язки Капніста (він сам був масоном) нам, на жаль, близче невідомі. Він був зв'язаний також з музичними колами Петербургу (зокрема з Яном Прачем, одним з перших збирачів та гармонізаторів українських мелодій, а також, можливо, з композитором Дмитром Бортнянським і музикою Василем Трутовським). Є підстави думати про тодішнє (пізніше вони були знайомі по „Бесѣдѣ любителей російского слова”) знайомство Капніста з добрими знайомими Державіна — О. І. Мусін-Пушкіним, згодом графом, оберпрокурором Св. Синода й президентом Академії Мистецтв, великим аматором і знавцем та видавцем російських і українських старовинностей, що мав близькі зв'язки з українськими культурними діячами того часу. Нарешті, Капніст був „вхож” до багатьох домів столичного „вищого світу” (гр. О. А. Безбородько, гр. О. Р. Воронцов, кн. О. А. Вяземський тощо). Не кажемо вже про широкі знайомства Капніста серед столичної молоді, особливо гвардійської.

III.

Початок 1780-х років — це був, справді, критичний момент у житті Капніста. Перед ним відкривався утворений шлях відомого російського літератора, одного з найповажніших представників тогоденського петербурзького культурного світу. Та не того прагну-

ла українська душа Капніста. Вдумлива і щира людина, палкий патріот, він відчував своїм молодим серцем, де корінь зла, яке переживала тоді його улюблена Батьківщина. Широке петербурзьке життя і дружні відносини з багатьома представниками російського вишого суспільства не могли закрити від нього всіх язв російського централізму. Він надто добре знав Петербург, але він знав надто добре і Україну, радів з її радощів і болів її стражданнями. Поет-патріот мусів сказати своє віще слово. І написана на початку 1780-х років „Ода на рабство” пролунала могутнім і гнівним протестом молодого українського громадянина проти російської централістичної політики на Україні.

„Ода на рабство” В. Капніста має спеціальну літературу. Як відомо, традиційна версія, встановлена в історії російської літератури і громадської думки, звідки вона перейшла до широкого вжитку популярних видань, вважає, що „Оду на рабство” Капніст написав з нагоди указу Катерини II 3. V. 1783 р. про заборону вільного переходу посполитих, себто про закріплення селян на Лівобережній Україні. Ця версія прийнята була і в українській науковій і популярній літературі. Цим самим питання про цей твір вважалося розв’язаним, і дослідники фактично втратили до нього інтерес. Але останніми часами (1941 р.) в чужоземній (німецькій) науковій літературі піднесено зовсім іншу думку про походження і політичний сенс цього твору. Георг Закке (Sacke) у своїй невеличкій розвідці „Kapnist und seine Ode „Na rabstwo”, переконливо доводить, що „Ода на рабство” написана Капністом, як протест проти скасування державної автономії України російським урядом. До сить перечитати твір Капніста, щоб переконатися, що це, справді, так. Вже початок оди не залишає жадного сумніву, про що йде мова:

О т ч и з н ы м о е я л ю б е з н о й
Поработиенъ воспою —

пише поет, рука якого „отягчена желѣзныхъ бременемъ цѣпей” (це досить дивно звучало б в устах власника кількох сот „душ”, закріпощених йому тим самим указом Катерини II). Поет малює страшну картину уярмлення своєї Батьківщини:

Куда ни обращау зѣницу,
Омытую потоком слезъ,
Вездѣ, какъ скорбную вдовицу,
Я зрю мою отчины днесъ:
Исчезли сельськие утѣхи,
Игрива рѣзвость, пляски, смѣхи;

Беселыхъ пѣсенъ гласъ утихъ;
 Златые нивы сиротѣютъ;
 Поля, лѣса, луга пустѣютъ;
 Какъ туча, скорбь легла на нихъ.
 Вездѣ, гдѣ куши, села, грады
 Храниль отъ бѣдъ свободы щитъ,
 Тамъ тверды зиждеть властъ ограды
 И вольность узами тѣснить.
 Гдѣ благо, счастіе свободно,
 Тамъ рабство ихъ отгонить прочь.
 Увы! Судьбѣ угодно было,
 Одно чтобъ слово превратило
 Нашъ ясный день во мрачну ночь.

Справедливо зазначено було, що вже сама загадка про „грады” цілком заперечує традиційну версію про походження і сенс „Оды на рабство”. Але далі поет, хоч дещо в завуальованій формі, подає широку й сумну картину пригнічення України:

Воззрите вы на тѣ народы,
 Гдѣ рабство тяготить людей;
 Гдѣ нѣть любезныя свободы,
 И раздается звукъ цѣпей:
 Тамъ къ бѣдству смертные рожденны,
 К уничиженю осужденны,
 Несчастій полну чашу пьють;
 Подъ игомъ тяжкія державы
 Потоками лютъ потъ кровавый
 И зляе смерти жизнь влекутъ.

З особливою силою поет малює ставлення широких верств українського суспільства до російського панування. Це ж його земляки:

Насилія властей страшатся;
 Потупя взоръ, должны стенать;
 Поднявъ главу, возрѣть боятся
 На жезлъ, готовый ихъ карать.
 Въ веригахъ рабства унываютъ;
 Низвергнуть ига не дерзаютъ,
 Обременяющаго ихъ;
 Отъ страха казни цѣпенѣютъ,
 И мыслю насилиу смѣютъ
 Роптать противъ оковъ своихъ.

Це справжня картина політичних настроїв серед українського суспільства початку 1780-х років. Навіть там, де поет, в дусі того часу, покладає надії на „доброту” цариці, він не забуває додати новий штрих до попередніх скарг на гірку долю своєї батьківщини:

Когда спасительной рукой
Веригъ постыдныхъ сложиши бремя
Съ отчизны моей драгой,
Тогда, о лестно упованье!
Прервется въ тѣхъ краяхъ стенанье,
Гдѣ въ первый разъ узрѣль я свѣтъ.
Тамъ, вмѣсто воплей и стенаній,
Раздастся шумъ рукоплесканій,
И съ счастьемъ вольность процвѣтеть.

Проте, зміст цього твору Капніста, безперечно, ширший, ніж це думає Г. Закке. Надто вже примітивні і непереконливі його міркування, що Капніст, як „Gutsbesitzer” і „Edelmann”, не міг протестувати проти покріпачення українського селянства. Адже ж не слід випускати з ока, що, з погляду *кожного* українського патріота — чи то був дідич, чи ні — формальне встановлення кріпацтва на Україні, зроблене указом російського уряду 3. V. 1783 р., було втручанням чужої влади у внутрішні справи України, отже новим порушенням її суворених прав. Традиція цього збереглася на Лівобережжі дуже довго. Ще р. 1831 військовий губернатор Лівобережної України кн. М. Г. Репнін, щільно зв’язаний з українськими автономістичними колами, писав імператорові Миколі I: „Въ 1783 г. малороссійские земледѣлцы по-рабощены были происками тогдашнихъ царедворцевъ, клевретовъ ихъ и нѣкоторыхъ малороссійскихъ старшинъ, по же ровавшиихъ счастiemъ родины для собственной корысти”. В самій „Одѣ на рабство” яскраво переплітаються два мотиви: — протест проти політичного поневолення цілої України і протест патріота-народолюбця проти нового ярма, покладеного російським урядом на українські народні маси.

Нарешті, маємо чимало даних про те, що Капніст близько стояв до демократичної думки того часу. Недарма в російській науковій літературі було вказано на близьку спорідненість „Оды на рабство” Капніста з відомою одою „Вольность” Радіщева. В. Семенников, який спеціально досліджував це питання, пише, що „в оде Радищева... замечается несомненное литературное соответствие с „Одой на рабство” Капниста, написанною в 1783 году.” — „Совпадение оды Капниста с одой „Вольность” — продовжує Семенников

— обнаруживается в нескольких отдельных мотивах” — „Эти со-
постановления, пишет вин далі, указывают на несомненное соответ-
ствие отдельных мест этих двух од. Но Радищев ли повлиял на Кап-
ниста, или обратно — мы решить не беремся; так как точная дата
оды „Вольность” неизвестна (она датируется звичайно, 1781-1782
рр. — О. О.), то хронология допускает и то, и другое предположе-
ние”. Російський дослідник все ж думає, що „более вероятным...
представлялось бы воздействие Радищева на Капниста, так как
ода „Вольность” гораздо сильнее по своему политическому па-
фосу”. Залишаючи цей останній мотив, як зовсім непереконливий,
на боці, — мусимо зауважити таке. Між двома творами є велика
принципова відміна. Радищев протестує лише проти соціально-по-
літичного гніту, і то в загально-людському маштабі. Капніст ви-
ступає, як речник країни, уярмленої іншою країною, з протестом
передусім на ціонально-політичного характеру, хоч і в ньому
виразно бренять соціальні мотиви. Решта залежить від поетичного
таланту обох авторів, сили їх громадського патосу тощо. На нашу
думку, твір Радищева був саме відповіддю на „Оду на раб-
ство” Капніста. Ми не вважаємо також за безперечну традиційну
дату 1783 року. Навпаки, є підстави думати, що „Ода на рабство”
була написана трохи раніше. На це є натяк у самому творі. Там,
де поет згадує, що:

Стенящій въ узахъ Твой народъ
Съ восторгомъ днесъ онъ торжествуетъ
Твой громкій на престолъ восходъ, —

він, мабуть, має на увазі 20-ліття царювання Катерини II, яке
припало саме на літо 1782 р., отже задовго до видання указу З.
В. 1783 р. Якщо це так, то можна зрозуміти й основний привід до
написання цього твору. Саме рр. 1781-82 російський уряд зламав
останні інституції державного устрою Гетьманщини, де, замість ста-
рих полків і сотень, встановлено було російського типу намісни-
цтва, які зруйнували стару адміністративну єдність державної тери-
торії України — Гетьманщини та її традиційний козацький адміні-
стративно-політичний устрій. Передбачалися дальші реформи в
тому ж напрямку російського державного централізму. Капніст був
безпосереднім свідком цих подій. За таких умов, протест Капніста,
висловлений в його творі, був цілком зрозумілий. Що це, справді,
було так, і „Ода на рабство” була викликана передусім російсь-
кими централістичними реформами на Україні 1780-х років, видно
з того, що згодом, 1791 року, українські автономісти, протестуючи
через того ж таки В. Капніста на міжнародному форумі проти ро-

сійської тиранії, вбачали її зокрема в губерніяльній реформі 1781-1782 років⁷.

Протест Капніста набирає особливої сили і стає небезпечним і для твору, і для самого автора. Недарма ж був так наляканий приятель Капніста — Державін, коли р. 1786 виникла думка про видання „Оды на рабство” і піднесення її імператриці. Воно, справді, було б як казав Державін, „съ здравымъ разсудкомъ несходно”. „Ода на рабство” вперше побачила світ лише р. 1806, за іншої епохи, але не могла ввійти до повної збірки творів Капніста 1849 р.

Був ще один цікавий момент, спільнний і для Радіщева, і для Капніста. Як відомо, „Вольность” Радіщева була написана у зв’язку з подіями Великої Американської Революції 1776 року. Треба пошкодувати, що досі українські дослідники не звертали уваги на проблему впливу Американської Революції на розвиток української національно-визвольної думки і руху кінця XVIII ст. Адже їде і гасла американських патріотів XVIII в. були надзвичайно близькі українським автономістам того часу, близькі навіть, ніж ідеї Великої Французької Революції 1789 р. Можливо, що в лавах американських інсургентів бились й українські волонтери, імення яких загубилися в проваллях історичного забуття. Маємо підстави думати, що образ визволення Сполучених Штатів Північної Америки з-під англійської влади стояв і перед духовим зором Капніста. Недарма він казав родичам, що якби йому не дісталася Обухівка, він „решительно оставил бы отчество, переселившись в Америку”. Це зайвий раз рекомендує В. Капніста, як глибоко-переконаного демократа, і саме з цих позицій він виступав в „Оді на рабство” проти російського „іга” на Україні. Цікавий також другий твір громадської лірики Капніста — його „Ода на истребленіе въ Россіи званія раба Екатериною II” р. 1786.⁸ В обох випадках це був протест не шляхтича, не дідича, а передусім щирого гуманіста, і з цього погляду „Ода на рабство” Капніста, мимо її неминучого цареславства, була ідейним попередником національно-визвольної поезії Т. Шевченка. Цілком правий був М. Драгоманов, який казав, що „першим проявом того демократизму (на Україні

⁷ Недарма ж оповідали в Польщі (р. 1791), що серед київських, кременчуцьких і Переяславських міщан, в наслідок російських реформ 1780-х рр., лунали голоси про те, що лишається тільки одне: покинути рідні міста і податися до польської України.

⁸ Написана з нагоди указу Катерини II р. 1786 про заборону підписуватися „раб” у зверненнях до верховної влади (треба було вживати терміну „верноподданый”). Твір Капніста був надрукований того ж року в „Новых Ежемесячных Сочинениях” ч. XV.

— О. О.) треба признати „Оду на рабство” В. В. Капніста”... Так зрозуміли твір і його сучасники (згодом це розуміння замутилося і стало однобічно-тенденційним), і кличка „Васька Пугачов”, — під якою він відомий був в інтимному колі російських друзів (1787 р.), дісталася йому недарма.

IV.

1780-ті роки — це, безперечно, один з найцікавіших періодів в житті В. В. Капніста. Це роки формування його філософського світогляду, роки оформлення його громадсько-політичної ідеології, роки великої і напруженої праці над самим собою. На жаль, ми взагалі мало знаємо внутрішнє життя цієї небуденої людини. Деяке світло проливають хібащо літературні твори Капніста, а також листування (власне, його уламки) з найближчим його серцеві другом — Гаврилом Державіним. Що єднало цих двох, так різних і віком, і службовим станом, а найголовніше — національністю, людей? Державін був значно старший за Капніста, службове становище посідав незрівняно вище (він був тоді губернатором, а незабаром став сенатором, що швидким кроком простував до вищих ступенів державної ієрархії, яку він закінчив міністром юстиції за Олександра I, — а Капніст перебував у відставці, з скромним чином спочатку підпоручника гвардії, а потім надвірного радника), належав до панівної нації й зовсім не співчував українським прагненням свого друга. Він, зрештою, не був таким вільнодумцем як „пилкій умомъ” „любезный другъ” „Васенька” Капніст. Правда, Державін був щира й одверта аж до різкості людина, що мала власні погляди і мала мужність не критися з ними: він, справді „истину царямъ съ улыбкой говорилъ”, і його улюблений „Фелицѣ” (Катерина II) не раз доводилося слухати від свого найкращого поета і широкого прихильника досить прикрі істини. Літературознавці і досі недооцінюють громадської лірики цього видатного російського поета. Безперечно, це, як і взагалі спільне служіння музам, зближувало цих двох визначних людей — українця і росіяніна. Їх об’єднували спільні літературні смаки⁹, — спільне розуміння поезії — і як „приємного лимонаду” (серед важкої спеки й задухи!), і як гострого бича проти різних пороків суспільства, хоч в українського поета бич сатири був куди гостріший і навблаганніший: Державін ніколи не дійшов би до „Оди на рабство”, тим паче „Ябеды”. Зближення їхнє було згодом (р. 1795)

⁹ Хоч проф. Д. Чижевський слушно називав Капніста „ліриком п од е р ж а в і н с ь к о г о часу”, підкреслюючи, що „його симпатії належали колу Карамзіна”.

посилене ще близькими родинними узами: вони були одружені з рідними сестрами Дьяковими — і тісній дружбі сестер відповідала дружба їх чоловіків.

Дружба з Державіним займала особливо велике місце в житті Капніста 1780-х рр. „Какъ бы я полетѣлъ къ Вамъ, ежели бъ были крылья! — писав Капніст Державіним (до Тамбова) з Обухівки 20. VII. 1786 року. — А то нѣть, привязанъ къ дому и женой, и дѣтьми, и экономіей, и должностю, и дѣлами. Сколько цѣпей! Но, право, думаю, что нетерпѣніе мое всѣхъ ихъ разорветъ и понесетъ меня къ вамъ на воскриліяхъ кибиточныхъ. Понесусь... тебя обнять, переобнятъ, дорогой губернаторъ (Державін був тоді губернатором у Тамбові — О. О.). Видно, что я объ васъ съ великимъ рвениемъ думаю, что часто вижу васъ во снѣ... Безъ васъ, я чувствую, мнѣ не можно быть совершенно счастливымъ”. „Ганюшка” й „Катенька”, перші діти Капніста, були названі на честь подружжя Державіних.

Дуже дружній тон знаходимо і в листах Державіна до Капніста того періоду. 29. IV. 1785 р. Державін писав другові (з Петрозаводська): „Васенька, любезный мой другъ, — Христосъ Воскресъ! Пишу все коротко, для того что пуститься къ тебѣ писать пространно, то мысль за мыслью, чувства за чувствами слѣдуютъ... Дожидаюсь нетерпѣливо, какъ самъ пріѣдешь; тогда тушу къ тебѣ съ словами выпущу и напою тебя моимъ открытымъ сердцемъ... Пріѣзжай, пожалуй, мой другъ, дай на себя наглядѣться”. „Милые наши Копиньки” — звичайний вислів у листах подружжя Державіних до Капністів. Найкращий біограф Державіна — акад. Я. К. Гrot стверджує, що „самыя дружескія чувства Державинъ питалъ, повидимому, къ Капністу”.

Яким теплим подихом ніжної дружби віс досі від листів Капніста до Державіна! Так, багато чого різнило цих людей, і все ж їх тягло один до одного. Капніст більше сердечного вогню вкладав у цю дружбу. Ось глибоко зворушливі рядки його листа до Державіна з 10. V. 1789 р. (Обухівка), де він висловлює співчуття з приводу різних лих, що спіткали його друга: „Умирающіе тогда около меня сыны мои не занимали всей моей души: она была исполнена скорбью о васъ, скорбью, свойственною той дружбѣ, которою я съ вами связанъ и которая составляетъ великую часть моего благоденствія. Бессиленъ помогать, мнѣ оставалось лишь сострадать съ сами. Нѣсколько разъ принимался писать къ вамъ; перо падало изъ рукъ; печаль моя не находила словъ”.

Куди холодніша, куди розсудливіша дружба Державіна, який, зрештою, дуже любив свого „любезного друга Васеньку”, не упу-

скав жодної нагоди, щоб не „пожурить” його за те, за се, а то й просто, бувало, мокрим рядном напнуті. Ось що писав Державін своєму приятелеві 31. XII. 1789 р. у відповідь на його, до речі, — справедливу критику (якої Державін взагалі не терпів) оди Державіна „Фелица”: „Скажу откровенно мои мысли о твоихъ стихахъ „Отвѣтъ Рафаэла пѣвцу Фелицы” (або, як жартівливо називав Капніст свій твір, пересилаючи його Державіну: „Рапортъ лейб-автору отъ екатеринославскихъ музъ трубочиста Василья Капниста” — О. О.): ежели они у васъ, в Малороссіи, хороши, то у нась, в Россіи, весьма плоховаты... Нѣтъ ни правильного языка, ни просодіи, слѣдовательно и чистоты. Читая ихъ, должно бормотать по тарабарски и разногласица въ музыкѣ деретъ уши. Мысли низки, какъ то, что не изъ чего сдѣлать рамъ на картину, ибо я не къ столяру, но къ живописцу просьбою мою относился. Изображенія смѣшны и отвратительны, какъ то, что на туловище одной богинѣ голову приставляешь другой, и съ поясомъ лѣзешь подъ подолъ къ той героинѣ, которую самъ хвалишь. Похвалы ей грубы, ибо всякъ видить сущую въ нихъ ложь, что она о благѣ и спокойствіи всѣхъ царствъ земныхъ не печется, когда воюющихъ противъ ея поражаетъ. Шутки не забавны, а язвительны... Ежели ты хочешь впередъ писать прямо по-русски, то пріѣзжай къ твоимъ друзьямъ (себто до Петербургу — О. О.) и совѣтуй съ ними, или оставляй, что напишешь, про твоихъ земляковъ; а безъ того не токмо читать или печатать, любя свою славу, стиховъ твоихъ, но и принимать ихъ не будемъ; ибо, кромъ твоей оды Надежды и сатири, здѣсъ при твоихъ друзьяхъ написанныхъ, послѣдующіе твои сочиненія никакого уваженія не заслуживають. Ежели таковыми стихами подаришь ты потомство, то и въ самомъ дѣлѣ прослышишь парнасскимъ трубочистомъ, который хотѣлъ чистить стихи другихъ, а самъ нечистотою своихъ былъ замаранъ. Сіе не я одинъ, но и всѣ, прочтя твои присланые сюды стихи, сказали; и я ихъ рѣчи лишь положилъ на бумагу съ таковою же искренностью, съ каковою есмь навсегда”. „Истинный твой и по конецъ жизни преданный другъ” (підпис Державіна в листі до Капніста) бувъ занадто холодний, а до кінця життя обомъ було ще далеко.

Вже з цього листа Державіна стає яснимъ, що обидва друзі в душі були чужі один одному. Недарма Державін зневажливо, з почуттямъ своєї російськості, ще й столичної, „вищости” дорікає своєму „малоросійському” другові, що зажився десь у сільській глушині: те, що погане для росіяніна, може бути зовсім добрым для якогось там „хахла”; добрими віршами своїми українець Капніст зобов’язаний тільки Петербургові і своїм російськимъ

друзям; все інше хай залишається „про твоихъ земляковъ”. Отут підходило до того, що було для Капніста „святая святых”. Всі джерела одностайно свідчать, що В. Капніст, який писав свої вірші російською мовою, завжди залишався українцем і у країнським поетом у душі. Недарма ж акад. Я. К. Гrot відзначає, що „въ правописанії Капніста отражается часто выговоръ малороссіянъ”. Більше того. Державін не міг не знати того, що було відомо зовсім сторонній людині — Ф. Ф. Вігелью. У своїх „Спогадах” Вігель, що добре зновував багатьох визначних сучасників, пише: „Примечательны были также два украинца: один поет в отставке (мова мовиться про останній період життя Капніста — О. О.), другой в сем звании только что поступивший на службу. Оба они, несмотря на единоверие, единокровие, единозвание, на двухвековое соединение их родины с Россіей, тайком ненавидели ее и russских, москалей, карапов. Это были Капніст и Гнедич. Василий Васильевич Капніст женился на родной сестре жены Державина, и даже эти брачные узы не могли привязать его к Россіи...” І це було, справді, так. С. В. Скалон згадує про свого батька: „Мой отец страстно любил свою родину и готов был жертвовать всем состоянием для блага Малороссии; при малейшем угнетении или несправедливости начальников, он летел в Петербург, бросал семейство, делал долги... и, сражаясь часто с знаменитыми людьми, почти всегда возвращался победителем”. — „Вообще — продовжує С. В. Скалон — он (В. В. Капніст — О. О.) принимал живое участие во всем, что касалось Малороссии и как бы страдал вместе с нею; близко принимая к сердцу нужды своего края, он почти всегда бывал грустен и в дурном расположении духа. Его заветным желанием было восстановить прежнее благоденствие и богатство Малороссии, оживить народ, помнивший еще свою свободу, но угнетенный и преследуемый несправедливостью земской полиции того времени”. Більше не можна було сказати в ті часи, ще й у спогадах, надрукованих під російською цензурою.

Ми добре знаємо тепер, коли опубліковані основні документи про закордонну місію Капніста 1791 року, чого саме прагнув він, в чому вбачав порятунок і щастя своєї батьківщини. Так, він не міг бути щасливий, коли нещаслива була Україна. Він, справді, страждав разом з нею. Хіба міг він це сковати від своїх петербурзьких друзів, і хіба російські друзі могли це йому подарувати. Це було більше, ніж політичне розходження. Це була тая духовна і моральна прірва, яка завжди віддаляла Василя Капніста від його російських друзів, від російської літератури, від усього російського. Так, він писав свої твори російською мовою, бо це була літера-

турна мова тогочасної української інтелігенції. Але глибоко неправий був акад. С. О. Єфремов, який колись кинув камінцем у „Рубанів, Богдановичів, Капністів і т. і., що цілком навіть забувають про свої рідні літературні традиції”. Не кажемо про інших, але Василь Капніст, що писав свої твори російською мовою, був і залишився назавжди у країнським поетом. Новітні досліди проф. Дмитра Чижевського про впливи Сковороди на творчість Капніста переконливо доводять про це. Адже відгуки Сковородинської філософії дуже помітні в ліриці Капніста, і, безперечно, Капніст перебував під впливом Сковороди — і естетичним, і особливо етичним. Проф. Д. Чижевський слушно каже, що „вірші Сковороди Капніст міг легко піznати”, бо „він приятелював з Вasilем Томарою, учнем Сковороди, що, як відомо, назавжди залишився вірний пам'яті вчителя. Капніст навіть користався порадами Томари в питаннях поетичних”. Окрім того, Капніст „був зв'язаний із іншим почитателем Сковороди, А. Прокоповичем-Антонським”. Нарешті, „обертається Капніст взагалі в масонських колах, що мали певний інтерес до творів Сковороди... та в яких він міг зустрінуться із Михайлом Ковалінським”.

Ми бачили на прикладі „Оди на рабство” великий вплив української національно-політичної думки на творчість Капніста. Ми побачимо далі це в найвидатнішому, ще й досі недоціненому якслід, творі Капніста — його безсмертній „Ябеді”.

(Далі буде)

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ
ПОЗА МЕЖАМИ КРАСИ

(До естетики бароккової літератури)

1.

Те, що не викликає ніяких питань при зустрічі з ним в звичайному житті, часто при „теоретичному” розгляді виявляється надзвичайно складним, та наші звичайні „категорії” думання в застосуванні до цих ніби повсякденних речей виявляються помилковими... Безумовно, до таких „повсякденних” речей, теоретичне зрозуміння яких зовсім не так просте, належить мистецтво, зокрема мистецтво слова. Кожна людина легко зрозуміє в більшості випадків, що певний писаний або усний твір належить до „літератури”, до мистецтва слова. Але теоретики й досі сперечаються про те, які ознаки треба визнати основними, „конститутивними”, „константами” в мистецькому творі, зокрема в творі літературному. При близькому розгляді відпадають майже усі ознаки, що їх з першого погляду кожен готов визнати основними та небхідними „константами” літературного твору. Навіть ляік легко зрозуміє, що ані симетрія, ані гармонійна співлагодженість, ані „патетичність”, ані емоційний, чутливий характер, ані „дікавість” не є такими „константами”. Їх бракує не лише в окремих творів, а і в цілих великих групах творів, що безсумнівно є „літературними”. Бракує деяких з цих ознак у творах певних напрямів, а іноді й протягом довгих епох.

Як виявляється, так є і з основним, здавалося б, елементом мистецького твору — з красою. Про красу, як основну ознакою мистецького твору, говорять різні естетики та критики. Літературі нерідко надається назва „красне” або „гарне” письменство. Але ані мальство, ані скульптура не обмежуються на змальовуванні лише гарних, красних постатей або облич, лише на зображені лише гарних об'єктів. Це може найліпше бачити на багатьох творах нашої сучасності. Вже старовина поставила поруч з красою „в е л и ч”, як одну з тих рис, що можуть характеризувати твори, як мистецькі (приписуваний Лонгіну трактат). Кант в 18. в. послідовно розробив у своїй естетиці („Критика здібності суду”) це питання, довівши, що поруч з насолодою від краси мож-

на поставити естетичну насолоду, що її переживає людина при сприйманні таких об'єктів, що розмірами або силою (кажучи популярно) перевищують межі всякого звичайного буття, об'єктів, що їх неможливо назвати „красними” в звичайному сенсі слова. Таке враження роблять на людину, напр., море, буря та гроза тощо. В тому самому 18. в. призабутий історик літератури, полігістор Флегель звернув увагу на деякі галузі літератури, в яких головну або виключну роль грас зовсім не краса, а зовсім інші якості творів, — напр., „гротескне”, „бурлескне”, або й „незугарне”, „негарне”, відворотне. На жаль, Флегель так, як інші „історики літератури” старого часу, бачив своє завдання майже виключно в бібліографічному вичисленні назв творів, та іноді переказі їх змісту.

Що правда, саме 18. в., вік „класичного стилю” не так то вже прихильно ставився до всяких „збочень”, до ухилу від принципу красивості мистецьких творів! Але все ж існування таких форм мистецтва, що стоять „поза межами краси” було констатовано, а в естетиці Канта деякі з них знайшли своє освітлення.

Та приклади з минулого можна було зібрати в великій кількості. До творів, що безумовно стоять „поза межами краси” належать, наприклад, усі ті химерні постаті фантастичних тварин, що прикрашують середньовічні готичні собори, ті жахливі зображення смерти, розкладу людського тіла, переповненого хробаками, зміями, жабами та усякою нечистю, що іноді „прикрашали” середньовічні та бароккові надгробки, щоб нагадувати глядачам — „пам’ятай про смерть!”. Але й з близьких епох було зібрано чимало прикладів, починаючи з того руху проти трохи солодкового ідеалу красивості, що була питома творам доби ренесансу, — цей рух привів в першу чергу до тих зображень людей та світу в пе ребільшених, перенапружених формах, що характерні для т. зв. „маніризму”, та що їх бачимо, напр., у творах Микель Анджело. Цей рух ще загострився, досягнувши вершка власне в 17. в. Вказано було й на ту „бурлескну поезію” (травестії тощо), яка, маючи ще античні зразки, розвинулася в добу ренесансу та барокко, що її вже в середньовіччя плекали на різних мовах та (нелітературних) діялектах, звеселяючись тим „опрошенням” божественного або геройчного, що їх подавали такі „перелицьовані” поеми...

Навіть і теорія поетики класицизму знайшла місце для таких напівпародійних, напівбурлескних творів: і сам законодавець французького класицизму, Боало, написав бурлескну поему „Налой”, так само, як і англійський класицист Поп „Крадіж локона”; в такому самому стилі писали й інші поети класицизму, аж до Вольтера, з напівнепристойною поемою про Орлеанську Діву (в якій,

що правда, не бракувало й серйозних, а саме антиклерикальних, тенденцій). До цієї саме течії належать і початки української літератури в народній мові у Некрашевича, Котляревського та Гулак-Артемовського, — на те, що іх поезія належить до класицизму, вказав уже досить давно Микола Зеров, але наша історія літератури чомусь майже не бере цього на увагу.

Але може ні один мистецький, зокрема літературний стиль не надав такої ваги в мистецькому творі елементам, що стоять „поза межами краси”, як барокко, той стиль, про який в першу чергу доводиться згадати, говорячи про український 17. та 18. віки.

2.

На питання, чому саме барокко пройшов до такої тенденції, що на перший погляд здається „антиестетичною”, відповісти можна досить легко: з одного боку, вихід поза межі краси був певною опозицією до попереднього мистецького стилю, — ренесансу, який вже занадто велику вагу надавав красі, зовнішній, як згадано, нерідко солодкавій „красивості”, а, з другого боку — зворот до інших естетичних вартостей поруч з красою був зв'язаний з загальним прагненням барокко до сильного враження, себто до того, щоб захопити людину, повести її за собою за всяку ціну... В першу чергу це стосувалось саме споживача тих мистецьких творів, що мають наочний, наглядний зміст (малярство та скульптура). Естетичний вплив краси значною мірою спокійний, ба навіть заспокоює, згашує, заслаблює інтенсивні бурхливи почуття, це той тип естетичної насолоди, над яким найбільш зупиняється естетична теорія, починаючи ще з Аристотеля. Щоб розбурхати людину, мистецький твір мусить посідати ще якісь інші якості, крім красивості. А розбурхати, зворушити людину доби барокко, цієї неспокійної, змінливої бурхливої, часто катастрофічної доби, було не легко: музичні композиції мусіли, так би мовити, „витримати конкуренцію” з ревом гармат, театр — військовими вправами, боями, пожежами...

Цікаво було б придивитися до ролі тих елементів, що стоять поза межами краси, напр., у Шекспіра, який, що правда, жив саме на окраї барокко, на самих початках англійського барокко... Значність таких елементів у драматичних творах Шекспіра і зумовила собою довге нехтування Шекспіром, як „диким генієм” саме в країнах панування класицизму (зокрема Франція 18-го віку); з цим зв'язане і нове „відкриття” Шекспіра в добу того нового стилю, що теж високо цінив поруч із красою інші вартості мистецького твору: в добу романтики...

Але подивимось на деякі приклади відходу від принципу самовлади краси в мистецтві, а саме в літературі, в мистецтві слова українського барокко.

3.

До найхарактерніших елементів бароккового мистецтва належить дотеп. Дотеп, себто „гострослів'я”, сам собою ще не виводить нас в кожному випадку поза межі краси. Але в кожнім разі навряд чи цю рису можна вважати чистою красою. Зокрема та-кій дотеп, що звється „оксюморон” (грецьке слово, що значить приблизно — „дотепна нісенітниця”). Висока оцінка дотепу з'ясовує численність епіграм серед творів української бароккової літератури. Це з'ясовує і популярність та славу такого поета, як Іван Величковський (раніше вважали його твори творами його брата Лаврентія Величковського, — питання про авторство трохи поплутане, — не будемо ним тут займатись). Величковський писав дійсно дотепні вірші різного змісту, почали перекладав їх з класичного для тих часів латинського епіграмства Джона Овена. Літературна вартість цих епіграм — головно в тій інтелектуальній насолоді, яку вони дають (або давали) читачеві. Інтелектуальний зміст епіграм, несподіване зв'язування ніби незв'язаних між собою речей, незвичайні звороти та „вибрики” думки, що, правда, пов'язуються тут з тим, що можна вважати „красою” зовнішньої форми — добрий словесний вислів, розуміється, добра рима, правильний розмір тощо. Але не можна забувати, що до цих моментів приєднується тут, і то саме, як головний елемент епіграми, сутін інтелектуальний елемент, що ми його не можемо з повним правом назвати „красою”.

Ось приклади епіграм Величковського:

С М Е Р Т Ъ

Що є смерть? питаєш мя. Єсли би знов, уже
бив би мертвим. Гди умру, прийди в той час друже.

**

Гди пливуть, нерівні суть в смаку рікам ріки,
за живота так люди — пани і каліки.
Однакий зась смак стає рікам, впавшим в море:
так всіх нас смерть рівняє, всім од неї горе.

**

Щось бозького до себе пан Хмель закриває,
бо смиренних возносить, винеслих смиряє.
Вищіє суть голови над всі членки тіла,
а ноги теж в низькості смирені до зіла.
Леч пан Хміль, гди до кого в голову встнає,
голову понижав, ноги задирає.

ДЕНЬ СТРАШНОГО СУДА

На суд они, на котрім на все і всі люде
Отвіт дадуть, чи досить одного дня буде?

або:

Чому суть мудрійшіс мужеві ніж жони?
Бо з ребра безмозгого, не з голови (в)они.

Це „сміховинки”. Але дотепність епіграми не мусить полягати обов'язково в легковажній гумористиці. Численні серйозні вірші з релігійною тематикою теж належать до типу епіграмм. З охотою писав такі вірші св. Дмитро Туптало (Ростовський).

Дотепність серйозних віршів теж полягає в несподіваних зворотах думки. Ось молитовні епіграми св. Дмитра, звернені до Христа та Богоматері.

В Єрусолим на царство вшедший на осляті,
Смирив плоть мою, війди в душу царствовати.

**

Зачатая без гріха, о Божія Маті,
молю, даждь ми безгрішно житіс зачати.

Тут дотепність епіграмм полягає в повторенні тих самих слів у різному значенні (царство — царствовати, зачата — зачати). В інших випадках повторення слів та гра тими самими звуками ще більш, так би мовити, „згущена”. Ось приклад епіграмм (ймовірно теж св. Дмитра), що звертається до „Властей” — себто до чину янгольського:

Власти, сподобіте мя над бісом побіди,
да мною не владіють властей темних біди.

Тут в першому рядку автор повторяє склади: вла-по-бі-бі-по-бі-ди, в другому: вла-вла-те-те-бі-ди . . . На таких повтореннях будує свої віршики й Величковський. Ось приклад такої його епіграмм:

Смерть яко тать, ба ще і гіршай татя.
В тім яко тать, же нагла, чловіче, на тя.
Гіршай зась, бо злодій крадіж часом зверне,
а смерть не ворочас, що к собі заверне.

Тут Величковський „грає” словами: смерть, тать (злодій), вернути, гірший. Це відомий поетичний засіб, але важливе те, що бароккові поети вживають його зовсім не для „евфонічного” („милозвучного”) вражіння, а головне, або й виключно, як засіб викликати інтелектуальне вражіння, вразити читача нечеканим та „дотепним” вибором співзвучних слів. Характеристичне для поетики барокко, що автори для таких іграшок не обходили навіть при-

крих тем. Невідомий автор епіграм, що їх виписує під 1659 р. Самійло Величко в своєму літописі („Сказанії”) „грає” іменами забитих:

Згаснув там Іскра, імівши світити,
а не хотівши будучих смотріти...

**

Убит і Обід, козак знаменитий,
в снідь червом в піску наг вержене не вкритий...

Тут автор не соромиться пожартувати навіть з приводу імен воїків, що трагічно загинули (Іскра-світити, Обід-снідь, себто страха). Але барокковий автор не зупиняється і перед дотепом „на власний кошт”. Так Величковський писав:

Книжка сія єсть то світ, вірші зась в ній люде.
Мало тут, чаю, добрих як на світі буде.

Протиславлення понять та образів, короткі формуловки думок та моральних норм, прості вислови складного теж належать до „дотепного” в словесному творі. Такі короткі епіграми нагадують народні прислів’я (з яких чимало повстало саме в часи барокко та тоді ж поширилось). Їх пізніше писав епігон барокового стилю, Сковорода:

Печче мні сухар з водою,
нежелі сахар з бідою.

В часи барокко поширились на Україні і старі епіграми з улюбленої збірки повчальних текстів „Діоптра”, яку й перевидано в ці часи. Епіграми з „Діоптри” зустрічаємо як цитати в окремих письменників (напр., „козацьких літописців”) і в рукописних збірках що їх складали любителі літератури для власного вжитку; одна з епіграмм „Діоптри” попала навіть помилково поміж вірші Величковського. Їх мова, правда, досить густо слов’янська, але це не перешкоджало тодішньому читачеві цінити їх. Ось приклади:

Сей мир скоро ся скончає,
Бог же во віки пребуває.

**

Многая мир всім щедро обіцяє,
і обіти своя неісповняє.

**

Не слухай плоти, мира, диявола, зовущих
і в бездну адovу тя мучити ведущих,
но Христа слухай, Бога і Спаса твоего,
любезно прийми його до дому своего.

В епіграмах та епіграматично загострених прислів'ях та сенченціях сполучаються елементи певної інтелектуальної досконалості: дотепність, стисливість, влучність, ясність думки — з елементами літературної краси. Останні, однаке, не грають вирішальної ролі і можуть взагалі відходити на задній плян або й взагалі не грати ніякої ролі... Такі дотепи були, очевидно, завше улюблени на Україні: вже старий літопис приписує кн. Святославові таку сенченцю „Мертві не мають сорому”; а тим, хто був незадоволений його далекими військовими виправами: „чужої землі шукас, а своєю нехтує”; ще й „Слово о полку Ігореві” згадує таку ж сенченцю на ту саму тему далеких виправ Святослава: „лихо голові без плечей, зле тілу без голови”... Таких дотепів не лише в найстаршому літописі 11. в., але й у Київському та Галицько-Волинському — сила...

Звернемось тепер да таких елементів бароккової поетики, що вже цілком виходять поза межі краси, а іноді і не можуть бути з нею поєднані суттю.

4.

Зовсім далеко від якої-будь краси заводить нас закохання барокко в зображеннях страхіть, жорстокости, трупів, смерти тощо. Сам час сприяв цьому напрямку виходу поза межі краси в мистецтві. Сам час підготовував наочний матеріал для таких зображень, бо саме сімнадцятий вік належав до епохи, що вкрили Европу руїнами та трупом. І Україна належала до тих країн, що в них спустошення були найбільші. Не дурно сама епоха дісталася назву „великої руйни”...

Картини мук Христових або „умученій” святих ніколи ще не посідали такої досконалості, як у цей час; композиції спокус святих та пекельних мук — так само. Описи пекельних мук виросли в окремий літературний гатунок — „О чотирьох послідніх річах чоловіка” — себто зображення смерти, Страшного Суду, пекла та раю, — і чи не найдетальніше описане було саме пекло: цими описами пізніше користався Котляревський, як джерелом до свого зображення пекла, — в тих чужих зразках, якими користався він, пишучи свою „Перелицьовану Еніїду”, такого детального опису пекла немає.

Малюнки та описи смерти і пекельних мук мають часто морально-повчальну мету:

Смотри, чоловіче, і ужасайся,
кождої години смерти сподівайся.
Ходить бо тайно, наглядає,

і діл твоїх розсмотряє,
как би ти жив.

Не зрить на прозьбу, ані на дари,
як тя, чоловіче, візьмуть на мари.
Минуту мислі і розкоші,
має носить многие гроші,
що еси збирав...

Такі міркування бароккові автори не залишають на боці, навіть присвячуючи серію віршів пам'яті гетьмана Сагайдачного:

По прожну фрасує ся всяк живий чоловік,
поневаж короткий есть його на світі вік.
Богадлство, мудрість, слава, сила, все преходить,
нічого тривалого в мирі не находити.

Чоловік як тінь, сон, трава, як цвіт увядас.
Наг ся родить, наг сходить, вся ся тут зостає.

Та навіть в уста самого Сагайдачного вкладають „лямент”:

Того ж всього на собі дізнав — ох! — мій пане,
же вітром було мое на світі мешкання.

Ледве мя по смерти і приятель мій милив
може стерпіти в дому до малої хвили.
А если мя доткне своєю рукою,
внет ся мис, як од смертного гною...

Тіло зась в землі буде од червій точене,
которое розкошне тут було тучнене.

І до морально-повчальних міркувань звичайно приєднується, як в цьому „ляменті” Сагайдачного, жахливо-натуралістичне зображення людського трупу, гнилизни, хробаків, смороду тощо... Ці малионки вражають ще яскравіше поруч з зображенням „розкошів цього світу”, які споживав померлий за життя: це одна з найулюблениших тем антитез бароккового мистецтва та бароккової поезії.

На такій антitezі збудовано образ смерти в „Перлі Многоцінному” (1646 р.) Кирила Транквіліона Ставровецького:
З одного боку:

Де мої нині замки коштовнє муріваний
і палаці світне і слічне мальованій,
а шкатули злотом нафасованій,
візники під злотом цугованій?
Де мої пресвітлій златотканий шати,
рисі, соболі сличній, кармазини і дороги шкарлати?

Вчора в дому моїм було гойне весілля, музиків грахня,
а співаків веселос співання,
скоки, танці, веселое плясання;
вина наливай,
випивай, проливай!

Столи мої коштовними, сладкими покарми покритиі,
гости мої і приятелі персони знаменитиі,
а нині мене все добре і веселое минуло,
слава і багатство навіки уплинуло...

Цій світській розкоші протиставляється картина смерти:

О смерте страшливая
і нежалосливая!
Ти, яко косар нині нерозсудний,
під ноги свої кладеш цвіт барзо чудний,
молодости і красоти жаловати не знаеш
ані на єдинім з тих милости не маєш...

Наслідують огидливі малюнки розпаду і гнилини:

Несподіванне зо всего съ м'я обнажила,
і межи смрдливій трупи положила,
приятелі мої далеко од мене стали
і ноши свої пред смрадом моїм позатикали...

Приятелі любимій по мі плачуть,
а врази мої нині од радости скачуть.
Вчора слуги мої ордами за мною,
а нині ні єдиного з мною.
Всі стали і ноши свої позатикали.
Власні слуги мої, тиї ся мною гнушають
і за смрдливого і згнилого трупа мене мають.
Тільки ми в тім нині послужили,
же м'я в темний гріб положили
і землею тяжкою мене покрили,
аби м'я прудко робаді ядовитій розточили...

І після загодок про „сильних та славних світу цього” знову ті самі
образи — усі вони

несподіване смертним мечем посічені
і без пам'яти в тмі нині заключені,
і знагла ядовитим червієм розточені...

Так само й філософи:

У главі іх, де світлая премудрость
столицю свою мала і в ній почivala,
там нині тільки смрдливая пустка зістала
і червій многою в себе през тебе набрала...

Ти многим сміхоторцям огноїла незапертий губи,
тільки ся зостали згнилий при них зуби.
Ти в товстім тілі черви ховаєш,
а вместо перфум смрад виливаєш...

Ти моцарів мира сего під ноги свої положила,
і всіх тих червісем ядовитим покрила...

Всіх нині зарівно береш
і до темного гробу ведеш
і на покарм робацтву кладеш,
О смерте гнівливая,
сила твоя страшливая!

Так саме і в збірці епіграм відомого сромонаха Клементія повчальна тема — „О вчащихся умирати прежде смерти” знаходиться поруч шерегу віршів про різні випадки людської смерти — про тих, хто тоне, хто „вмирає на путях”, „о вмираючих багатих людях”, навіть о „з’їдасміх звірмі”... Так само в „Книзі о смерти” (друкованій 1626 р., але друк стражений, заховався лише відпис) тема „Чотирьох останніх річей людини” надзвичайно детально розвиває мотиви смерти та мук пекельних. Наприклад, янгол мовить до людини:

„Твоє тіло, которое съ так роскошне і коштовне кохав, вже тепер, бідний чоловіче, слабіс, а полої хвилі і одерев’яніс; що за сила твое буде, вбогий чоловіче, іж дрижання серця наступує, перси задмуться, пульси встануть, очи мглою зайдуть, яzik умовкне, горло охрипіс, зуби почорніють і всі члени як камінь зтвердіють і побліднуть. Доктори (від) тебе одступ’ять, лікарства не помогут, отець, і мати, і братія, і приятелі вже тебе не порятують, потрави жадніс і пива добрий коштувати не будеш, з місця на місце, з ліжка на ліжко переносити тебе будуть, будеш хотіти що мовити, але яzik служити не буде, скочеш вздіхнути, але перси не допустять, будеш хотіти з приятелями розмовитися, але не можеш; внутренности буде гарячка пекти, а звні злад і піт зимний, знак дефектів тілесних, на тоб’я ся покаже; приятелі при тобі будуть стояти, а ти іх видіти не будеш, будуть з тобою мовити, а ти іх слышати не будеш, будуть над тобою плакати, але тобі нічого не помогут, будуть тя напоминати, а ти того розуміти не будеш; а потім, коли од тебе смрод заходити буде, ніж прежде умреш, всі тебе оставлять”.

Найдалі йдуть ті автори (як автор епіграми, здається, знову св. Дмитро), що звертають увагу лише на трупи: душа „вопить” —

О горе, горе мні, лютє мні! Гаду єсъм оддана.

 Зверху же черві адській по главі обвиті,
 гризуть, січутъ, тщаться ю в кінець істребити...

 Но грудъ, руці і нозі змії ссуть супрові...

Тут — вже перехід до картин пекла, досить відомих зі згаданого наслідування бароккової традиції в „Енеїді” Котляревського. Лише невеликий уривок з „Книги о смерти”:

Душу „порвуть... страшній пекельний дивовиска... і ввергнуть ю на місце... мук і страждання, на місце, повноє страху і скрежета зубовного, на місце нужное і нещасливое, на місце, повное вогня без світlosti, на місце мук безконечных, в нім же вогонь палить, а не запалить, мраз стужае, а не зморозить, черв гризе, а не з'їдає, де плач і скрежет зубів, де алкання, проклинання, страшное блюзнирство на Создателя своего”...

Не мало уваги присвячують жорстоким сценам бароккові українські літописці. Величко поміркованіший: але вже вступ до його твору підкреслює мотиви жаху, розпаду та руїни: „видіх пропстраний тогобічної Україно-малоросійській поля і розлеглиі долини, ліси і обширній садове, і красній дубрави, ріки, стави, озера запустилиі, мхом, тростем і непотрібною лядиною заросшиі... Видіх же к тому на різних там місцях много костей чоловіческих, сухих і нагих, тільки небо (як) покров собі імуших і рекох в умі — хто суть сія”. Далі він постійно згадує про „беззаконіє і злодіяніє преврати сильних; при сильних же і славних немощні і безславнії, при кріпких і багатих убогії і безпомічнії, при винних і невиннії рівно приняли плягу і гніва Божого іспили чашу...”. Розуміється, це на думку автора — опис дійсного стану річей. Але він кохається в картинах смерти: „Хмельницький... на самих (польських) гетьманів... кріпко вдаривши, зтер і поламав їх шики весьма, приложивши нещадно остріє оружія свої на їх шляхетській голові, де множайшая часть війська польського паде трупом, смертного не ухібивши терміну...”. Описує він і як накупчується стільки трупу, що лише частину вдається поховати, „проче оставилши верхоземному істлінню”, як „городки... некріпки і безоборонні до щенту вирубили і в нівець обернули”, як „рубають в пень, хто тільки не навинувся”, як Сірко „велів... всіх (українців, що хотіли повернутись до Криму) на голову вибити і вирубить”...

Ширше описує такі сцени Граб’янка. Він оповідає, як „многих козаків храбрих і славних розличними муками погубіша: ових на

четверо розсікаюче, інших на палі ізбиваюче, других на залізні гаки за ребра вішаюче". Він знає численні варіанти опису смерті від мечу, вогня, води і т. д.: „потопе много в річную глибину”, „многое множество потопе козаків во блаті”; в нього „мечем... пожинають” ворогів „яко класіє”, або „яко снопи”, трупу накупчується стільки, що „побісними й змерзлими тілеси людськими, яко валом обоз свій обложиша”...

Так само описує події свого часу і єромонах видубецький Леон Бобелинський: „стріли православних воїнів ізобільно упішася от крове бусурманськія, а меч без числа сніде мяс їх паганських, ... а утікаючи на своїх же мостах... от всякого страху і тісноти, многое множество подавися, і з мостів спадаюче без числа потопишася”.

Розуміється факти тут здебільша відповідають історичній дійсності, іноді лише переборщені в описі, — але сама кількість та обробленість таких описів жахливих сцен (а є й гірші — у Граб'янки „дітей в котлах варяху” і т. д.) характеризує літературний стиль... Не обходиться і без гарних епізодів та описів, але дуже часто перед нами в творі „гарного мистецтва” — так би мовити, „кактус замість троянд”. Ці описи відповідають і фольклорній традиції тих часів, що заховала силу жахливих та неісторичних епізодів з доби руїни, напр., відоме оповідання про гетьмана, спаленого в Варшаві в „мідному бику”.

5.

Знову інший напрям виходу „поза межі краси” в сфері „гри”. Мистецтво завше має в собі елемент „гри”. На понятті гри цілком вибудована естетична впливова теорія німецького поета Фридриха Шіллера; є й новіші прибічники її. Інша форма її у Г. Спенсера... В кожнім разі естетичні вартості гри лише в невеликій мірі спільні з красою: у гри сутні певна легкість, елегантність поруч з досягненням певної собі наперед поставленої мети. Літературні грашки зустрічаємо в різні доби історії літератури. Але іноді на них дивляться лише як на „безділки”, що власне зовсім не належать до серйозної літератури. В добу барокко вони — один з поважних жанрів, гатунків літератури, і пишуть їх цілком поважні автори.

Іграшки за старовинною традицією зовсім не мусять бути „красно”, „гарні”, принадні. Дуже часто в них значний елемент карикатури або гротеску, — як це бачимо вже в старовинних єгипетських або античних ляльок та інших дитячих іграшок, а почасті і в модерніграшках.

Саме за ці літературні грашки на поетів барокко дуже нападалися історики літератури 19-20. в., що брали на себе роляю трохи запізнених критиків. Бо гра, розуміється — щось „несерйозне”, вона немає ніякої ідеології, „далека від народних інтересів” тощо. Але в часи барокко грашки в мистецтві, зокрема в літературі належали до найулюблених гатунків. Дотепна, легка елегантна словесна грашка так само здібна притягнути до себе увагу людини, — змученої, стомленої усіма подіями часу, постійною потребою „вирішувати” свою особисту долю та долю свого колективу, тими „страхіттями” часу, — як і зображення саме цих актуальних проблем та ще з присиленням, з перебільшенням.

Грашки, як було вже у середньовіччі, пробиваються навіть у церкву: відомі дотепні проповіді, спеціального типу „кончетто”, — в цьому стилі часто проповідував та писав проповіді Стефан Яворський, але маємо і твори цього типу від таких „серйозних” проповідників, як Антоній Радивиловський або св. Дмитро Туптало. Засудження цього типу проповідей веде свою історію від противників бароккового стилю, до яких належав уже Феофан Прокопович; але в історію літератури таке загальне засудження увійшло з часу відомої праці Ю. Самаріна про Стефана Яворського та Ф. Прокоповича, яко проповідників (1814). Розгляд українських проповідей в стилі „кончетто” вимагав би занадто багато місця. Тому нагадаю лише, що таке загальне засудження певного літературного стилю, що в минулому грав велику роля і мав великий успіх, розуміється, можливе лише при цілком неісторичному підході до минулого. Нагадаю також, що й на Заході були славетні проповідники цього типу — як віденський Абрахам від св. Клари (він походив з Швабії) або Прокоп Темплінський тощо. В цьому стилі малювались і картини на священні сюжети ні навіть ікони. Дотеп захопив і конструкцію амвонів католицьких та навіть протестантських проповідників; у слов'янському світі, напр., амвонкорабель у Krakovі: проповідник був ніби капітаном корабля, на якому пливе його церковна громада; в моравському Брні заховався амвон, над яким згори спускається в білих хмарах архістратиг Михаїл з янголами, а під амвоном проти янголів піdnімають свої мечі та списи чорти, — проповідник стоїть, так би мовити, поміж пеклом та раєм.

Але, залишивши церковне життя, вернемося до грашок у сфері літератури. До грашок належать, напр., так звані „фігурні вірші”, писані або друковані в формі якоїсь речі: яйця, хреста, чаши, трикутника тощо. Присвячуючи свій рукописний збірничок епіграм якісь панні Февронії, Іван Величковський виписує вірш

присвяти в формі шостиконечного православного хреста; здається, Захарія Кописенський, присвячує пам'яті Елісея Плетенецького віршика, що видруковано в формі складного „гербового” хреста, з одною двобічною та трьома однобічними перекладинами.

Великим майстром віршів-грашок був Величковський. Не можемо тут подати приклади усіх типів грашок, в яких він дав досконалі зразки. Відомі були його славетні „раки”, вірші, рядки яких можна читати в обох напрямках, — зліва направо і зправа наліво. Св. Діва говорить про себе:

Анна пита мя, я мати панна.
Анна дар, і мні сінь мира данна.
Анна ми мати і та ми манна.

Значно ефектовніший „Азбучний вірш” Величковського, присвячений знову св. Діві Марії, яку він дуже почитав і якій присвятив цілі збірки віршів. Матір Божа знову говорить про себе; кожне слово починається з іншої літери слов'янської абетки за їх порядком (через це в вірші два „з” — це церковнослов'янські „зіло” й „земля”, два „о” — „он” і „от”, два „у”, бо їх було дві різних форми) :

Аз благ всіх глубина,
діва єдина,
Живот зачах званим,
Ісуса избраним,
котрий люде мною
на обід покою
райська собирає,
туне учреждає.
Умне фенікс Христе,
отче царю чисте,
шествуй щедротами,
матери мольбами.

Як бачимо, Величковському вдалося дати розумний текст, може де в чому вже не зразу зрозумілий для нас, бо він є чисто церковно-слов'янський, — але він його умістив в рамки цієї незвичайної форми, та вичерпав весь алфавіт, за винятком „ы”, „ю”, „я” . . .

Так само пише він загадковий „гріфічний вірш”, про який навіть його видавець акад. В. Перетц міг лише написати: „відмовляємося розгадати цей двовірш”. Цей вірш виглядає так:

Со см бгомъ дежл
ноп нась ст блюсти буде.

Мені вдалося його розшифрувати при допомозі бароккової поетики. Треба деякі літери вважати скороченнями та читати їх, як церковнослов'янські назви цих літер. Пишу ці літери великим шрифтом:

со Смъ бгомъ ДЕЖЛ
НОП настъ СТ блюсти буде.

В першому рядку „Смъ” та „бгомъ” є скороченнями „під титлами”. Читаючи тепер все, як треба, дістанемо зрозумілий віршик:

Со словом Богом добро есть живот, люде,
наш Он покой, нас Слово твердо блюсти буде.

Звернемо увагу ще на те, що, крім першого „С” останні літери стоять в порядку алфавіту: „Д-Е-Ж-Л-Н-О-П-С-Т”.

Величковський зумів повставляти своє ім'я в двовіршики різноманітного змісту; (великі літери треба читати разом, тоді дістанемо „Іоан Величковський” або „І. Величковський”):

І О смерти пАм'ятай, і На суд будь чуткий,
ВЕЛЬми Час біжить сКОро В бігу Своім прудКИИ.

або:

Ісуса христа ВЕЛИЧаймо,
яКО Весь есть сладКИИ, знаймо.

або:

Із несОздАНна отца, возсіявий чисте,
ВЕЛИЧаю з матКОю тя, ВСесладКИИ, Христе.

Нарешті він навіть ухитився вмістити своє ім'я навпаки — ззаду наперед у двовіршику, в якому літери свого імені написав червоною циноброю:

НАстрОИ на вспак цинобру: если угадаеш,
горШИИ Кто з Сих: ВоВК ЧИ ЛЕВ, то мене пізнаеш.

Не треба думати, що так „бавився” лише полтавський протопоп. Грашки вважали серйозним гатунком, вони „важили” в поетичній діяльності стільки, що й св. Дмитро Туптало теж дав кілька грашкових віршів, наприклад, віршовану присвяту до своєї збірки оповідань про чудеса Діви Марії — „Руно Орошенное”:

ІжЕ в Руні інОгда преобразованна,
Мати сОтворшего НАс всіХ зді написанна.
Душевно I МислЮ Ту книжку пРИМІте,
САмі е Внимающе I другим прочтіте.

Зібрали великі літери докупи, дістанемо: „ІЕРОМОНАХ ДІМІТРИІ САВІЧ”. До речі, тут св. Дмитро досягнув також успіху в тім сенсі, що всі рядки віршу можна було видрукувати з початкових

виликих літер, як звичайно друкувалися вірші, а крім того і 7 дальших великих літер стоять на початку слів.

Так само „грає” віршом і єромонах Клементій, — досить згадати його „Рахубу деревам розним”, що в трьох строфах, писаних різними розмірами, вичисляє українські дерева. Ось перша строфа, український варіант т. зв. „салфінової строфи”:

Дубина, Грабина, Рябина, Вербина,
Соснина, Кленина, Тернина, Вишнина,
Ялина, Малина, Калина, В'язина,
Лозина, Бузина, Бзина.

Чомусь цей вірш теж, як і інші грашки, надзвичайно обурював істориків української літератури, — очевидно, почували, що він „далекий від народних інтересів”.

До улюблених грашок належать і „акrostихи”, головно такі, в яких з перших літер кожного рядка або кожної строфи за порядком дістанемо ймення автора, особи, якій вірш присвячено, або ім’я святого або ікони, яку цей вірш прославляє. Такими віршами повний збірник уніяцьких українських церковних пісень „Богогласник”, — один з акrostихів заховав нам ім’я діда Достоєвського, що був уніяцьким священиком та поетом. Такі вірші писав і св. Дмитро. До речі — крім віршів, акrostики входили і в склад церковних православних акафистів (але тут традиція, здається, значно старша).

Цими типами не обмежується кількість „грашкових” віршів. Але ї цих прикладів досить, щоб бачити, що поруч з ідеалом краси в літературних творах барокко стояли й зовсім інші мистецькі цінності.

6.

До тієї самої групи вартостей, що й дотепність, елеганція, цікавість і т. д. належать або наближаються до неї і вартості українського бароккового театра ляльного мистецтва. На жаль, лише детальне дослідження текстів „драм” та інтермедій, що заховались до наших часів, а почасти знайомство з барокковим театром інших народів дозволяють нам зробити певні висновки про зовнішність театральних вистав у старій Україні.

Вже Кость Шероцький звернув колись увагу на цей зовнішній бік бароккового театру. А подружжя Перетців (акад. В. Перетц та В. Адріанова Перетц) детально дослідили весь матеріял. Навряд чи в якусь іншу добу історії театру, окрема українського, як в барокко, зовнішня „обстановка” грава таку визначну роль. Знову: тут йшло не лише про красу сценічної постановки, а в пер-

шу чергу про „ефектовність”, вразливість, оригінальність та грандіозність враження. Зустрівасмо тут і досить елементів, що стоять у такому самому відпорному відношенні до зовнішньої красивості, як і певні риси в барокковій „чистій літературі”.

Це може зв’язана з принципом краси сама будова сцени українського бароккового театру: двоповерхова, — вгорі небо, долі — „земля”, по обох її боках „пекло” та „рай”. Зрідка, здається, пекло чи „преісподняя” бувала і попід „землею”, так що сцена мала три поверхі. До принципу зовнішньої красивості вели, очевидно, почали й „алегорії”, усі ті аксесуари вбрання акторів і впорядження сцени, що барвами (зелена барва ап. Юди, тощо) та різними предметами (котва — надія, хрест — віра, палаюче серце — любов, але поруч з цим часто численні складні гербовні „емблеми”, в одній п’єсі, здається — фігура слона, тощо) уводили від видимого до невидимого світу, від землі до неба, від осіб та подій на сцені до їх „внутрішнього сенсу” (бо й згаданий слон був символом — побожності). Хоч сама основна функція алегоричного впорядження сцени і уводила глядачів від літературного боку твору до „невидного”, від зовнішнього до „внутрішнього”, хоч це таким чином і була певна „раціоналізація” театральної дії, але тут можна було дбати про красу алегоричних образів на сцені...

Але, знайомлячись ближче з упорядженням сцени, з костюмами дієвих осіб, бачимо, як тут в протилежність до красивості виступали зовсім інші вартості: жах, бруд, жорстокість належали до тих елементів, що, в контрасті з красою та величию сакральної (святої) сфери або історичних подій чи символічної ідеологічної тканини, що разорталась перед глядачем на сцені, — мали викликати зворушення в глядачах, струсити їх, привести їх до до того „афективного” стану, до якого веде і сuto літературними шляхами трагедія.

Жах викликали і такі зовнішні ефекти, як грім та блискавка, що супроводили нап’яті сцени, і такі з’явища, як мерці або привиди, що з’являлись, наприклад, при воскресенні Христовому, яке відбувається, як замічає ремарка п’єси, „з многим ужасом”, — при погляді на воскреслих мерців „смутенні воїни, яко мертві” падають на землю. До таких самих жахливих з’явищ належала і буря на морі, і полум’я, що виривалось із землі та „пожирало” грішників, і з’явища змій (навіть „седмиголових”) або чортів та навіть самого диявола, або таких алегоричних постатів, як Помста „з вогнем оружієм”.

Натуралістична жорстокість трохи зм’якшувалась тим, що, наприклад, вбивство „отрочат” у Вифліємі відбувалось лише

на тіневій картині (що звалась „умбра”), але Іродові приносили потім одрізані „голови отрочат” на сцену; на сцені карали на смерть св. Дмитра Солунського (в п’єсі, написаній на пошану „своєго святого” св. Дмитром Тупталом), карали на смерть Гамана (в п’єсі „Стефантокос”) разом з усіма його родичами:

Самого повісьте Гамана на древі,
сему ж руці і нозі люте преломіте,
а сему главу мерзку отсіціте;
приймайтесь, бийте, мучьте, не щадя німало,
щоб Гаманове вже й ім’я пропало...

Не бракувало й інших кар на смерть, навіть апостола Іакова всупереч церковній традиції „усікали мечем” на сцені. Ірод умирає на сцені, „падаючи в пропасть”, тощо.

Поруч з чистотою та сиянням сакральної сфери, янголів, святих в апотеозах, не бракує й бруду, та „низької природи”, знов досить натуралістично зображеній: на сцені показувано „Лазаря на гноїщі”, двох жебраків — кульгавого та безногого, що повзає по сцені, постатей, вдягнених у „шкаредні рубища”; після гріхопадіння з Людини (символічної постаті) стягають світле вбрання та вдягають її в такий самий „шкаредний” одяг („Власнотворний образ” Довгалевського).

Сила „сенсацій” на сцені теж значною мірою не мала характеру спокійних, приємних для споглядання картин. Переодягання було часто зв’язане з приниженням, деградацією дієвої особи: як з Людиною по гріхопадінні, так було і з св. Олексієм, який під час власного весілля втікає з дому, переодягаючись зі „світлого вбрання” в чернецьке скромненьке... Танки або танкові сцени часто теж — зовсім не урочистий балет, а, поскільки ми про них довідуємося з ремарок п’єс, здебільша були гротескні або жахливі, — щось зовсім інакше, аніж двірський барокковий або класичний балет з шерегами гарних жінок, — та жінки, як відомо, й не грали на сцені. На українській барокковій сцені „пляшуть” „по обичаю своєму” „сатири лісні” при звуках труб Нерона, або (в п’єсі „Іосиф патріярха”) „младенці аравистції” „поють і пляшуть”, — в останньому разі, можливо, що це була й екзотика, можливо малювнича та гарна. Але в інший сцені „Смерть, Ад (символічні постаті — Д. Ч.) і його друз’я” співають танкову пісню та, мабуть, і танцюють, — але, розуміється, якийсь жахливово-гротескний танок (в п’єсі „Мудрість предвічна”), або „смерть з дияволом пляшуть, поя”... Нарешті так само не лише гарні, а й гротескні або жахливі пантоміми: в одній п’єсі з’являється Вулкан з помічниками, що кують знаряддя, або „Цикльопи”, що всі

б'ють молотами та „всі вмісті говорять”, — себто говорять хором, — цілком модерна сценічна техніка:

Се огнь возжигаєм, / в млати ударяєм.
 Копія і узи/ для тебе, Медузи,
 і мечі і стріли/ в юдейські преділи,
 гартуєм, готуєм,/ тобі підметуєм.
 Приймайся, Циклопе!/ Вій кріпко, Стеропе!
 Бронте, не лінися,/ Бражді прислужися...

7.

До елементів поза межами краси належить і м о в а бароккових п'ес, — по меншій мірі, почасти. Бо поруч з величною, патетичною мовою церковно-слов'янською, якою писались твори „високого штилю”, зустрічаємо в „інтерлюдіях” чи „інтермедіях” і народню „просту” або „препросту” мову, що іноді приемно-народня, а іноді ґротеско-вульгарна. Ідилічні „пастири” в Різдвяній драмі св. Дмитра Туптала і говорять мовою ідилії. Зовсім інакше, почасти дуже вульгарне, а то й непристойне зафарблення мови дієвих осіб інтермедій, та й дія інтермедій — часто теж вульгарна „клівонада”. Це, як і в середньовіччя, було можливе, бо вся дійсність вважалась якось належною до „божественного буття” і через це, як можливі були химерні або й непристойні постатті на середньовічних соборах, як, правда — лише почасти, залишились елементи вульгарних, непристойних або й блузнірських жанрів у барокковій літературі релігійного зафарблення, так можливі були такі елементи і на сцені. Та це було не лише в інтермедіях, — серйозна п'еса „Слово о збуренню пекла” малювала навіть самого Диявола в пеклі карикатурними рисами.

Здається, що це допущення та навіть нахил до естетичних вартостей, що далеко виходять поза межі врівноваженої, гармонійної краси в барокковій літературі, чимало спричинилися і до просякнення в літературну мову, себто „церковнослов'янську мову української редакції” елементів мови народної. А це просякання досить сильне. Це читач міг бачити з багатьох наведених вище текстів з бароккових літературних творів*). Якщо шукати, то мож-

*) Я переписував тексти з церковно-слов'янської ортографії на фонетичну. Керувався я принципами, про які згадував принагідно в своїй „Історії української літератури. II”, а детально маю обговорити деінде. Думаю, що я не перегнув терезів занадто в бік народної мови, та що так, як я пишу, українці, дійсно говорили в 17. в. та, наприклад, вимовляли тексти на сцені. Є, щоправда, й трохи сумнівні пункти: напр. чи говорили „знає”, „закриває” чи „знаєть”, „закривається” ітд. Та про це писатиму іншим разом.

на знайти чимало і ще значно більш народньо-зафарблених. Знамо їх уже з старої літератури 17. в. а також і з молодшої традиції. Але це вже інша тема, про яку треба говорити на іншому місці.

Треба гадати, що знародовлення нашої літературної мови пішло б за часів барокко ще скорішим темпом, якби представники літератури не були так „однобічно” переважно з одної суспільної кляси: з духовенства. Що правда, українське духовенство стояло близько до народу і вже через це мало безумовний нахил до вжитку народньої мови. Але, з другого боку, саме в духовенства були чинні й інші ідеологічні фактори, що значно стримували духовних авторів у тих випадках, коли їм „бажалося” писати народньою мовою, та й взагалі в усіх випадках, коли йшла мова про якісь радикальні культурні „новини”. Це був не лише певний загальний нахил духовенства до певної консервативної стриманості (яку зовсім не мусимо вважати „реакційною”). В справах мовних церковна традиція та спроби „еретиків” (протестантів) радикально змінити мову св. Письма в бік народньої мови, привела православне духовенство до менш радикального поступування, та навіть до прагнення затримати вже перестарілу мовну традицію.

Як ми бачили, значно свободніше поводились ті самі духовні автори в питаннях стилістики: вони без великих застережень та обмежень прийняли до української літератури майже всі елементи нового бароккового стилю. Вони цим рішуче стали на бік тодішньої „модерні”, цілком відмовились від підтримування застарілих стилістичних традицій.

Отже, освітлюючи цю добу, не треба забувати того, що було зроблене. А зроблено було чимало. Зокрема ті елементи бароккового стилю, що виводили „поза межі краси”, чимало сприяли впливу нової літератури на широкі кола, бо посилювали її вразливість, її здатність захопити людину того часу, зацікавити її ідеологічно і перешепити її повагу до питань літературної форми... В справі літературної мови лише романтика 19-го віку (що, до речі, була в багатьох пунктах духовно споріднена з барокко) змогла радикальніше розв’язати ті питання, що стояли власне вже перед барокковою літературою, але які вона не змогла або не встигла розв’язати, зокрема питання про літературну мову українського народу.

ПЕТРО ГОЛУБЕНКО
ВІНА З ЛІТЕРАТУРОЮ
(1941—1951, УРСР)

I.

Минуле десятиліття в українській літературі під советами по-значається такими явищами і подіями, які не може обійти майбутній історик і які вирізнять це десятиліття на тлі попередньої доби. Ці явища й події становлять певний інтерес не лише для літературознавців, а й для всіх, хто цікавиться сучасними суспільно-політичними і духовими процесами на Україні, а зокрема політикою Політбюра щодо України в сучасний момент.

Назване десятиліття виразно поділяється на два п'ятирічні періоди — весняний (1941—1945) і післявесняний (1946—1951). Різняться ці два періоди не лише обставинами мирних і воєнних років. Дуже помітна також різниця загальної суспільної атмосфери, яка одразу ж призвела до зміни ситуації на літературному фронті. Зокрема, як відомо, в роки другої світової війни большевицька партія грала на патріотизмі народів СССР і це творило віддушину і для українських письменників. Весняна п'ятирітка характеризується відносним лібералізмом і меншим втручанням партії до літературного процесу. Більше того, стимулювалися саме ті ідейно тематичні елементи в українській літературі, за які перед війною і по війні українським письменникам пришивалося і пришивалася сьогодні ідеологічні ухили в бік „українського націоналізму”... Вірш В. Сосюри „Любіть Україну”, який облетів недавно світову пресу, був написаний саме в ці важкі роки... І, з другого боку, гостра критика цього вірша в центральному органі ЦК ВКП(б) і, очевидна річ, не без указівок Сталіна, характеризує повоєнну п'ятирітку. Це вже друга повоєнна хвиля московського мракобісся на Україні.

Таким чином вся дотеперішня історія української радянської літератури виразно поділяється на чотири періоди:

1. Період т. зв. НЕП’ї та українізації, який відомий уже як „період українського ренесансу 20-их років” (1920—1930).

2. Період т. зв. „соціалістичного наступу” і розгрому літературних організацій, розстрілів письменників і нищення культурних здобутків 20-их років (1930—1940).

3. Період другої світової війни, який виявився в українській літературі відродженням українського національного патріотизму і рецидивами настроїв та ідей українського ренесансу 20-х років (1941—1945).

4. Повоєнний період, який виявився знову періодом нового наступу на українську літературу та її діячів, диригованим з Москви (1946—1951).

Цікаво відзначити, що два останні періоди двох п'ятирічок становлять своєрідне повторення двох попередніх десятиліть. Українські патріотичні настрої і творчість українських письменників воєнного п'ятиріччя перекликаються з добою українського ренесансу 1920-их років. Повоєнне п'ятиріччя нового наступу Москви на українську літературу нагадує в свою чергу добу „соціалістичного наступу” і розгрому української літератури в 30-их роках. Така аналогія періодів напрошується навіть у подroбцах — в іменах і термінології. Як відомо, керівну роль у розгромі Хвильового і хвильовизму та всіх здобутків українського ренесансу 20-их років відограв надісланий з Москви в ролі генерального секретаря ЦК КП(б)У, Л. М. Каганович. Цю ж особу, як досвідчене „громило” української літератури, командувала Москва на Україну і тепер, після другої світової війни. І перше, що зробив цей Каганович, приїхавши на Україну, була заява, передана через вірного Корнійчука, яка ззвучить так:

„Боротьба з буржуазним націоналізмом в українській літературі має велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і товариша Сталіна большевики України на чолі з тов. Л. М. Кагановичем в 1926—1927 рр розгромили хвильовизм — агентуру фашизму в літературі... Бацілі хвильовизму і тепер живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують школити успішному зростові нашої літератури. Боротьба з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології залишається і сьогодні одним із найважливіших завдань української советської літератури” (А. Корнійчук — „Деякі проблеми розвитку української літератури”, „Правда”, 4 липня 1947 р.). Що ця заява походить від Л. М. Кагановича, а Корнійчук лише її проголосив, стверджується хоч би тим фактом, що до приїзду Кагановича на Україну згадувати ім’я Хвильового і хвильовизму було заборонено. Ініціатива до нового вжитку імені Хвильового на Україні з обов’язковим додатком „агентури фашизму” і „буржуазного націоналізму” безперечно належить Кагановичу. І ця заява не була голословною. Перші удари її обвинувачення в ухилах були скеровані проти бувших

друзів Хвильового — ваплітян Яновського, Панча та інших. І тут виникає ще одна цікава аналогія.

Розгром українського ренесансу 20-их рр. почався з СВУ, Сфремова і Зерова, а вивершився знищеннем і самих партійних ортодоксів, Микитенка, Щупака та інших великих „риб”, які відіграли роль слуг большевицької партії. Так і тепер наступ почався в 1946 році на колишніх ваплітян і націонал-ухильників, а вивершився на ортодоксальному пристосованцеві Корнійчукові.

Загальна картина виявляє також специфічні обставини, в яких відбувається літературний процес на Україні. Поняття „літературний процес” тут стає дуже умовним, коли взяти до уваги постійне втручання в цей процес тоталітарно-диктаторської системи, керованої з Москви, яка прагне перетворити Україну на Малоросію в політичному і духовому значенні. Боротьба, про яку йде мова, відбувається не внутрі українського літературного процесу, а накидається ззовні панівною клікою з Кремля. Це не боротьба в українській літературі, а боротьба з українською літературою. Те, що Москва веде цю боротьбу дуже часто і в основному руками українських літераторів, не міняє її суті й значення.

Вираз „літературний фронт” в застосуванні до умов підсовєтської дійсності на Україні — це не гіперболічний вислів чи образ, що його вжито в переносному значенні. Якщо для нормальних умов, у вільних демократичних країнах, навіть слово „боротьба” для означення певних явищ літературного процесу звучить вульгарною гіперболою, то в умовах московсько-большевицького ладу такий військовий вираз, як „літературний фронт”, цілком відповідний і на місці, що віддає характер і суть „літературної боротьби” на Україні. Тут це жадна гіпербола і жадний образ, умовно застосований до літературної дійсності. Це сама дійсність. Боротьба на літературному фронті в УРСР не лише накинута зовні, позалітературними чинниками окупанта, а, як відомо, ведеться і вивершується зовсім не літературними засобами — нечуваним в історії моральним і політичним терором, розгромом літературних організацій, масовим і поодинчим розстрілом українських письменників, засланням на визначені й невизначені терміни в концентраційні табори далеких північних місцевостей СССР і т. д. Якщо знайдеться колись сумлінний і чесний історик світової культури в її проявах і змаганнях до свого повного розвитку і вияву, то мимоволі мусить спинити свою увагу на розвиткові і змаганнях української культури і зокрема літератури. Трудно знайти країну, де література відігравала б таку вирішальну роль у розвитку її відроджені нації, як в Україні. А водночас це нечувана і без-

прикладна річ у всій світовій історії, щоб якася нація зазнала таких величезних жертв і втрат на культурному і літературному полі діяльності. За приблизним підрахунком лише в цей дотеперішній період окупації України московським большевизмом український народ втратив цілі сотні визначних українських вчених, видатних культурних діячів і письменників. Це були не прості „сірі вояки”. Кожна одиниця з цього числа — це відоме для всієї України ім’я, творча індивідуальність. Ворог знов за ким полював. Серед цих імен багато таких, які подавали надії на величезні творчі можливості і обдарованість, які могли дати мистецькі вартості світового значення і які сміливими кроками виводили українську культуру в передовий світовий ряд. А скільки загинуло їх — менш відомих і безіменних?!

Боротьба української літератури за свій розвиток та існування являє також незнаний у світовій історії приклад героїзму, винахідливості і витривалості, які треба міряти не провінційними, а світовими мірками. Особливо ж „радянський період” характерний і видатний не лише числом своїх незрівняних жертв, а драматичним напруженням ідейної боротьби з окупантами, героїзмом українських діячів і культурно-духовими здобутками й вартостями. Великою мірою вони знищенні й поховані. Наше завдання — розкопати ті вартості, стерти з них порох руїн і включити в творче культурне життя сучасності.

II.

Боротьба на літературному фронті в УРСР має свій ритм, періоди наступів і відступів та їх закономірне чергування. Велике спрощення уявити собі, що єдина активна сторона в цій боротьбі — це большевицька партія і Москва і що все визначає генеральна лінія партії. Ця остання також залежить від зовнішніх і внутрішніх обставин. Використовуючи сприятливу ситуацію, українські національні сили також час від часу переходят у наступ і здобувають не раз назад свої позиції. Так було під час большевицького відступу на Україні в 20-х роках, коли була проголошена українізація. Це повторилося в меншому маштабі в роки другої світової війни. В обох випадках українська стихія з позицій спротиву переходила в активний наступ. Література українського резистансу ставала літературою українського відродження.

Які ж саме обставини змусили червону Москву в роки другої світової війни притишити свій наступ на українські національні позиції і в чечому поступитись?

Ці обставини виявилися в ході другої світової війни. Вже те, що в підготові до другої світової війни більшевики змушені були форсувати патріотизм, як єдиний якір свого спасіння, творило сприятливу атмосферу для вияву і легалізації також і українського патріотизму. За прикладом росіян пішли й українці. Якщо росіяни піднесли як великого свого патріота і державника царя Петра I, то й Україна має в своїй історії славних предків і патріотів своєї батьківщини. Так стали дозволеними і в українській літературі великих історичні постаті з українського минулого. З'явилися повісті і драми на тему Іван Богун, Богдан Хмельницький... Щоправда і тут встановлювалася різниця. Що дозволено і що добре для росіян, те не дозволене і „зле” для українців. Пролетарська Москва відновила культ імені царя Петра I, яке є символом російського великороджавного шовінізму й імперіялізму. „Це той перший, що розпинає нашу Україну”, — писав колись Шевченко. Мазепа нікого не розпинає, ані завойовував, а був лише щирим українським патріотом, який став на захист свого народу. Але говорити і писати щось позитивне про Мазепу розцінюється червоною Москвою як державний злочин лише тому, що Мазепа прагнув зробити Україну самостійною. Інша справа з Богданом Хмельницьким. Його змальовано ідеологом підкорення України Москві і предтечею загальносоюзного „советського патріотизму”. Але не завжди і не у всьому вдавалося Москві тримати українців у рамках „советського патріотизму” і трансформувати патріотизм сучасного українця в патріотизм малоросійський. Цинізм речників великороджавного шовінізму й ідеологів расової вищості викликав відповідну реакцію з боку українців. Так стали можливими в цей період вияви українського націоналізму в літературі. У такій атмосфері вони з'явилися тоді непоміченими.

Другою обставиною, яка посилила національний потенціял України, а тим самим спричинила до поширення відповідних настроїв і посилила активізацію українських національних сил, було приєднання західно-українських земель і Закарпаття до УРСР.

Пізніший відхід більшевиків з України під час війни й ширші можливості для відповідної української пропаганди перед українського населення також не лишилися без наслідків. Про це, між іншим, писав Микола Бажан 1946 року в газеті „Радянська Україна” у великий статті під назвою: „До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України”. З'ясовуючи повоєнну ситуацію на Україні, М. Бажан писав: „Треба зважити на те, що Україна перебувала під тимчасовою

окупацією ворога... Отруйлива пропаганда українських націоналістів де-не-де лишила свої сліди. Треба зважити і на те, що в воз'єднаній українській радянській державі тепер перебувають мільйони нових радянських громадян, мешканців західних і за-карпатської областей України, які виховувались у буржуазному суспільстві, свідомість яких старанно обробляли українські націоналісти” („Рад. Укр.”, 17 лист. 1946 р.).

Після закінчення війни це був уже заклик до пильності й наступу на вияви українських самостійницьких і протибільшевицьких настроїв. Під час війни з цими настроями треба було рахуватися і не загострювати відносини, щоб не давати в руки наступаючим арміям Гітлера зайвого козиря і щоб не відштовхнути достаточно від себе українців. І тому під час війни і українцям дозволено любити свою Україну, не оглядаючись на Москву і Росію і не клянучись одночасно любити й Москву і бути вірним Росії. Більше того, український патріотизм, українська історична свідомість і національна гордість своїм козацьким родом стали дуже цінним матеріалом сталінської пропаганди в боротьбі з Гітлером і в посиленні спротиву українського народу німецьким окупантам. Гітлер своєю політикою допомагав Сталінові. „Кривавий Гітлер знищив українську державність і хоче перетворити на рабів гордих і непокірних українців”, — не переставала нагадувати українцям большевицька пропаганда. З своего боку Москва зарядила урочисте й пишне відзначення за межами України, в Росії двадцятип'ятиріччя створення Української Радянської Республіки. Крім цього, було організовано ряд мітингів „представників українського народу” з відповідними відзвіми до українського народу. Промови й відзови передавалися через радіо на Україну. В цих мітингах головну роль відігравали українські радянські письменники, які відійшли на Схід чи були з України евакуйовані.

Дуже цікаво, якою мовою і стилем заговорила Москва до українців, коли Україну зайняло німецьке військо і виявилося, що „всі українці опинилися дома”. Провідними мотивами большевицької пропаганди в роки другої світової війни було: 1. Постійне нагадування про те, що Гітлер зруйнував українську державність і не має наміру її відновлювати. — 2. Переконування українських колгоспників, які лишилися вдома, що обіцянки Гітлера наділити їх землею — обман і що їх надії марні. І дійсно, дуже швидко Гітлер допоміг в цьому переконатися... Та звернемось безпосередньо до матеріалів і документів воєнних років і прислухаймось до їх мови. Перед нами двотомовий літературний альманах 1942 року. „Україна в огні” — називається. Це видано в Уфі — столиці Башкирії,

де перебувала тоді більшість українських письменників. В альманаху взяли участь: Тичина, Корнійчук, Рильський, Бажан, Со-сюра, Яновський, Ле, Василевська, Смолич, О. Десняк, Рибак, Ко-черга, А. Головко, Голованівський, Панч, Первомайський, Малиш-ко, Сенченко, К. Герасименко, Копиленко, Усенко, Смілянський, М. Терещенко, С. Скляренко, Л. Дмитренко, Собко, Масенко, В. Суходольський, Кундзіч, І. Гончаренко, К. Гордієнко, Нехода, Стельмах, Плоткін, Мартич, В. Швець, В. Ткаченко, Ол. Носенко.

Щодо стилю і змісту цього альманаху, як документу воєнних років, дуже цікава її показова передмова. Наводимо уривок з неї. Не забуваймо при цьому, що мова цієї передмови, це мова тодішньої московської пропаганди, і ось такою мовою заговорила Москва до України і українського народу:

„Україна в огні!

В огні повстань наша земля. „Бий німця!” — гукає з глибини століть київський князь Святослав. „Бий німця” — махає гетьманською булавою Богдан Хмельницький. „Бий німця!” — волає з могили над Дніпром Шевченко...

Україна в огні!

Будьмо гідними синами нашого великого народу.

Слава вірним синам Радянської України, слава героям (перелік імен) — потомкам славних запорожців...

Україна в огні!

„Наша дума, наша пісня не вмре не загине”. Правда, батьку Тарасе, вічно житиме в серці народу твоє віще слово. Не понімечити поганцеві наш народ... Народ безсмертний! Хай живе народ!”

Так заговорила тепер Москва до українського народу устами радянських письменників. Таким стилем писалися колись петлюрівські летючки чи брошури народницько-просвітянського характеру або оповідання популярного Кащенка. Така пропаганда Москви мала свій вплив і творила відповідну атмосферу серед українців. Один із українських поетів, перебуваючи в той час на фронті, де загинув пізніше, цілком щиро писав:

Так, ми б'мось за Україну
Танкісти, вчені, ковалі.
І кожен гідний назви сина
Святої, рідної землі...

(К. Герасименко).

Така пропаганда, як бачимо, допомагала не тільки бити німця, а її творила відповідну атмосферу і зовсім відмінні, крапці умовини

для літературної творчості. Цікаві вже самі назви творів, які вміщені у згаданому альманахові: „Мій народ”, „Голос матері” (Тичини), „Моєму світлу му краєві”, „Україні”, „Слово про рідину матір”, „Дума” (Рильського), „Пісня про мою Україну” (Голованівського), „Пісня Тараса Бульби” (Первомайського), „Україно моя”, „Київ”, „Тарасові Шевченкові” (Малишка), „Над рікою Дніпром” (І. Сенченка), „За Україну” (Усенка) і т. д.

Національно-патріотична тематика альманаху „Україна вогні” вже сама багато про що говорить. А коли перечитуєш ці твори, де український патріотизм в його модерному державницькому розумінні виявлено з талантом, силою почуття, глибиною думки і щирістю, то мимоволі згадуєш розмови наших еміграційних патріотів про денационалізацію і зіпсутість підсоветських українців. Мимоволі порівнюючи ті твори української літератури з еміграційною творчістю деяких наших закукурічених патріотів і думаєш — чи діждемось і ми тут на еміграції свого еміграційного Сосюри або Рильського. Згадується при цьому також сучасна полеміка російської еміграції на тему: „Україна чи Малоросія?” „Бути Україні самостійною чи не бути”?..

Повертаючись до нашої теми, мусимо відзначити, що толерування українських національних настроїв Москвою в роки другої світової війни дало такі несподівані і могутні наслідки, що одразу ж виявилася їх небезпека для московського большевизму. І тому Москва одразу ж після закінчення війни рішуче змінила свій проукраїнський курс і почала „наводити порядки”. Цей новий бій Москви проти України на літературному фронті заслуговує на пильне спостереження і вивчення. Таке вивчення має величезне теоретичне й практичне значення. І не лише для нас.

(Далі буде)

ЕВГЕН ПИЗЮР

НОВИЙ ФРАГМЕНТ СОВЕТСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ — УКРУПНЕННЯ КОЛГОСПІВ

З'ясована наголовком тема нашої розвідки належить деякою мірою до „прогомоніліх” у зв'язку з пізнішим гіпотетичним розвитком укрупнення. Та є все ж деякі моменти, що не роблять її розгляду безцільним. Надто вже неясний і часто неточний образ міг собі створити читач нашої преси на підставі її донесень про один із характерних етапів (байдуже чи лише намаганий чи теж і зреалізований) большевицької аграрної політики.

Свій розгляд ми сперли на донесеннях советської преси, советських публікацій, бо це до сьогодні майже єдине джерело інформації про цю реформу. Тому здійснюючи пояснення, що висновки можуть мати характер приблизних гіпотез. Це тим більше, що до диспозиції стояла нам за незначними винятками лише центральна советська преса, тоді як саме місцева преса — так би мовити — „шириша”.

Для більш рельєфного з'ясування укрупнення колгоспів ми спинились коротко над переходами радянського сільського господарства в час війни та над ролею і значенням ланки, розбиваючи таким чином наш огляд на такі розділи: а) війна і радянське село; б) ера ланки; в) укрупнення колгоспів у світлі советських донесень; г) методи й етапи укрупнення; г) причини й можливі наслідки укрупнення колгоспів.

Війна і радянське село.

Перед війною колективна система цілком охопила сільське господарство СССР. В березні 1939 р. лише 0.6% посівної площині під зерновими культурами були поза усунутінним господарством¹ (на Україні лише 0.2%)². В 1940 році 97% селянських родин було в колгоспах³. Оформилася теж внутрішня адміністративно-виробнича організація колгоспного господарства, правну поставу

¹ Сталін: „Вопросы Ленинизма”, 11. вид., стор 580.

² Страны мира, 1946, ст. 197.

³ Volin: A Survey of Soviet Russian Agriculture, ст. 82.

якої являє Зразковий Статут сільсько-господарської артілі з дня 17 лютого 1935 року поруч з додатковими законами.

Але в час війни колективна система зазнає дуже поважних руйнацій. Ці руйнації набирають у різних місцевостях СРСР різних форм та досягають різного ступня й міри. Але всі вони в своєму кінцевому висліді дошкільно впливають на колгоспну систему, хоча вона в основному затрималась по обидва боки фронту. Та коли прийшлося б дати точну відповідь, якого розміру були ці руйнації та по якій лінії вони розгорталися, то така відповідь не далася б легко. Це стосується не лише неокупованих територій СССР, але також і територій окупованих німецькою армією. Життя і процеси підсоветського села в час німецької окупації цілком не дослідженні, хоч певне вивчення українського села було можливе і для наших наукових середовищ та мало б чималу практичну вартість.

Ще більш неясний погляд на ситуацію окупованого радянського села в перших тижнях приходу німецької армії. Він хитається поміж двома антитезами. За одною — на селі була просто „аграрна революція” (Б. Ніколаєвський: „Новий журнал” XXIV, ст. 185). За другою — ніякої проти-колгоспної акції, за винятком питомого для періоду безвластя грабунку, не було, та що проти-колгоспні елементи рекрутувалися лише із. т. зв. „особисто потерпілих” („Вперед”, ч. 17-18, „Про досвід другої війни”).

Вважаємо, що в обох випадках саме ставлення проблеми фальшиве, сперте на ремінісценціях жовтневої революції та без узгляднення советської дійсності. Що стосується загонів т. зв. „особисто покривдженіх” противників колгоспної системи, то тоді не слід забувати, що й на другому полюсі був не менш численний загін „особисто заінтересованих” в колгоспній системі, що складався з колгоспних бюрократів, яким колгоспна система давала в советській дійсності порівняльно вигідне і паразитне життя. Якщо вже прийняти, що постава тих обох груп не має значення, бо суб’єктивна, тоді вже з морального боку постава т. зв. особисто покривдженіх симпатичніша, бо вони свою життєво-господарську позицію завдачували своїй чесній і важкій праці, готовості до ризику й боротьби за продукт своєї праці. Вже сама роз’єднаність селянської кляси (спадщина минулого) робила її об’єднану і спонтанну поставу в одному чи іншому напрямку проблематичною.

Але цим очевидно поведінка селянства в перших тижнях окупації не вияснюється. Первооснова її палягає мабуть в суті спадщини советської тотальної системи. Тотальні системи ліквідують опозиційний потенційний провідний шар місцевого рангу і

він лише поволі наростиє в нових обставинах. Воля мас до всякої, хоча б відрухової акції в пототалістичному періоді значно паралізована. (Автор був перших тижнів німецької окупації на Херсонщині і бачив, як селянство без дозволу нової влади не відважувалось жати пересілого збіжжя, хоча такий дозвіл трактувало дуже своєрідно і компетентність для нього визнавало за кожним, хто був одягнений в якунебудь уніформу). До цього селянство на досвіді минулого втратило довір'я до вартості своїх самочинних акцій і хотіло бачити згоду на них влади, навіть байдуже якої. Рівночасно воно дуже скоро зорієнтувалося, що німецька влада хоча й нова, але тоталістична, себто застерігає за собою компетенцію тотального керування життям населення, а рішення цієї влади про збереження колгоспів прийшло дуже скоро. Тому робити категоричні висновки із способу поведінки населення саме на протязі цих кількох тижнів, та ще тоді, коли тут ніщо як слід не досліджено, — висновки про ставлення населення до колективної системі взагалі, — було б ризиковним.

Зате факт, що німецька окупаційна влада, зберігаючи колгоспи, висоти здач не зменшила, а в численних випадках її навіть піднесла. Із механізації колгоспного господарства небагато залишилося і вона в час війни майже не поповнювалася. Дуже зменшилася на селі кількість робочих рук, мужчини пішли в армію, а пізніше почався примусовий набір населення (в тому й сільського) на роботи до Німеччини. Та, не зважаючи на все те, селянин з немалим трудом обсіяв поля і, здавши під новим примусом „контингенти“ харчових продуктів, все ж був незмірно більше ситим, як за совєтської влади. Треба визнати за безсумнівний факт, що село за німецької окупації тягар здачі хліборобських продуктів переносило незрівняно легше, ніж за совєтської влади, хоч ці здачі не були менші, а часто й більші. Де шукати джерела такого явища? Воно полягає в тому, що коли совєтська влада вбачала в колективній системі в першу чергу один із основних елементів совєтського політично-громадського устрою, то для німців колгоспи були лише засобом, який мав гарантувати доставу певної кількості сільсько-господарських продуктів державі. Тому німецька влада дивилася крізь пальці на всі такі порушення колгоспної системи, які не загрожували визначених здач. І селянство деколективізацію колгоспів частинно перевело. Воно масово збільшило свої присадибні господарства, збільшило число приватної худоби і так змінило виробничу структуру колгоспу, щоб знайти можливість для застосування приватної ініціативи. У висліді, хоч механізація дуже підуспала і дуже зменшилася кількість робочих рук,

треба думати, що загальна продуктивність сільського господарства, порівняно з советським часом, не зниилася.

* * *

На неокупованих німецькою армією територіях СССР колгоспна система зазнала поважного струсу, хоч і меншого, як на окупованих. За інформаціями самих советських джерел, там теж „пройшло серйозне ослаблення технічної бази сільського господарства та зменшення робочої сили”⁴. В „багатьох районах місцеві советські і земельні органи забули значення сівозмін, і це діло заекинули. Більш того, місцеві органи часто самі порушували сівозміни неправильними плянуваннями”⁵. За обрахунками економіста Н. Ясного продуктивність сільського господарства на неокупованих територіях СРСР зменшилася, мабуть, в три рази проти продуктивності сільського господарства в Росії в час першої світової війни.⁶

Тим часом потреба в сільських продуктах зросла невимовно, а контроля советського терористичного апарату над селом послабла значно. Таку ситуацію використало селянство для акції, яка свою натурую була ворожа колгоспній системі. Відбувалось самовільне збільшення колгоспним селянством присадибних наділів та інтенсифікація цього господарства ціною занедбання праці в колгоспі; зросло поготівля приватної худоби, а в приміських колгоспах збільшився нерегламентований продаж молока до міста. Колгоспниця-молочарка стала втіленням новобогацького елементу на селі.

В такій атмосфері на селі почали кружляти чутки, що советська влада зліквідує колгоспи після війни.⁷ Думки про те, чи джерела тих чуток не дошукуватись у самої советської влади, мають для кваліфікації цього явища, як протиколгоспного, другорядне значення.

Всі вищеперелічені випадки розхитання колгоспної системи не були спорадичними та саме в цьому й суть їх зловісного значення для цієї системи. Постанова Ради Міністрів СССР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 року відзначас, що в час війни закон ЦК ВКП(б) і СНК СССР з 27 травня 1939 року, який запровадив кримінальну відповідальність за самовільне захоплювання громадських кол-

⁴ Земельное право, 1949, ст. 2044.

⁵ Там само, ст. 198.

⁶ N. Jasny: The Socialized Agriculture of the USSR, 1949, ст. 68.

⁷ Новий журнал, Нью Йорк, XXIV., ст. 187.

госпних земель, „на ділі виявився забутим багатьма працівниками, і факти захоплювання громадських земель набули масового характеру” (підкresлення автора).

У советському підручнику „Земельное право” (1949, ст. 191) на-трапляємо на такі близьчі пояснення цього явища: „Розхапування громадських земель колгоспів провадилося на цей раз не лише по лінії незаконного збільшування присадибних ділянок колгоспників, але і по лінії незаконного відведення місцевими советськими і земельними органами, а то й шляхом самовільного захоплення колгоспних земель численними організаціями і особами під видом будівництва на цих землях різного роду підсобних господарств і робітничого городництва. Ці незаконності часто довершувались при потуранні з боку правління колгоспів, голів сільських советів і райсоветів, що завдавало величезної шкоди громадському господарству та заохочувало до захоплювання громадських земель колгоспів особливо рвацькі елементи”.

В „Соціалистическом Сельском Хозяйстве” від вересня 1946 р. (стор. 25) знаходимо інформацію про те, що в самій лише Куйбишевській області занотовано 11.760 випадків самовільного захоплення колгоспних земель селянством.

Але з переможним закінченням війни советська влада взялася енергійно за відновлення передвоєнного status quo на селі. На територіях, що були окуповані німецькою владою, була переведена жорстока чистка всього сільського населення, а на неокупованих — основна чистка колгоспної адміністрації. 19 вересня 1946 року Рада Міністрів СССР і ЦК ВКП(б) видали постанову, якою зобов'язали керівників партійних і советських організацій союзних республік, країв і областей повернути до повної сили постанову ЦК ВКП(б) і СНК СССР від 27 травня 1939 року „Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання”. Земельні масиви, закріплени за колгоспами, мали бути переведені в кожному колгоспі, та розмір громадських земель і присадибних наділів зрівняний із записами в земельних шнуркових книжках. Самовільно захоплені землі колгоспів мали бути відібрані від колгоспників, організацій і інституцій та повернені колгоспам. Втрачена документація земельних записів мала бути поновлена.⁸

В наслідок цієї акції — колгоспам повернено, — за советськими джерелами — 5.9 мільйонів гектарів громадської землі. (Соц. Земледелие від 27 травня 1949 р.). Тяжко не припустити, що це число применшene. Але і так воно багатовимовне. Коли взяти до

⁸ Земельное право, ст. 191, 192.

уваги, що площа присадибних господарств у цілому СССР становить 6.4 міл. га., то це значить, що колгоспне селянство розміри своїх присадибних господарств було майже подвоєло.

Акція советської влади, проваджена під гаслом „ліквідації порушень статуту сільсько-господарської артлі”, була затяжною в стосунку до ширини зрушень, яких зазнала колгоспна система. Тому через шість літ після закінчення війни у повідомленні про виконання четвертого п'ятирічного плану СССР з дня 16 квітня 1951 р. підкреслювалося, що „за роки п'ятирічки переведена велика робота по лінії ліквідації про рушень статуту сільсько-господарської артлі.”

Могло б здаватися, що радянська влада після стількох противаступів, явище розхалування колг. громадських земель зборола остаточно. Та воно не так, бо вже через кілька місяців після вищеподаного донесення в советській пресі з'явилися чергові вістки про самовільне збільшування розмірів присадибних земель коштом колгоспу. Напр., переведений контроль в чотирьох районах Алтайського краю виявив, що такі збільшення досягли 6000 га. Алтайський край тут напевно не виняток. „Ізвестія” з 22 серпня 1951 р. повідомляють: „Виявлено знову багато випадків захвату громадських земель, розбазарювання громадських будівель, хліборобських машин, робочої і продуктивної худоби”. До цього додались нові форми зловживання, крадіжі або псевдокупна колгоспної власності членами місцевих управ, корупція серед адміністративного апарату колгоспів. Так і видно, що тут мова не про переходове, а хронічне, невідкладично із колгоспною системою пов’язане явище, яке дається візуалізацією повсякденно.

Ера ланки

Але ситуація на селі в повоєнний час була інша як в 1939 році. Велика посуха в 1946 р. завдала великих шкод на значних територіях СССР, головно в Україні, так що доводиться говорити про чергову харчову кризу небуденних розмірів. Дисципліна праці в колгоспах була захищана воєнними переходами. Поворот здемобілізованого вояцтва на село лише посилював цей неприємний для советської влади стан. Тому советська влада, оголошуєчи нещадну боротьбу всім порушенням колгоспної системи, що сталися в час війни, була одночасно змушенна повести свою політику на селі так, щоб на базі колгоспної системи максимально зацікавити самого колгоспника в досягненні найвищої продукції і тим піднести продуктивність сільського господарства.

Найповажнішим засобом для цього стала інституція „ланки”, а керівником такої аграрної політики став член Політбюра Андреєв, який у вересні 1946 р. був іменований головою створеної в цей час Ради для колгоспних справ при Раді Міністрів ССР.

Андреєв ще й до війни виявляв себе неприхильником „гігантоманії” у сільському господарстві та пропагатором застосування у колгоспному виробництві методу ланки. Свої погляди на цю справу Андреєв ще на XVIII з'їзді ВКП(б) в лютому 1939 р. з'ясував так: „Що більше праця в колгоспі індивідуалізована в формі ланок чи поодиноких колгоспників, що більше їх труд матеріально заочений, то більше він продуктивний як у рослинництві так і в тваринництві.”

Такої політики на базі колгоспів советський режим дотримувався подальших років. Постанова советського уряду з січня 1941 р. прямо рекомендувала застосування ланки. За час війни позиції ланки ще більше скріпилися. В повоєнний час сов. влада і далі вимагала застосування ланки, що знайшло свій вислів у важливих для сільського господарства постановах лютневого пленуму ЦК ВКП(б) з 1947 р. В літах 1948—1949 ця політика продовжується. Наприклад, постанова Ради Міністрів ССР з 19 квітня 1948 р. — „Про заходи для поліпшення організації... в колгоспах” каже, щоб за ланкою закріпити не лише технічні, овочеві культури, але „де можливо, також і зернові”.⁹

В чому суть різниці між ланкою і колгоспною бригадою? За кілька літ до війни організація праці всередині колгоспу була оформленена. Були дві основні продукційні одиниці: бригада (як самостійна) і ланка їй підпорядкована. Бригада мала 50-100 чоловіка, ланка 5-10. За бригадою були закріплени самостійні польові площини, розрахунок з колгоспом відбувався на базі бригади. Ланка була задумана як внутрішня клітина бригади та призначена для технічних, пропашних культур. Але практика життя починає підносити значення та ролю ланки. В рамках ланки стає легше досясувати нагороду в трудоднях залежно від дійсно особистого вкладу праці колгоспника. Ланка своїм особистим складом мала, нерідко вона обмежується до самих членів однієї родини або добрих приятелів. Тому вона творить добре зіграну та легко взаємно себе розуміючу одиницю, на базі якої досягнення компромісу між інтересами поодиноких членів ланки та інтересом ланки, як органу колгоспу, стає незрівняно легше, як на базі бригади. Колгоспні бригади починають закріпляти за ланкою самостійні по-

⁹ Земельное право, ст. 203.

льові участки. Розрахунок в трудоднях починає відбуватися теж на базі ланки, залежно від збору, який вона дістає. Це підсилює охоту колгоспника працювати старанніше і видатніше. Ланковий в протилежність до бригадира, працює сам на полі, але він за це незрівняно менш суворий наглядач. Контроля держави над колгоспним селянством стає трудніша.

Починається широка практика пристосування ланки до управи зернових культур, а також довголітніх трав. Цей процес зайшов мабуть далеко, і тому позиції ланки автоматично кріпшають. Маємо дані з Курської області, де 96% засівів усіх зернових культур були закріплені за ланкою („Правда” від 19. II. 1950). Є дані для припущення, що в інших республіках та областях аж такого широкого майже тотального застосування ланки, як у Курській області, не було. В советських публікаціях з'явилися численні голоси, які відзначали кращу управу збіжжя системою ланок.

Але „ера ланки” в советській хліборобській політиці раптом припинилася наприкінці 1950 р. Після кількох місяців цей новий кремлівський курс політики на селі знайшов свій вимовний відгомін на сторінках „Правди”. Там, у числі від 19 лютого 1950 р. була надрукована велика стаття без підпису, що в советській практиці означає становище офіційного чинника, під наголовком „Проти викривлень в організації праці колгоспів”. В її першій частині були вилучені аргументи, чому треба стосувати в праці колгоспну виробничу бригаду; в її другій частині — „невідрядні”, з вище з'ясованого пункту, стосунки в Курській області, а в третьій — пряма атака проти Андреєва. Вона починається так: „Розглядаючи питання про значення виробничої бригади, як основної форми організації праці в колгоспі, і шкідництво практику насаджування самостійних ланок у зерновому господарстві, не можна поминути неправильних настанов у цьому ділі, здійснених т. Андреєвим А. А.” Далі йшли перечислення виступів А. Андреєва на користь ланки, і нарешті висновок: „Всі ці заяви т. Андреєва в дійсності спрямовані проти виробничої бригади в колгоспах і тому їх треба закинути, як неправильні. Треба з усією ясністю заявити, що лише бригада відкриває широкий шлях для підвищення культури хліборобства. Ланка означала би розвал великих уніфікованих колгоспів на малі продукційні клітини, марнування сили і засобів артілі, повернення високої технології і колективних форм праці до індивідуальної праці рук. Це означало б захитання головних основ великого колективного соціалістичного хліборобства.” За усталеною практикою советського політичного життя, тепер повинно було слідувати „покаяння” А. Андреєва. І воно з'явилося. В „Прав-

ді" з 28 лютого 1950 р. Андреєв доносив: „Я багато передумав протягом днів від моменту опублікування в „Правді" статті „Проти викривлень в організації праці колгоспів" та повинен прямо визнати правильність більшевицької критики моїх виступів, що стосуються організації праці і організації ланок на зернових культурах в колгоспах". Таким несподіваним епілогом скінчилася кілька літня практика советського режиму протегування ланки. Советський політичний центр спокватився, куди могло привести надмірне застосування ланки. Визначив це Хрущов (який навіть за часів найбільших звеличувань ланки на цю тему мовчав), заявляючи в „Правді" від 25 квітня 1950 р таке: „Прихильники ланки на зернових культурах тягли колгосп назад, вели до його ослаблення". Цебто ланка, яка за інтенціями советської влади мала лише піднести продуктивність колгоспу, рівночасно підносила питому вагу окремого колгоспника та тим скріпила відосередні протиколгоспні тенденції радянського села. Ланка була здатна не лише застутити бригаду, але й колгосп. Небезпека для советської політики на селі з боку ланки була поважна і тому розправа советської влади з ланкою була неминуча з хвилиною, коли загроза харчової кризи в ССР віддалилася. Акція проти ланки, відповідно до її ваги, як загрози для колективної системи, була поважною подією в аграрній політиці ССР і тому її відводиться спеціальне місце в повідомленні про виконання четвертого п'ятирічного пляну. Там говориться, що „в роках п'ятирічки переведена велика робота по лінії закріплення самостійної виробничої бригади, як основної форми організації праці в артлі" („Правда" 16 квітня 1951 р.).

Укрупнення колгоспів у світлі советських донесень

Але на тлі ланки зміни в сільському господарстві ССР не припинилися. Вже ранньою весною 1950 р. починається нова акція на селі, порівняно з якою попередні можуть здаватися лише скромною увертюрою. Вона вже загально відома під назвою „укрупнення дрібних колгоспів". Її суть мала б полягати в адміністративному об'єднанні кількох колгоспів в один та в проекті створення на території об'єднаного колгоспу одного населеного пункту, що знову тягло б за собою ліквідацію старих дотеперішніх селянських осель.

Ще і до сьогодні єдиним джерелом інформації про цю нову акцію советської влади на селі являються інформації советської преси і советських публікацій. Закордонним кореспондентам в Москві цензура заборонила писати про це (Н. І. Таймс від 19. 3. 1951). Диспонуючи лише одним цим джерелом інформації про нову реформу на терені радянського села, здиво пояснювати, чому

з'ясування її перебігу та значення стає незвичайно важке та проблематичне. Тут можна ще раз визнати за слушне гумористичне ствердження англійського публіциста П. Вінтертона, що про явища внутрі СССР існують лише певні ступені їх незнання. — Що ж подала советська преса про новий похід советської диктатури проти села?

Мабуть, першою офіційною вісткою про укрупнення колгоспів була стаття Хрущова, надрукована в „Правді” за 25 квітня 1950 р. Стаття на цілу сторінку під наголовком: „Про деякі питання дальнього організаційно-господарського зміцнення колгоспів.” Уже в першій виступі нова акція зарисовується в цілому своїму вимірі. Хрущов доносить: „Розв’язка полягає в тому, щоб, укрупнюючи колгоспи, будувати гарні впорядковані села, до яких переселяться колгоспники із малих, погано збудованих осель.” Вже 21 травня „Правда” приносить вістку про закладини агроміста в Узбекістані (колгосп імені Кагановича, Янчильського району). 20-22 червня 1950 р. відбувається в Москві конференція голів укрупнених колгоспів Московської області. В ній бере участь Хрущов, що спеціально відмічається („тепло зустрінутий учасниками”) та, як запрошені гості, передовики сільського господарства України. Вже на цій конференції подають висліди про укрупнення колгоспів у Московській області, де на 20 червня число їх мало знизитись з 6069 до 1668. Підкреслюється, що укрупнення колгоспів почалось і провадиться далі з ініціативи самих колгоспників.

Тепер потік вісток про укрупнення колгоспів наростиє. В „Ізвестіях” від 26 червня 1950 р. находимо довгу статтю про укрупнений колгосп в Алтайському краї (колгосп ім. Молотова), а в „Правді” з 9 серпня подібну статтю про укрупнений колгосп ім. Будьонного в Одеській області. І знову „Ізвестія” від 26 серпня приносять довгу нотатку про перше агромісто на Уралі (колгосп „Дорога до комунізму”, Тугулинський район, Свердловська область). На початку вересня відбувається, тим разом у Тбілісі, подібна до недавньої московської, конференція голів обкомів, райкомів та „робітників сільських органів”, присвячена питанням укрупнення колгоспів. На ній повідомляється, що на день 20 серпня 1950 р. в Грузії вже 777 укрупнених колгоспів. В цей час появляється також серія статей у советській пресі, в яких підкреслюється великі завдання місцевих партійних організацій у зв’язку з акцією укрупнення колгоспів. Наприкінці 1950 р. починає появлятися більше цифрових даних про розміри, яких набрало укрупнення колгоспів. В „Правді” від 14 листопада 1950 р. Патоличев, секретар ЦК ВКП(б) Білорусі подає висліди, що стосуються Бі-

лорусі. Там число колгоспів зменшилося з 9771 до 3279, а їх пересічна площа зросла з 398 гектарів на 1090 гект.

В дніях 20-22 грудня відбувається в Москві Пленум Обласного Московського Комітету ВКП(б), присвячений питанню укрупнення колгоспів. Із звіту на цьому пленумі довідуємося, мабуть уперше, що акція укрупнення колгоспів почалася на підставі формальної правної директиви із центру, цебто на підставі постанови ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СССР, хоч, як дотепер, так і опісля про це в пресі ніде не згадувалося і не згадується, а, навпаки, підкреслювалося, що укрупнення колгоспів відбувається за виключною ініціативою та за ентузіастичними заходами самого колгоспного селянства. „Ідея укрупнення колгоспів, — повідомляють „Ізвестія” (14 жовтня 1950 р.) — за короткий реченець опанувала широкі маси та стала для них боєвою програмою їх дій.” А Хрущов тут секундує: „Питання укрупнення колгоспів так дозріло в умах колгоспників, що не треба було великих зусиль, щоб провести об'єднання дрібних артілів” („Ізвестія”, жовтень 1950).

В „Правді” від 14 грудня 1950 р. появляються інформації про укрупнення колгоспів на Україні. Находяться вони в статті Л. Г. Мельнікова під наголовком „Організаційно-господарське скріплення об'єднаних колгоспів”. Крім цього, інформації про УРСР подибуємо у звіті про конференцію секретарів колгоспних партійних організацій України („Правда” з 30 грудня 1950). Із них довідуємося, що число колгоспів у східніх районах УРСР (себто в границях 1939 р.) обнизилося з 26.401 до 14.433, цебто воно зменшилося на 45.3%. Пересічна господарська площа колгоспу до укрупнення становила 922 гектари, а тепер вона становить 1628 гектарів. Рівночасно Мельніков звітє, що 2/3 колгоспів мають тепер клітини партійних організацій (докладно на 14.333 колгоспів мають партклітини 11.529), що на голови колгоспів вибрано 3342 „спеціялістів”, що коли на 1 січня 1950 р. серед голів колгоспів було 65% членів і кандидатів компартії, то тепер їх уже 83%.

Питанню укрупнення колгоспів присвячує преса і надалі пильну увагу. Про це свідчать дві чергові передові статті в „Ізвестіях” під наголовками: „Нове будівництво на селі” (з 5 січня 1951 р.) та „За нові успіхи в розвитку соціялістичного сільського господарства”. Там підкреслюється, „що в минулому році почалася акція об'єднання дрібних колгоспів у великі”; що це відкрило нові горизонти для дальнього швидкого розквіту колгоспної економіки і культури; „що вже в першому році укрупнені колгоспи досягли значних успіхів”; що „у зв'язку з укрупненням колгоспів потреба споруджувати єдині господарсько-культурні центри, шляхом зі-

селення порозкиданих населених пунктів"; що „в багатьох районах країни укрупнені колгоспи переводять велику роботу по лінії будівництва"; що „місцеві ради депутатів на спілку з колгоспниками розробляють пляни нових сіл, чергування заселення дрібних населених пунктів призирають будівельні матеріали".

Але найбільше світла на суть укрупнення колгоспів кидає чергова конференція МК ВКП(б), що відбувається 15-18 січня 1951 р. в Москві, присвячена виключно питанням колгоспного будівництва („Ізвестія" від 16, 17, 19 січня 1951 р.) В конференції беруть участь секретарі райкомів ВКП(б), голови райвиконкомів, керівники відділів сільсько-господарського будівництва, голови колгоспів, бригадири будівельних бригад, наукові працівники, архітектори та голови інших будівельних організацій. На цій конференції виголошується 20 рефератів про питання будівництва в колгоспах, які виринули у зв'язку з укрупненням. Конференція відзначає, що „спорудження нових упорядкованих колгоспних сіл — це одна з важливих передумов дальнього посилення темпів розвитку загального господарства колгоспів." Відмічається, що конференція з великою увагою прослухала доповідь, виголошенню заступником голови Правління сільсько-господарського будівництва Української РСР В. С. Мощілем на тему проектування та будівництва колгоспних „міст" і „упорядкованих сіл в УССР" та, що з окремою доповіддю виступив секретар ЦК і МК ВПК(б) Н. С. Хрущов. Звіт із реферату Мощіля був зараз поміщений в „Ізвестіях" (17 січня 1951.), а реферат Хрущова появився, як стаття, щойно через півтора місяців у „Правді" від 4 березня ц. р. На другий день „Правда" помістила спростовання, що через недогляд пропущено завважу, що поміщена минулого дня стаття Хрущова має дискусійний характер.

Те, що виступ Хрущова надрукований у вигляді статті з півторамісячним запізненням, те, що її подано лише як дискусійну, і врешті те, що пропущено примітки про її дискусійний характер — „недогляд" в союзських умовах далеко не випадковий...

Спинимося тут докладніше над рефератом Мощіля, та подамо з нього витяги, бо він передусім цікавий матеріалом, що стосується України. Після стандартного „заспіву", які блага несе укрупнення колгоспів, Мощіль стверджує, що у зв'язку з цією акцією „виринала неминучість будувати нові села, продукційні центри, тваринницькі ферми" та що „такі більші колгоспні села колгоспники називають „агромістами".

Далі Мощіль спиняється на конкретних випадках будування таких агроміст на Україні. Він подає: „В 1949 р. в день семидесяти-

ліття Сталіна, на Україні були закладені такі перші агроміста в колгоспі ім. Сталіна, Геничеського району, Херсонської області та в колгоспі ім. Сталіна Черкаського району на Київщині. Геничеський орденоносний колгосп ім. Сталіна один з найбільших у республіці, має 12,5 тисяч гектарів землі, велике стадо рогатої худоби, сади, виноградники, дві електростанції. Руїни під час війни були опісля скоро зборені, але дальшому розвиткові колгоспу стало на перешкоді розпорощення населення на великій території. Колгоспники жили в 15 окремих пунктах. Вони рішили заселити свої села в одне крупне упорядковане місто.”

Мощіль продовжує: „Перед архітекторами й інженерами виринуло завдання випрацювати схему нового типу населеного пункту, який характером свого упорядкування, культурними, житлово-побутовими умовами не поступався б звичайному місту, але рівночасно відповідав би всім потребам сільсько-господарської продукції. В агромісті повинні бути водопроводи, радіо, вулиці з гарними тротуарами, сади, сквери, клуб, школа, магазини. В житлових домах передбачується ванни, кімнати, веранди.”

Далі читаємо такі міркування Мощіля: „Відомо, що витрати на будівництво тим більші, чим більша площа поселенчого пункту, чим рідша його забудова. Після спільної наради з колгоспниками був прийнятий проект поселенчого пункту з мінімальною довжиною вулиць та з найменшим розпорощенням забудови. Щоб зменшити площину, рішено при житловім домі колгоспника залишити лише 0.15 гект. землі, замість 0.46 гектарів, а решту частини присадибного наділу вивести поза смугу поселенчого пункту та об’єднати його в один масив. Для більшої компактності будови, як основний тип прийняти двокватирний житловий дім. Це дозволяє скоротити площину садиби, зменшити площину дому та обнизити витрати на його будову. Для скорочення довжини вулиць прийнято чотири-сторонньо забудову кварталів, а на центральній вулиці будувати двохповерхові domi. Передбачається будова всіх конечних громадських культурно-побутових і торговельних будинків. Передбачається будова п’яти постійних польових станиць, де у гарно устаткованих кімнатах будуть жити колгоспники в гарячу пору польових робіт. Всього намічено в колгоспі спорудити житлові domi для 1040 родин, 100 адміністраційних та культурно-побутових будинків, більше двох сот тваринницьких та продукційних будівель, електростанцію, підприємства будівельних матеріалів.”

Врешті Мощіль повідомляє таке: „Вже в минулому році в колгоспі розпочалася будова нового міста. В Черкаськім районі Київської області шість артілів об’єдналося в один сильний колгосп

ім. Сталіна, який має 15 тис. гектарів. Колгоспники, які тепер живуть в чотирьох селах: Леськи, Худяки, Тальдики, Ломовате, — також приступили до будови свого колгоспного города. Для будови города колгосп створив сильну продукційну базу будівельного матеріалу, цегельню, лісопильний цех, кузню і інші. В колгоспі працює постійна будівельна бригада з 300 чоловіка. З весною почнеться робота над будовою житлових домів та громадських і культурних будинків. Колгоспники десяти артілей Охтирського району, сумської області об'єдналися в сильний колгосп ім. Хрущова і також рішили будувати колгоспний город. Зараз ведеться праця над проектами. У всіх областях України колгоспники беруться за перебудову старих сіл та споруду нових. Численні колгоспи вирішили на протязі найближчих десятьох літ цілковито перебудувати свої райони. Проектні організації виготовляють проекти районних акцій. В Черкаськім, Димерськім і Борисопільськім районах на Київщині, в Яготинському районі Полтавської області, в Мелітопільськім районі Запорізької області провадиться будова сел на основі таких районових планів".

Мощіль кінчає так: „Архітектори, інженери, техніки й усі сільські будівничі України готуються для великого будівництва в колгоспах, яке розпочнеться весною цього року. Недалеко вже той день, коли численні українські села стануть квітучими, упорядкованими соціалістичними городами".

Тепер, за чергою, про доповідь Хрущова. Хрущов узагальнює проекти Мощіля. Не слід при тому спускати з ока, що Хрущов секретар МК і ЦК ВКП(б) та член політбюро.

На вступі Хрущов клопочеться, що будівництво в малих колгоспах надзвичайно трудне, що воно тяжить на самому колгоспі. Терплять на цьому сумлінні колгоспники, які ввесь свій час присвячують праці в колгоспі. В більших колгоспах буде змога організувати будівельні бригади. На думку Хрущова, будівництво в колгоспах „має надзвичайну політичну і господарську вагу" і тому треба притягнути для його належного здійснення кадри найкращих архітектів.

Розглянувши проблему вибору місця для нового поселення, Хрущов переходить до питання житлового дому. Він робить тут такі висновки: „В колгоспах живе тепер багато інтелігенцій: учителів, агрономів, лікарів, людей з високими кваліфікаціями, механіків МТС, трактористів, бригадирів. На селі живе багато молоді, що має семи- й десятилітню освіту. Виріс матеріальний і культурний рівень колгоспника. Тепер у нього вже інші потреби; він хоче гарно влаштувати свій побут і одна кімната вже його не задоволь-

няє. Треба подумати над тим, щоб у колгоспника було 2-3-4 кімнати".

Хрушчов продовжує: „Деякі архітекти вважають за найбільш правильну розв'язку новосілля з однокватирними, індивідуальними житловими домами. Вони покладаються на те, що така, мовляв, психологія колгоспника. Але неправильно вважати, що коли вже раз на селі живуть в одиничних домах, то вони не можуть цієї звички позбутися".

Хрушчов ілюструє це так: „Приміром, на Україні були архітектори, які заявляли, що житлові доми з мансардами не годяться для колгоспників. Але вони помилилися. Бо коли доми з мансардами були збудовані і виглядали вдалими та гарними, то колгоспники прегарно це оцінили та ніяк не годилися проміняти їх на будь-який інший однокватирний дім. В новім колгоспнім новосіллі можуть бути поверхові одно- і дво-кватирні доми, одноповерхові з мансардами, але і двоповерхові з двома і чотирма кватирами. А все ж — підкреслює Хрушчов, — будувати доми з двома чи чотирма кватирами треба тільки за згодою колгоспників".

Далі Хрушчов спиняється на питанні присадибних наділів. Він заявляє: „Що більша площа забудови новосілля, то коштовнішим буде його будівництво та витрати на комфорт. Це зрозуміли передові колгоспники. Численні з них висловлюють думку, що при будуванні нових осель, а також при перебудові старих сіл не слід нарізувати при житловім домі більшого присадибного наділу, бо в іншому випадкові село буде займати велику площину, збільшиться довжина вулиць, електропроводів, водогону і витрати на будову зростуть у кілька разів. Тому є проект обмежити в новосіллі присадибний наділ до 10-15 сотих гектара. Решту присадибного наділу вивести поза межі новосілля, але не в польовій сівозміні, а в спеціально виділеному масиві присадибних земель колгоспників, що буде прилягти безпосередньо до новосілля. На присадибних землях, що будуть поза новосіллям, можна буде за згодою колгоспників механізувати деякі польові роботи, наприклад, оранку, культивацию, боронування! Все це, — за словами Хрушчова, — полегшить працю колгоспника, підвищить урожай".

Хрушчов говорить далі про будову цегелень, майстерень, вишкіл майстрів, організацію будівельних бригад, зрештою переходить до питання назви такої оселі. Тут його пропозиція така: „На Україні, приміром, нові великі села, що їх тепер будують називають „агромістами". „Мені здається, що таку назву не можна вважати за вдалу". Тому „більше підходила б назва „колгоспне новосілля (поселок)".

Ми спинилися довше над виступами Мощіля і Хрущова, бо вони дають багато матеріалу для висвітлення техніки та методи, за якою переведення цієї реформи на селі було заплановане, і дозволять ще краще викрити дійсні цілі, що їх намітила досягти на селі укрупненням колгоспів — советська влада.

Одночасно з надрукуванням статті Хрущова в „Правді” появляється того самого дня стаття міністра сільського господарства ССРІ Бенедікта в органі цього міністерства „Социалистическое земледелие” до питання укрупнення колгоспів. Бенедіктов доносить, що „поважна робота була переведена в 1950 р. над об'єднанням малих колгоспів”. Внаслідку по цілому ССРІ кількість колгоспів зменшилась з 252.000 до 123.000, що дві третини колгоспів об'єдналися у великі і кількість таких об'єднаних колгоспів становить 60 тисяч. В зв'язку з цим Бенедіктов заявляє, що найважливіше завдання укрупнених колгоспів на найближчий час — це правильне наладнання їх внутрішньої господарської організації на новій базі.

* * *

В першій половині березня ц. р. відбулася в Москві сесія Верховної Ради ССРІ, присвячена ухваленню бюджету. Мимоволі вирине питання, як на нарадах цього, за формально-правними кваліфікаціями, парламенту ССРІ відбилася така основна реформа як укрупнення колгоспів, що проходила в країні. Хто застосував би до Верховної Ради ССРІ нормальні критерії західного парламенту в цьому питанні, мусів би бути здивований. Укрупненню колгоспів — основній реформі в країні, — не було відведене якесь окреме, відособлене місце в „нарадах” Верховної Ради ССРІ. Про неї згадувалося лише мимоходом, короткими зауваженнями в поодиноких виступах. Ці згадки були вbrane в стандартну форму, в схематичні слова, хоча тут не слід забувати, що не інакша була і цілість усіх виступів на сесії Верховної Ради. При цьому одні депутати зупинялися над укрупненням колгоспів, інші, навіть коли присвячували сільському господарству довгі уступи, про укрупнення колгоспів не згадували, навіть тоді, коли давніші повідомлення советської преси говорили, що на терені республік, країв, чи областей, які презентували одні депутати, укрупнення колгоспів мало місце.

Приглянемося тепер безпосередньо до цих згадок про укрупнення у виступах депутатів Верховної Ради в черзі, за якою звичайно подаються складові територіальних одиниць ССРІ.

В доповіді про бюджет міністер фінансів СССР А. Т. Зверев лише ляконічно згадує, що „укрупнення колгоспів створило сприятливі умовини для найбільш повного і висококваліфікованого використання техніки”. Що стосується РСФСР, то згадують про укрупнення лише делегати Омської області. Дел. Кісельов заявляє, що „у зв’язку з укрупненням колгоспів в Омській області, як і в цілій нашій батьківщині, розгортається будівництво нових колгоспів. Найкращим будівельним матеріалом, заявляє Кісельов, є цегла і черепиця і тому колгоспи нашої області масово будують цегельняно-черепичні заводи”. Дослівно це саме — ні на одне слово більше, ні менше — повторює другий делегат від Омської області, Васільов.

Від другої своїм рангом федераційної республіки СССР, Української РСР, виступають три депутати: Гречуха, Бутенко і Буркацька — і всі згадують про укрупнення колгоспів. Гречуха, спочатку відзначивши, що виборча норма до Верховної Ради СССР на Україні була виконана на 99.9% (це єдина мабуть норма в СССР, що її не слід перевиконувати понад 100%...) заявляє до теми укрупнення колгоспів таке: „Новим ступнем до дальнішого піднесення соціалістичного сільського господарства являється масовий рух колгоспників за укрупнення дрібних артілей. Об’єднання колгоспів становить новий етап у колгоспному будівництві, важливу передумову підвищення колгоспної продукції, підвищення врожайності та культурного рівня колгоспників. В результаті укрупнення колгоспів — площа землі на один колгосп збільшилася більше як в два рази. Тепер більшість колгоспів на Україні — це крупні господарства”. Цілком подібний до виступу Гречухи виступ другого депутата від УРСР, Бутенка. Буркацька, депутат від Уманської виборчої округи, спиняючися над конкретною ситуацією в її районі, каже: „Згідно з таким пляном на протязі найближчого десятиліття в районі буде збудовано 12 крупних поселенчих пунктів”. Будова такого одного пункту, за словами Буркацької, вже почалась в колгоспі ім. Хрушцова.

Що стосується території Західної України, то і Гречуха і Бутенко заявляють те саме, себто, що „велика робота була виконана в зв’язку з колективізацією селянських господарств. Селяни західних областей, переконавшися в надзвичайній перевазі сталінської колгоспної системи, вирішили стати на шлях об’єднання в колгоспи і вже весною 1950 р. там в основному була завершена суцільна колективізація селянських господарств.”

В подібній стандартній, але коротшій обсягом формі, згадують про укрупнення колгоспів депутати від таких союзних рес-

публік: Білоруської ССР, Азербайджанської ССР, Туркменської ССР, Узбецької ССР, Таджицької ССР. Не відзначають у своїх виступах укрупнення колгоспів депутати таких союзних республік: Грузинської ССР, Вірменської ССР, Казахської ССР та Киргізької ССР.

Що стосується автономних республік, то про укрупнення згадують депутати таких республік: Марійської АССР, Дагестанської АССР та Удмуртської АССР.

Коли ж мова про території інкорпоровані до СССР в роках 1939-45, то тут у виступах делегатів згадується про завершення суцільної колективізації сільських господарств на цих теренах. Про це заявляють депутати молдавської ССР, західніх теренів УРСР та БССР. Депутат від Литовської ССР заявляє, що колективізація в його країні досягла 90%. Про подібне завершення колективізації заявляють теж депутати від Естонської ССР та Карело-Фінської ССР. Единий виняток становить лише Латвійська ССР, обидва делегати від якої заявляють, що в їх країні переведена уже не тільки колективізація, але також і укрупнення. Про це знаходимо додаткову згадку в „Ізвестіях” ще з 24 жовтня 1950 р., в яких оповіщено, що з Риги виїхали до кількох районів бригади архітектів для опрацювання плянів нових сел у зв'язку з укрупненням колгоспів.

* * *

Вищеподаний матеріал із советської преси про укрупнення колгоспів не переступає часово першої половини березня 1951 р. Після цього наступає виразний і крутий зворот в донесеннях советської преси, що стосуються укрупнення колгоспів. Від цього моменту в советській центральній пресі не з'являється буквально ні одна стаття, яка була б безпосередньо і виключно присвячена згадуваній реформі на селі, немає вісток про будь-які конференції, присвячені розглядові цього питання, як це бувало раніше.

Але проблема укрупнення колгоспів не зникає повністю зі стрінок советської преси. Згадується про це рідко і посередньо в статтях, кореспонденціях, вістках чи листах, що стосуються інших проблем сільського господарства. При цьому ці згадки рідко перевищують кілька рядків. Мабуть найбільш характерне те, що за дуже нечисленними винятками, відтепер говориться про укрупнення як про етап минулого, як про вже завершене діло. Не надibusмо ніяких повідомлень, які говорили б про переселення селян-колгоспників у „агроміста” та про присадибні господарства. Бряди-годи є ще вістки про посилену будову цегелень колгоспами.

Для безпосередньої інформації подамо тут кілька таких вісток в хронологічному порядкові.

В „Ізвестіях” від 27 березня 1951 р. поміщена кореспонденція з Грузії, яка говорить, що там будівництво набрало широких розмірів, що влаштовуються спеціальні курси для вищколу будівельних фахівців, що будується цегельні; і після цих згаданих тверджень, конкретне повідомлення, що „будівельна бригада укрупненого колгоспу села Могана Сичнакського району закінчила будову дому для приміщення управи колгоспу”.

В іншому числі „Ізвестій” (за березень 1951 р.) в рубриці „На економічні теми” — вміщена довга стаття під наголовком „Резерви багатогалузевого колгоспу”. Там, на прикладі колгоспу ім. Сталіна, Веселовського району (об’єднані чотири малі колгоспи площею 13.000 гектарів) Ростовської області, згадується про укрупнення, як про процес минулого. Далі йдуть такі висновки: „В крупній колгоспній продукції техніка зменшує витрати праці на засіві у вісімнадцять разів, на зборі врожаю в сорок чотири рази”. (!)

У „Социалистическом Земледелии” від 11 квітня 1951 р. знаходимо статтю під наголовком „Сільські партійні організації Криму в боротьбі за високий урожай”. Там згадується, що ці парторганізації „виконали велику роботу в зв’язку з укрупненням колгоспів, в ході якої вони організаційно скріпились, вирошли та поліпшили свою роботу на місцях”. В тому самому числі цього ж часопису вміщена інформація, що в Ленінградській філії Всесоюзних Заочних Курсів Міністерства Сільського Господарства ССР почалися читання курсів для підвищення кваліфікації бухгалтерів, що стало потрібне в зв’язку з укрупненням колгоспів. Там же таки в кореспонденції з Грузії відзначається, що Чичхатські часводи зобов’язалися зібрати 957 тон зеленого чаю, в час коли до укрупнення об’єднані тепер в один колгосп села збирали лише 600-620 тон урожаю.

„Учительська газета” з 11 квітня 1951 р. приносить нотатку під наголовком „Вивчаємо історію свого колгоспу”. Стосується це Павлишського колгоспу Онуферецького району Кіровградської області. Там серед десятка намічених у зв’язку із задуманим збирником тем, надibusємо одну під наголовком „Укрупнення нашого колгоспу”.

Деякий виняток у вищезгаданому способі вісток про укрупнення являє стаття в „Ізвестіях” від 12 квітня 1951 р. Вона має на зву: „Місцеві ради і укрупнення колгоспів”. Як бачимо вже з самого наголовку, темою статті є проблеми, які виринули у зв’язку з

укрупненням. В цій же газеті два дні пізніше (14 квітня 1951 р.) надибуємо нотатку про „Перспективний план укрупненого колгоспу недалеко Уфи”.

Але в „Правді” за 20 квітня 1951 р. в передовій статті під гаслом „До нових перемог у соціалістичному господарстві” лише лаконічно підкреслюється, що для забезпечення зросту врожаю — „укрупнення колгоспів створило найбільш пригожі умови”. Подібно згадується про укрупнення в черговій передовиці „Правди” від 7 червня 1951 р. В статті під наголовком: „Всебічно закріпляти і розвивати економіку колгоспів” — ставиться наголос на те, що укрупнення колгоспів збільшує відповідальність місцевих партійних клітин, що вимагає від партійців більш конкретного і кваліфікованого керівництва колгоспами.

В такій формі вістки про укрупнення колгоспів хоч і не появляються масово в советській пресі, але також і не припиняються. Наприклад, згадується, що укрупнення викликало потребу реорганізації бригад на більші („Соціалистическое земледелие” від 28 червня і 12 серпня 1951 р.), або — що надії покладені на укрупнення себе виправдали („Ізвестія” від 29 липня 1951 р.), або — що умовини для праці спеціалістів покращали („Ізвестія”, від 27 липня 51 р.), або — що умови для розвитку тваринництва поліпшилися („Ізвестія”, 6 липня та 15 серпня 1951 р.), або — що надзвичайно зросли можливості для колгоспного будівництва („Ізвестія” від 17, 18, 30 серпня 1951 р.). Відзначається, що будова млина в укрупненому колгоспі „не така то вже важка справа” („Ізвестія”, 30 серпня 1951 р.), або — що в укрупнених колгоспах Ставропільщини збудували 53 цегельні („Ізвестія” від 18 червня ц. р.), або — що будівництво в укрупнених колгоспах Вороніжчини набрало великого розмаху та висунуло до розв’язання ряд технічно-економічних питань („Ізвестія”, 17 серпня 1951 р.).

Врешті ці вістки стосуються і надалі різних територій Советського Союзу. Згадується про укрупнені колгоспи Кубанської області, Ставропільщини („Ізвестія”, 29, 31 липня 1951 р.) чи пензенської області („Соц. Земл.” 5 серпня 1951 р.), але також про укрупнені колгоспи далекої Бурят-Монголії („Ізвестія”, 6 липня 1951 р.). Навіть знаходимо вістку, що у Куликівськім районі Львівської області в укрупненому колгоспі ім. Жданова установлено більше як 600 радіоточок („Ізвестія”, 27 липня 1951 р.). З цього можна зробити висновок, що і на терені Західної України мали місце бодай спорадичні випадки укрупнення колгоспів.Хоча щодо теренів, включених до СССР в роках 1939-45, до цього часу со-

вєтська преса повідомляла лише те, що там завершена суцільна колективізація, а про укрупнення не згадувала.

Слід тут ще згадати про численні листи до Сталіна від колгосників, колгоспниць, робітників МТС та сільсько-господарських спеціалістів, які порівняно дуже часто появляються на сторінках советської преси. Широка практика писання таких листів до Сталіна розгорнулася після війни, а їх обов'язуюча сила більша як держпільну чи закону. В цих листах вони беруть на себе виконання певних конкретних сільсько-господарських завдань або вже звітують про їх виконання (точніше майже все про перевиконання). В цих листах часто згадується про укрупнення колгоспів. Такі згадки мають коротку, стандартну форму. Найбільше характерне тут те (що ми вже відзначали), що вже після одного року цієї, велітенських розмірів акції, згадується про неї, як про річ завершену. Згадки ці мають переважно таку форму: „Проведена в минулому році робота над укрупненням дрібних колгоспів, причинилася до підвищення культури хліборобства, успішного проведення всіх сільсько-господарських робіт та більш продуктивного використання машинової техніки”, — або прямо цілком коротко: „Завдяки укрупненню колгоспів ми досягли...”

Такі короткі згадки здібуємо в листах до Сталіна: від учасників VII. Курултая робітників бавовника Узбецької ССР („Ізвестія”, 31 березня 1951 р.), від колгоспників Азербайджанської ССР („Ізвестія”, 8 квітня 1951 р.), від зборів сільсько-господарських передовиків Української ССР („Правда”, 15 травня 1951 р.), від колгоспників Татарської АССР („Ізвестія”, 8 липня 1951 р.), від колгоспників Туркменської ССР („Ізвестія”, 11 липня 1951 р.), від колгоспників Казахської ССР („Ізвестія”, 17 липня 1951 р.), від колгоспників Таджицької ССР („Ізвестія”, 28 липня 1951 р.). Далі — в окремих листах від колгоспників Краснодарського краю („Ізвестія”, 2 серпня 1951 р.), Запорізької („Ізв.” 24 серпня 1951 р.), — Сталінградської („Ізв.” 28 серпня 1951 р.) та Московської областей, і, нарешті, від колгоспників Української ССР („Ізв.” 2 вересня 1951 р.).

Останній лист від колгоспників України, за підписами Секретаря ЦК КП(б)У А. Мельнікова, Голови Ради Міністрів УССР Д. Коротченка та інших, що повідомляє про виконання хлібозаготівель на 100,7%, має ще одну характерну і мабуть не випадкову деталь. Там звітується: „Трудящі радянської України добре знають, що тільки завдяки дружбі і братній допомозі великого російського народу та всіх народів Радянського Союзу успішно розвивається сільське господарство і всі інші ділянки народнього го-

сподарства і культури нашої республіки". Ця етикетка про „допомогу великого російського народу" мусить, мабуть, тепер обов'язково бути у всіх виступах від Української ССР, бо вже, наприклад, такі самі листи від Туркменської, Казахської чи Таджицької ССР подібних згадок не мають. Для „благонадіжності" їх виступів вистачає лише згадка про „батьківство" Сталіна.

Але існуванням двох фаз у способі інформації про укрупнення колгоспів — містерії тут не кінчаються. У ереванському „Комуністі" від 20 березня 1951 р. вміщена промова Секретаря КП(б) Вірменії Г. А. Арутінова, яку він виголосив на 15 Пленумі цієї ж партії. У своїй промові Арутінов несподівано висуває в багатьох питаннях, що стосуються укрупнення колгоспів, тези, протилежні до з'ясованих Хрущовим. Він заявляє, що „деякі товариші намагаються заплутати партійні цілі, пропонуючи зіселення селянських дворів до суцільних агроміст". Він противиться цьому та заявляє, щоб селянам дозволити жити близько їх полів та щоб укрупнені колгоспи складалися краще з декількох давніх осель, ніж із одного великого агроміста. Крім того, Г. А. Арутінов висловлюється теж проти будови багатородинних житлових будинків, а за збереження традиційної однородинної селянської хати і, врешті, перестерігає проти акції, спрямованої на позбавлення колгоспників їхніх присадибних господарств, аргументуючи це тим, що для апробати такого рішення колгоспне населення не досягло ще достатнього рівня політичної свідомості.

На початку червня 1951 р. подібний виступ має місце на 18 Конгресі КП(б) Азербайджану в Баку („Н. І. Таймс", 10 червня 1951 р.). Його автором — секретар тісі ж партії М. Д. Багіров. Він клясифікує, як неслушну думку, що головним завданням в сучасну пору в сільському господарстві є формування суспільних агроміст, заявляючи, що саме ця проблема заслуговує на низький пріоритет. Він, подібно як і Арутінов, висловлюється рішуче проти пропозицій Хрущова, щоби комасувати присадибні городи поза оселями, називаючи таку ідею „шкідницькою та нестерпною".

Врешті, на початку липня 1951 р. Л. І. Мельников, секретар ЦК КП(б) України, обвинувачує у своїй промові підлеглий партійний та адміністраційний апарат за те, що в переведеній акції укрупнення колгоспів була стосована певна доза насильства, хоч вся акція, мовляв, була запланована як добровільна („Н. І. Таймс" з 7 липня 1951 р.).

Слід тут ще додати, що хоч вищезгадані виступи спрямовані проти проектів, автором яких вважається Н. Хрущов, то в них його особу безпосередньо не атакується. Зайво було б поясню-

вати, що згадані виступи, хоча пов'язані з провідниками комуністичної партії другої категорії, в умовах советської дійсності треба вважати за офіційні, заздалегідь апробовані советським політичним центром.

Підсумовуючи пороблені вище спостереження, доводиться ствердити очевидність існування двох фаз у способі реферування укрупнення колгоспів сов. пресою. У першій — проблемі укрупнення присвячується поважну і безпосередню увагу, як акції, яка розгортається; обговорюються її поодинокі деталі й етапи, а також проблема зіселення та формування агроміст. З половини березня 1951 р. наступає друга фаза, в якій інформації про укрупнення короткі, стандартні та майже без винятку як про акцію, яка вже завершена. Рівночасно з ними появляються критичні виступи радицьких партійно-державних діячів другої ранги, поміщувані лише у місцевій пресі.

В зв'язку з цим висувається невідкладичне питання: як фактично стоїть справа з укрупненням колгоспів? Чи воно переводиться, а як що так, то в якій воно стадії? Або — завершено його, а тоді, в якій формі і в яких розмірах? Або, чи зажинено його, а тоді чи відступ від нього цілковитий? Щоб дати на ці питання відповідь, що може носити лише характер гіпотетичного припущення, треба вратися до обхідних міркувань і розглядів, ціллю яких було б з'ясувати техніку й етапи реалізації укрупнення колгоспів, причини його виконання і, вкінці, його можливі наслідки.

Методи та етапи укрупнення колгоспів

Приступімо до першого, тобто до техніки і методів його здійснення. Укрупнення колгоспів уже мабуть на початку було здеклароване з формально-правного погляду постановою ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів ССРР. Про це надибуємо виразну, хоч без деталів, вістку у „Правді” за 25 грудня 1950 р. Подібну постанову стосовно Української РСР ухвалив Пленум ЦК КП(б)У в листопаді 1950 р. Подаємо це за радянофільськими нью-йоркськими „Українськими Щоденними Вістями” (з 3 червня 1951 р.). У всіх інших донесеннях советської преси в зв'язку з укрупненням колгоспів про цей факт не згадується; навпаки, підкреслюється, що акція почалася та розгорнулася на самовільне бажання та ведеться за ініціативою „передових колгоспників”.

Була б в цьому навіть деяка різниця — очевидно без суттєвих практичних наслідків — між укрупненням і колективізацією. Початок цієї останньої не був оформленний ніяким правним актом. В

її початках з'явився лише закон про „ліквідацію куркуля як класи”, що властиво охоплювало лише один сектор цілої акції. Закони, які формували цілість колективізації, прийшли значно пізніше.

У своїх донесеннях про укрупнення колгоспів советська преса не пов’язує цієї акції з особою Сталіна. Можна навіть мати враження, що це з великою старанністю оминається. Факт надзвичайно яскравий на тлі всіх інших гіантських проектів, запланованих за останні роки в ССР. Коли советська преса доносить про будову південних каналів чи нових великих електростанцій, чи, врешті, навіть про таку акцію як посадки дерев, відому під гаслом „преображення природи”, то при цій нагоді неодмінно згадується, що мова тут про „сталінський проект”, „сталінську страйку комунізму”. Цілком інакше стоять справа з укрупненням колгоспів. Тут про причетність Сталіна просто не згадується. Цей факт напевно не випадковий і наштовхує на таке, бодай, припущення, що акція укрупнення до деякої міри розглядалася як експериментальна, що не було *alimite* рішучості перевести її за всяку ціну. І тому до сьогодні тут не ангажований найвищий советський авторитет.

Найвищий советський достойник зв’язаний із цією реформою, це Н. Хрущов. Так і видно з його виступів чи участей у конференціях, присвячених цьому питанню, що він тут немов би делегованій політбюром для цієї акції, і що навіть за ним немов би стояла ініціатива цього гіантського походу проти села. Чому Хрущов, а не хто інший — це питання може й другорядне для дальшої практичної долі самої акції, коли мається до діла з тоталітарною державою. Але деякі моменти могли б дозволити на здогад, що причетність Хрущова тут не цілком випадкова. Кваліфікації і компетентності осіб для акцій в тотальніх державах визначаються дуже своєрідно. Хрущов довгі літа був секретарем ЦК КП(б)У та головою Ради Комісарів (пізніше Міністрів) УССР — союзної республіки з найбільш інтенсивною агрікультурою, але рівночасно у цьому ж хліборобському секторі найбільше неспокійної. Щоб справитися із цими труднощами, Хрущов мусів виявити (очевидно, за советськими державно-партийними мірілами), великі адміністративні вміlostі, підперті безоглядністю аж до цинізму. Прикладом цього можуть бути такі виступи: коли советська влада постановою з дня 30 січня 1940 р. наклала додатковий тягар на колгоспників у формі примусової здачі державі вовни, Хрущов виправдував це (на конференції передовиків сільського господарства УССР 8 лютого 1940 р.) так: „Цей закон тим хороший, що він підвищує доходи колгоспників. Це справедливий, справжній ста-

лінський закон, який ставить в справедливе становище колгоспників і колгоспи.” Коли ж за недовгий часsovетська влада наказала колгоспникам плекати коней, придатних для здачі армії, аргументація Хрущова не була б тут інша. Він пояснював це так: „Це і є найбільш справедливе та правильне рішення. Якщо у кого немає коня, ми його заставимо купити жеребця від гарної матки, хай виплекає, сам поїздить і потім здасть його державі, це вигідно і з погляду державного і з погляду колгоспного інтересу.¹⁰ Під кінець 1949 р. Хрущов був переведений в Москву, де побіч дотеперішнього свого становища члена Політбюро обійняв ще пост Секретаря ЦК і МК ВКП(б). З правно-адміністративного погляду хліборобством завідує Міністерство Агрикультури СССР та такі ж міністерства союзних і автономних республік. Паралельно із цим існує система партійного контролю. Довгий час уповноваженим партії в справах агрикультури був А. А. Андреєв. У зв'язку із розв'янанням Андреєва за його лінію в справі ланки є сумніви, чи свою позицію він зберіг і до сьогодні. Не виключене, що перейняв його саме Хрущов, і тут також була б одна з причин пов'язання його особи з акцією укрупнення колгоспів.

Укрупнення колгоспів, якщо воно мало б бути переведене у формах та розмірах, запланованих на його початку, мусіло б довести до чергового після колективізації повного і основного перетворення аграрного обличчя СССР. Воно спричинювало б:

- а) адміністративну реорганізацію колгоспів; б) основне перепорядкування їх внутрішньої господарсько-продукційної побудови; врешті в) тотальну зміну побутових умов життя колгоспного селянства.

Адміністративна реорганізація колгоспів полягала б в першу чергу в тому, що на місце дотеперішніх кількох елементарних адміністративно-господарських одиниць колгоспної системи — прийшла б одна. Вона з формально-правного боку не різнилася б від дотеперішньої одиниці — колгоспу — правну базу якої формує Зразковий Статут артілі від 17 лютого 1935 р. Але практично певні піресунення мусіли б, очевидно, прийти. Адміністративний орган колгоспу, побудований за дотеперішньою схемою, управляв більшою господарською територією, більшим числом колгоспників, більшим господарським устаткуванням. Це ставило б більші адміністративні вимоги до управи колгоспу та викликало б з часом напевно потребу збільшення її адміністративних постів, — себто управа укрупненого колгоспу і щодо свого численного скла-

¹⁰ Земельное право, 1949, стор. 209-210.

ду і щодо своєї ваги, як керівного господарського органу, не покривалася б з такою ж самою правою неукрупненого колгоспу. Брешті ця реорганізація території господарських одиниць мусіла б з часом потягти за собою теж реорганізацію чисто правно-адміністративного поділу на села, себто злиття громад, сільрад і сіль управ. Не треба сумніватися, що контроль советського адміністративно-партийного апарату над такою збільшеною господарською одиницею, укрупненим колгоспом, був би легший, ніж над неукрупненим, наслідком чого напевно ще більше зміцнилася б пов'язаність колгоспу із цілістю советської соціально-політичної системи. На підтвердження цього, вже сьогодні знаходимо багато вісток у советській пресі. Вона доносить, що головами нових колгоспів стають масово т.зв. „фахівці”, себто люди посторонні для населення і території даного колгоспу. Вони, не зв'язані з інтересами місцевих селян, напевно будуть незрівняно більше залежні від державно-партийного апарату та віддані йому.

Внутрішня господарська реорганізація колгоспу мусіла б знати теж далеко. Колгосп мав би більшу польову площину, яка становила б одну цілість. Це потягло б за собою зміну дотеперішніх площ для поодиноких культур, зміну сівозмін, реорганізацію внутрішніх виробничих одиниць, себто бригад і ланок, нову класифікацію оплати за працю колгоспників в трудоднях, нові норми здач державі сільсько-господарських продуктів, також мабуть організаційно-технічне переформування машиново-тракторних станцій, реорганізацію плекання худоби на новій господарській базі, врешті, будову, відповідно до нових вимог, нових технічно-господарських будинків і приміщень.

Але найбільші зміни мало б принести укрупнення колгоспів таки в побутово-житлових умовах селянства. На місці давніх органічно вирослих селянських осель, мали б постати в одному пункті укрупненого колгоспу штучно створені поселенчі пункти, де малоб бути скучене все населення, що живе на території укрупненого колгоспу. Загальна структура таких „агроміст” та їх поодиноких елементів (себто, в першу чергу житлових домів) мала б бути докорінно інша, як традиційна структура дотеперішнього села.

Як відомо, укрупнення колгоспів почалося весною 1950 року та за інформаціями советської преси досягло свого вершина вже в час жнів та зразу після жнів. Інформації дозволяють зробити висновок, що воно охопило поголовно всі території ССР, себто що цією акцією були охоплені теж ті союзні і автономні республіки, депутати від яких на засіданні Верховної Ради ССР про-

укрупнення колгоспів не згадували, навіть коли говорили про сільське господарство. Про укрупнення не згадували депутати: Грузинської ССР, Вірменської ССР, Казахської ССР та Киргизької ССР. Але про акцію укрупнення на території Грузії доносить „Правда” від 2 вересня 1950 р. і „Социалистическое земледелие” з 11 квітня 1951 р.; на території Вірменії — „Ізвестія” з 10 березня 1951 р.; на території Казахстану — „Ізвестія” з 28 березня і 17 липня 1951 р.; на території Киргизької ССР — „Ізвестія” з 21 квітня 1951 р. В „Ізвестіях” з 18 березня 1951 р. надibusмо, наприклад, вістку, що навіть у далекій Монгольській АССР акція укрупнення колгоспів мала місце. Що стосується території, які увійшли до складу СССР після 1939 р., то, як ми вже згадували, суцільне укрупнення колгоспів переведене в Латвії. Але треба припускати, що бодай спорадичні випадки укрупнення мали місце теж на інших територіях на захід від кордонів 1939 р. Маємо про це вістки, що стосуються Західної України та Басарабії („Ізвестія” від 27 липня та 4 серпня 1951 р.).

Обсервуючи виступи ініціаторів цієї акції та інформації соціальної преси в першій фазі — треба припустити, що вже на старті виявилося намагання розгорнути укрупнення колгоспів в цілій широчині, себто не йти поступово від адміністративного об'єднання колгоспів до їх господарсько-продукційної внутрішньої реорганізації, а вже потім до будови агроміст, але зразу ж, розв'язати всі ці поодинокі етапи одночасно. Тому, наприклад, акція закладання агроміст почалася від самого початку. Вступ був зроблений на Україні, де такі „міста” закладено вже на кінці 1949 р., тобто в той час, коли акція об'єднання колгоспів лише почалася.

Якіж цифрові дані можна подати на підставі советських інформацій про розміри укрупнення?

Що стосується цілості території СССР — її подав Міністер Сільського Господарства СССР І. А. Бенедіктов („Социалистическое Зимледелие”, 3 березня 1951 р.). З його донесення довідуємося, що число колгоспів зменшилося на протязі 1950 р. з 252 тисяч до 123.000. З його інформації можна заключити, що 60 тисяч колгоспів не були заторкнені укрупненням; решта ж, себто біля 190 тисяч — були зредуковані до кількості 60 тисяч, себто приблизно на один укрупнений колгосп припадає три з часу до об'єднання. За словами Бенедіктова також і в районах нечорноzemної смуги на Уралі та в центральних районах, укрупненням була охоплена переважна частина колгоспів.

Що стосується Російської ФСР, то не маємо цифрових даних за всю її територію. Але є вістки, що стосуються поодиноких областей чи країв. Подаємо кілька їх тут для прикладу: Московська область зменшила число колгоспів з 6069 до 1668; Калініградська — з 7148 до 1800; Ленінградська — з 2000 до 600; Смоленська — з 5.468 до 2.300; Вороніжська — з 3.188 до 1.119; Тамбовська — з 3.135 до 930; Ярославська — з 3.890 до 963; Алтайський край — з 4.220 до 1.363.

Що стосується Української ССР, то тут маємо числові дані, подані Секретарем ЦК ПК(б)У Л. Г. Мельниковим („Правда”, 14 грудня 1950 р.) та дані, надруковані в „Правді” з 28 січня 1951 р. у зв’язку з виборами до Верховної Ради УССР. Вони не покриваються. За Мельниковим кількість колгоспів на Україні зменшилася з 26.401 до 14.433, за пізнішими даними „Правди” кількість колгоспів мала зменшитися з 33.653 до 19.505. Цю незгідність щодо обох чисел можна, мабуть, пояснювати слідуючим. Подане Мельниковим стосується лише території УССР в її межах з-перед 1939 р. Про це виразно згадується в надрукованій його статті. Пізніші ж дані „Правди” мабуть стосуються всієї сучасної території УССР. Про це в статті не згадується. Можна б припускати, що на західніх землях України (Волинь — Галичина — Закарпаття — Буковина) число колгоспів сягало 7.254 та що в наслідок укрупнення воно зменшилося до 5.172.

На Білорусі число колгоспів зменшилося з 9.771 до 3.279, в Азербайджанській ССР — з 3.549 до 1.303 („Правда” з 9. березня 1951 року).

Що тайтесь за цими головокружними числами, які відзеркалюють укрупнення? Відомо, що в 30-х роках радянська влада за 6 місяців зуміла сколективізувати половину селянських дворів. Чи й тепер відбувалося щось подібне? На це треба зауважити, що коли мова про будову „агроміст”, то тут завдання, які поставила собі советська влада, більші ніж в часи колективізації. Тоді не треба навіть підтвердженізь советської преси, щоб припускати, що до завершення будови агроміст, — навіть коли б советська влада на цьому настоювала, — ще дуже далеко. Отже, на нашу думку, за вищепереданими цифрами криється, якщо поминути винятки, ніщо більше, як адміністративне укрупнення колгоспів. Що стосується справи їх внутрішньої господарської реорганізації, то тут образ дуже неясний, а агроміст, мабуть, зовсім немає.

На підтвердження такого погляду нетрудно знайти докази у советській пресі. Міністерство сільського господарства Бенедіктов

вимагає, щоб щойно на протязі 1951 р. колгоспи перевірили та розробили норми продукції та розрахунку в трудоднях на базі укрупнених колгоспів. Далі він вимагає видання нових державних актів на „вічне користування” землею укрупненим колгоспам („Соц. Земледелие”, 3 березня 1951 р.). Він також ставить вимогу, що „в 1951-52 роках необхідно закінчити внутрішній господарський землеустрій у всіх укрупнених колгоспах, розмістити правильно посівні площи”. Це означає, що через рік, себто після появи отих статистичних даних про укрупнення колгоспів, в цьому напрямку зроблено щонайвище — дуже мало. Підтверджується це ще ясніше інформаціями про становище на конкретних місцях. Наприклад, у Кіровській обл., де укрупнення почалося рано, робилося заходи щодо випрацювання плянів сівозмін на розширеніх земельних масивах укрупнених колгоспів („Ізвестія”, 14 жовтня 1950 р.). Чи в цьому році сіяли за новими плянами — в пресі повідомлень немає. А у „Крокодилі” за лютий 1951 р. довідуємося, що в Курській області тракторні бригади працюють і далі на участках не більших за 5-6 гектарів, що ледве чи відповідає вимогам офіційної схеми неукрупненого колгоспу. Не інакше стоять справа і з реорганізацією виробничих бригад. Вони теж працюють по-давньому. І тому в пресі багато закликів до управ колгоспів, щоб вони взялися за їх реорганізацію („Ізвестія”, 7 квітня 1951 р.). Подібна ж ситуація на фронти МТС. Чути голоси, що тракторні бригади давніх розмірів не відповідають новим вимогам, а нові ще не зорганізовані („Ізвестія”, 18 березня 1951 р.). Л. Г. Мельников у своєму виступі клопочеться про те, що в 1951 р. МТС повинні взятися за складання договорів на роботи з колгоспами, враховуючи вже укрупнені земельні смуги.

Але внутрішнє організаційно-господарське укрупнення колгоспів ставить ще малі вимоги порівняно до будови агроміст. Тут завдання дійсно гігантські. За советською статистикою колгоспи об'єднували до війни 18 міл. 800 тисяч селянських дворів¹¹⁾. Коли прийняти за даними Бенедектова, що пересічно три колгоспи об'єдналися в один, тоді біля 2/3 селянських дворів мали б бути знесені або перенесені. Але плян будови агроміст неребачає таку нову їх конструкцію, що і та третина дворів, яка мала зберегтися, повинна б підпасти перебудові. Із заяв Хрушцова та виступів інших осіб на Московській січневій конференції виходило недвозначно, що діло будови нових селищ мало б з місця набрати ширших форм. Реченці тут не визначені, але у сторон-

11) Земельное право 1949, ст. 180.

нього глядача могло повстати враження, що і цей етап укрупнення колгоспів не мав би тривати задовго. Та вже місцеві колгоспні чинники, які практично мали взятыся за це діло, були більш скромними та визначували 5-10-літні реченці („Ізвестія”, 11 березня 1951 р.).

Про великих заходи до будови агроміст та про значні в цьому досягненні советська преса встигла за один рік повідомити немало. Та коли старанно розглянемо ці інформації, образ виходить значно інший та дозволяє зробити припущення, що справа не переступила стадії плянів.

Так стоїть справа з „першим агромістом на Уралі” в Свердловській області, про що повідомили „Ізвестія” (26.VIII. 1951 р.). Покищо архітектори опрацювали його пляни. Не інакше є з агромістом і в Курській області, Борисовського району („Ізвестія”, 1 жовтня 1950 р.), де управа запросила архітектора, він приїхав та зорієнтувався, як випрацювати пляни. Подібну ж ситуацію знаходимо й у Вірменії, — там колгоспники села Воскеван покищо вирішили перетворити його в селище міського типу („Ізвестія”, 10 березня 1951 р.). Знову в кореспонденції з Грузії „Правда” повідомляє, що будівництво в колгоспах набрало широкого розмаху, але коли вже мова про конкретні приклади, то кореспондент повідомляє, що будівельна бригада укрупненого колгоспу села Магано закінчила будову лише адміністративного будинку („Ізвестія”, 27 березня 1951 р.).

Та, як відомо, перше агромісто було основане на Україні на Черкащині ще в кінці 1949 р. з нагоди 70-ліття Сталіна. Тому що воно перше, його пропагандивне значіння для цілої акції чимале. Як же тоді стоїть справа з його будовою? Про це зустрічаємо інформації в Московській „Літературній газеті” від 3. 2. 51, в написі „Димок”. Там пишуть: „Навколо рівнина, по зимовому безлюдні поле... I раптом недалеко дороги, як згадка пра якусь велику подію, обеліск з написом, слова якого радісно відгукнулися в душі кожної советської людини”. Подаємо далі напис на ньому: „Пролетарі всіх країн, єднайтесь! Замість старих сіл Ліски, Тальдики, Худяки, Ломовате, які віджили своє, тут збудоване колгоспне місто імені Сталіна. 21. 12. 1949”. Далі автор описує, як радіс населення в одному з цих сел, побачивши димок із новозбудованої цегельні. Як бачимо, навіть у першому місті більше як за рік спромоглися збудувати тільки цегельню та обеліск.

Які ж тоді остаточні висновки можна зробити щодо того, як далеко зайдов після півтора року процес укрупнення колгоспів? Наша відповідь така, що за цей час переведено адміністративне

укрупнення колгоспів по всій території ССРС в таких приблизно розмірах, як це подав міністер сільського господарства ССРС Бенедіктов. Головний практичний ефект цього, мабуть, зводиться до зменшення числа кількості голів колгоспів: І саме советські донесення, від травня 1951., це підтверджують. В листі колгоспників України до Сталіна так класифікується суть укрупнених колгоспів: „В 1950 році на Україні проведена значна робота над укрупненням дрібних колгоспів і скріплення складу голів (під-креслення наше) та інших керівних органів колгоспних кадрів” („Правда”, 15 травня 1951 р.). Подібно теж в „Ізвестіях” від 19 вересня 1951 р. в передовій статті під наголовком „Колгоспне селянство зміцнює могутність батьківщини”. Там з'ясовується суть укрупнення слідуючим: „Новий ступінь у розвитку соціалістичного сільського господарства знаменує собою укрупнення колгоспів, що дозволило скріпити керівні кадри (підкреслення наше) сільсько-господарських артілей”. Ці нові голови колгоспів, що їх звичайно советська преса називає кваліфікованими кадрами”, — люди мабуть сторонні для місцевих колгоспів, представники режиму. За повідомленнями тієї ж преси укрупнення колгоспів мало теж скріпити партійну сітку на селі, піднести відсоток партійців в управах колгоспів. Про це вісток багато. Повідомляється, що тепер у кожному колгоспі є партійна низова клітина, завдяки чому посилилося теж керівництво колгоспами. „Правда” (7 червня 1951 р.) пише: „Створення об'єднаних колгоспів збільшує відповідальність партійних організацій за розвиток економіки всіх колгоспів, вимагає від партійних органів більш конкретного і кваліфікованого керівництва”.

Найбільш детальні дані в цій галузі маємо про територію України. Подає їх згадувана вже стаття Л. І. Мельнікова („Правда”, 14 грудня 1950 р.) та звіт з конференції партійних організацій колгоспів України („Правда”, 30 грудня 1950 р.). Там доноситься, що „раніше в дрібних колгоспах комуністи на полі, в бригадах майже цілком не було, партбюро змінило розміщення партійних сил, комуністи були поставлені на всі сектори колгоспної продукції”.

Але слід припускати, що навіть це збільшення партійних кадрів на селі не відбулося шляхом масового прийому нових членів, бо їх добір з боку режиму і далі напевно дуже стараний. Лише зменшення кількості колгоспів автоматично піднесло відсоток партійних низових клітин в тих самих колгоспах. Побіч цього, мабуть, через пряме втручання советського партійно-державного апарату їх побільшало на адміністративних постах колгоспів. Про

підсилення чуйності та активності партійців на селі советські верхи нагадують безперестану. Але і тут факти не завжди відповідають бажанням Кремля, про що можна знайти в советській пресі чимало підтверджень („Правда”,, 20 липня, 25 грудня 1950, 20 квітня 1951; „Ізвестія”, 13 та 19 квітня 1951; „Соц. Земледелие”, 3 березня 1951).

Що стосується господарської реорганізації колгоспів у зв'язку з їх укрупненням, то тут образ неясний. Треба не забувати, що мова тут про діло, переведення якого по своїй натурі вимагає довшого часу. Із виступу Бенедіктоva виходить, що цей процес мав би бути завершений на протязі двох найближчих років. Однаке, як той процес відбувається тепер, та яку фазу він осягнув, про це сьогодні важко знайти інформації в советській пресі. Мабуть господарська реорганізація все таки проводиться бодай у скромних розімрах. Ось хоч би така деталь: хліборобство-садівництво. Міністер Хліборобства РСФСР М. Максімов з'ясовує в статті в „Ізвестіях” (29 вересня 1951 р.), що „широкі перспективи ще більш могутнього розвитку колгоспного садівництва відкрилися у зв'язку з укрупненням колгоспів”, після такого стандартного твердження він з'ясовує, що треба в цьому напрямку в нових колгоспах зробити. Не можна зрештою забувати і такого факту, що вже саме адміністративне об'єднання певної хліборобської території, робочої сили, врешті, господарського реманенту під одною управою, силою обставин мусить викликати також переміну і внутрішньої господарської організації такого колгоспу.

Зате, мабуть, цілком інакше стоять справа з акцією будови, так званих агроміст. До березня 1951 р. пропагування цієї акції советською пресою було голосне, було теж багато донесень про практичні заходи на місцях для реалізації цього діла. Але пізніше ця тема раптом зникає зі сторінок советської преси. Даліші донесення, що стосуються укрупнення, про будову агроміст не згадують, знову ж саме укрупнення класифікують як в основному вже завершене явище. Тим часом в СССР мають місце згадувані вище виступи партійних діячів: Арутінова, Багірова та Мельнікова. Вістя їх виступів спрямоване саме проти акції будови агроміст. Конfrontуючи все це разом, треба припускати, що акцію будови агроміст облишили, почавши із березня 1951 р. Знову ж до цього часу (коли і не забувати, що реалізація такого завдання вимагає кільканадцяти років) осяги в будові агроміст були мінімальні. Чи ідея будови агроміст облишена остаточно, чи її в більшому майбутньому знову підіймуть, тут навіть для припущені немає даних. Треба ще згадати, що з занехаянням будови агроміст, відпадає

найбільш суттєвий елемент укрупнення колгоспів. Може й тому інтерес закордонної преси до укрупнення колгоспів в ССР від цього часу погасає.

В зв'язку із цим висувається чергове питання: де шукати причин занехаяння будови агроміст? Треба вважати, що їх напевне є більше, та що вони взаємно пов'язані між собою. Все ж за найважливішу ми хотіли б вважати ту, що проект будови агроміст переростав теперішні господарські ресурси радянської держави. Його реалізація вимагала б величезних капіталовкладень, приготування будівельного матеріалу, вимагала б величезної кількості робочих рук, вимагала б підготовлення великої кількості кваліфікованих будівельників. А тут знищення, нанесені Советському Союзові війною, до сьогодні ще повністю не усунені, рівночасно заплановано нові гіантські конструкції каналів, електростанцій, за якими пріоритет, бо вони мають також велике мілітарне значення. Рівночасно стало зростання міжнародного політичного напруження великою мірою збільшує видатки на доозброєння. В обличчі такої ситуації советське господарство засобів на переведення будови агроміст в сучасну пору знайти не може.

Але заангажування советського партійно-державного проводу в акцію будови агроміст, — навіть коли тут не притягнений ще авторитет Сталіна, — було в початках надзвичайно велике. Визнати прямо, що це переростає спроможності советської держави, було б цьому проводові не то що незручно, але в умовах советської системи просто неможливо. Воно компромітувало б божевільно плеканий культ всемогутності і непомильності советської системи. І тому, мабуть, тут має місце такий замаскований відворот, позначений виступами партійних діячів другої категорії, що вживають пояснень, які нічого конкретного не з'ясовують, мовляв, політична свідомість мас до такого кроку ще дозріла.

Очевидно, є ще й інші причини облишення проекту будови агроміст. Будова агроміст та пов'язана з нею замаскована акція ліквідації присадибних господарств мусіла б бути надзвичайно непопулярна серед селянських мас. В умовах советської терористичної дійсності режим міг проти волі селянства перевести цей плян в життя. Однак, селянство могло відповісти пасивним резистансом на відтинку хліборобської продукції. Так нарстаюче соціальне напруження могло спричинити кризу сільсько-господарської продукції в розмірах якоюсь мірою подібних до кризи в часах переведення колективізації. Провокувати це в час перманентного посилювання і так уже надто інтенсивного міжнародного

напруження, було б для совєтської системи крайнє небажаним. І це теж промовляло за облишення ідеї будови агроміст.

А з моментом закінчення будови агроміст відпадає властиве вістря цілої запланованої реформи колгоспної системи і тому воно головною мірою обмежується таки адміністративним об'єднанням колгоспів. Коли до сьогодні ефект адміністративного об'єднання колгоспів виявляється головно в зменшенні числа голів колгоспів, тоді виникає загадка, чому це зменшення голів колгоспів мало такий благодійний вплив на родючість колгоспних полів. Бо про те, що укрупнені колгоспи вже після року дали не зрівняно кращі врожаї, совєтська преса співає в один голос при кожній згадці про укрупнення. Але чому воно так, цього пояснювати вона не береться.

Причини і можливі наслідки укрупнення колгоспів

На закінчення хочемо коротко розглянути причини й мотиви та можливі наслідки укрупнення колгоспів. За совєтськими офіційними джерелами тут можна назвати такі моменти: а) об'єднання колгоспів мало б створити передумови для застосування повного використання ще вищої механізації сільського господарства; б) воно мало підвищити хліборобську продуктивність, б) посилити керівництво колгоспами та г) поліпшити умовини для будівництва в колгоспах.

Зупинімось на першому моменті, на підвищенні техніки сільського господарства. Вага техніки в совєтській системі наголошується із перших днів її існування. Згодом ставлення до техніки виросло до рівня суспільного епосу. Техніку розглядають у Сповітському Союзі не лише як засіб для економічних цілей, себто інструмент піднесення життєвого стандарту населення, але якщо вже не вважається за самоціль, то бодай за *condicio sine qua non* закріплення комуністичної системи (згадати б тут вислів Леніна в 20 р. „Коли б ми мали 100,000 тракторів, ми б здобули селянство для комунізму”.

Тим часом проблема техніки в економіці є далеко складніша. Відомий сучасний німецький економіст Адольф Вебер відношення техніки до економіки з'ясовує так: „Немає сумніву, що большевики виявили першоклясні технічні та організаційні осяги теж в ділянці мирного господарства. Але це все не рішальне для економічного успіху. Техніка відповідає лише на питання „як”. Господарський успіх рішас відповідь на питання „чи” і „по що”. Це має то більше значення, що менше люди працюють безпосередньо

спрямовано на ціль, себто на продукцію засобів споживання, що більше почивають себе змушеними ставати на шлях посереднього, звільненого продукційного процесу, наперед будувати машини, які знову з свого боку вимагають цілої серії попередніх заходів. На кожному цьому етапі будуть застосовувані продукційні елементи: праця, земля, капітал, яких може недоставати де інакше, і тому питання „чи” і „по що” буде знову безупинно виринати. Технічні новини, навіть коли вони виглядають незмірно гіантськими та імпонуючими, треба визнати за економічний поступ лише тоді, коли життєвий рівень населення кращає без визиску працюючих і то не на переходовий час, а стало. Технічні новини мусять запроваджуватися доконче при застосуванні найменших витрат праці, землі, капіталу. Коли цього немає, коли за допомогою машин суцільно продукується стільки само або навіть менше як попередньо, тоді принаймні конечним буде інвестувати більшими розмірами капітал, а економічний процес пристосування буде ставати неповоротним, у висліді менше продуктивним, стосунок людей до сфери економічних дібр буде погіршуватися. Економія проводить дуже стисле розмежування між технічною та господарською продуктивністю. Технічний процес продукції невідкладно зв’язаний із господарською калькуляцією. Кожна продукція вимагає затрати економічних дібр. Вартість продукту мусить бути більша за вартість зужитих витрат. Коли технічна продукція завершується тим, що продукт виявляє запляновані прикмети, то економічна — досягається щойно тоді, коли виявлена вартість продукту переростає кошти його витрат. Передумовою соціально-економічного поступу є лише економічна продуктивність, себто поповнювання, зростання та по змозі найкраща комбінація продукційних елементів. Тому, наприклад, не байдуже з економічного боку навіть те, чи технічні іновації заощаджують більше на праці, чи на капіталі".¹²⁾

Не підлягає сумніву, що в процесі колективізації цей принцип був знехтований. Тут теж одна з причин, чому колективізацію супроводила безперервна черга економічних невдач. Відомий російський еміграційний економіст С. Н. Прокопович так кваліфікував в 1933 р. явище колективізації: „Советська влада примусом досягла механічного об’єднання дрібних селянських володінь у велиki колективнi одиницi, але пропорцiя працi i землi залишилася така сама як u колишньому дрiблому селянському хлiбороб-

¹²⁾ A. Weber: Der Misserfolg des bolschewistischen Wirtschaftssystems. Ст. 6 і подальші.

стві. Рівночасно колективізація знищила економічну спонуку селян працювати, і у наслідку інтенсивність хліборобства очевидно мусіла знизитися . . . ”¹³⁾). Вимовність погляду Прокоповича залишається актуальною теж у відношенні до укрупнення колгоспів. Зважаючи на поспіх, з яким советська влада взялася за переведення укрупнення колгоспів, на брак вступної підготовки для такої докорінної реформи, і, як вислід цього — на застосування поважної дози ігнорантської імпровізації в процесі її здійснювання, можна наважитись на висновок, що принцип відношення технічної продуктивності до економічної тут далекий від правильної постанови. А тоді й наслідки укрупнення мусіли б прийти подібні.

Про колективізоване господарство ССР в західній економічній літературі є вже кілька ґрунтовних праць. Тут треба згадати в першу чергу монографію російсько-американського економіста Н. Ясного: Соціалізоване хліборобство ССР (N. Jasny: The socialized Agriculture of the USSR. Stanford 1949; 837 стор.; помагав у праці проф. О. Тимошенко. Див. рецензію в ч. 1. „Annals“). Далі слід згадати монографію Л. Воліна, видану департаментом хліборобства США (A Survey of Soviet Russian Agriculture 1951, ст. 194), загальну працю Б. Бруцкуса про економіку ССР (B. Brutzkus: USSR — Terrain d'expériences économiques 1937), а в нас — працю Н. Олежка: Аграрна політика більшовиків, 1947.

Висновки Н. Ясного в цій матерії набирають ще і тим своєрідного забарвлення, що у вступі до своєї монографії він заявляє слідуюче: „Коли ця праця була почата в перших місяцях 1945 р., автор плекав надію, що дійде до висновку про релятивну перевагу великопростірного державного і колективного сільського господарства. Однаке, що до колективного господарства його надії зменшились в міру як поступові досліди риз'яснили картину“ (стор.3).

Про продуктивність колективного господарства висновок Н. Ясного слідуючий: „Соціалізоване хліборобство не виправдало надії на те, щоб продукувати більше або дешевше. Після початкового жорстокого зламу в ранніх 30-х рр., що довело до смерті мільйонів та незвичайних страждань у цілій країні, хліборобська продукція в 1937 р. (рік виняткового врожаю) остаточно переступила доколективний рівень. Але зрист був лише незначною частиною того, що було очікуване і потрібне. Передколективізаційний рівень продукції харчів на особу ніколи не був досягнений. А

¹³⁾ Прокопович С. Н. Бюллетень економического кабинета, 104, ст. 3, Прага, 1933.

що помірний зріст продукції був осягнений водночас з великим зростом витрат неагрікультурних матеріалів, машин і тому вимагав затруднення армії висококваліфікованих техніків та дорого оплачуваного адміністраційного апарату, то кошти продукції фактично зросли. Совхози проглинули несподівано великі інвестиції і стали незвичайно коштовним продуцентом, через що скоро зійшли до малої ролі. Колгоспи мусіли стати постійною опорою соціалізованого хліборобства. Однак цю роль вони не завдячували своєї здатності продукувати більше чи дешевше, а лише тому, що система примусових здач перекинула відповідальність за брак більшої чи дешевшої продукції на селян. Нова система примусових здач, хоч хитка в своїх початках, була швидко поширенна та зміцнена. Концентрація мільйонів селянських дворів в порівняно нечисленних колгоспах, якими диригають і за якими наглядають на кожному кроці та які практично примушенні вживати державновласницьку механізацію, уможливила всюди сущу контролю, а ця знова дозволила видобувати з селянського господарства далеко більші здачі хліборобських продуктів як це було б можливе досягти при такому самому рівні продуктивності від незалежних продуцентів. Великопростірне сільське господарство, хоч і не досягло виразної надвишки хліборобських продуктів, зате дало успішні засоби для примусового стягання неіснуючих надвишок" (ст. 33-34). Советські публікації приділяють багато місця досягненням, що стосуються числа хліборобських машин, рівня механізації, тваринництва, числа експертів у хліборобстві та т. п. Дійсним мірилом економічного прогресу є забезпечення споживача, але советська статистика мовчить на таку тему, як кількість споживання харчів на особу (стор. 84)".

До подібних висновків щодо продуктивності і успішності колективної системи, доходить решта її вищезгаданих дослідників. За Воліним пересічне споживання зерна на особу, навіть в роки найкращого врожаю, було нижче як у доколективізаційнім періоді, хоч тоді рівночасно було значно краще забезпечення харчами іншого роду¹⁴⁾). За Олежком зріст урожайності на один гектар піднісся на 4%, що в дійсності є регресом, якщо взяти до уваги велике збільшення витрат на сільсько-господарську продукцію в зв'язку з її механізацією¹⁵⁾.

Не інакше стойть також справа і з продуктивністю праці в колективному господарстві. За Н. Ясним продуктивність на годину

¹⁴⁾ Volin: A Survey... ст. 44.

¹⁵⁾ Олежко: Агр. політика більшевиків, ст. 91.

в кінці другої п'ятирічки не була в колгоспах вищою від пересічної для селянських господарств з доколективізаційного часу та значно нижча, ніж на присадибних господарствах (стор. 53). За советським економістом Кубаніним (цитуємо за Олекжком: Агр. політика, стор. 98-99) продуктивність праці в галузі сільського господарства 20 літ після революції була в 4.8 разів нижча в Советському Союзі, ніж у США. Це саме твердить і Н. Ясний (стор. 17).

Які нові елементи приносить укрупнення колгоспів для підвищення стану на цьому відтинку колгоспної системи? Воно збільшує господарську площину колгоспів. Але суть механізації та пов'язаної з тим продуктивності не лише у величині земельної площини. Загальноприйнята концепція великоростірного сільського господарства полягає в тому, що воно сполучає в собі велику кількість землі і капіталу з відносно малою кількістю робочих рук. Основну розв'язку цієї проблеми в хліборобстві СССР мала дати колективізація. Вона мала звільнити велике число робочої сили з хліборобства для індустрії. Але наслідок супроти сподівань був скромний. Хліборобські території Советського Союзу виявили величезну надвишку робітника, так що вистачало лише дещо більша половина селянського населення, щоб забезпечити рівень хліборобської продукції в часах перед колективізацією. Всесоюзне Еміграційне Бюро в рр. 1926-27 встановило тільки в європейській частині СССР надвишку на 23.417,209 осіб. Не зважаючи на ці факти, звільнення робітника з хліборобства, як каже Н. Ясний „ніяк не віправдало сподівань”, тим більше, що і приріст населення виявився нижчим, ніж сподівалися. Остаточно набір робітника з колгоспу відбувався тим самим шляхом, що й для військової служби, селянин мусів бути прикріплений до колгоспу такими засобами, як обов'язкова норма трудоднів, та навіть забороною самовільної зміни місця поселення. Н. Ясний кінчак таким зауваженням: „Це в найкращому разі забезпечило кількість часу праці, але не її якість. В жадній частині світу, в жадному періоді історії примусова праця не виявила себе продуктивною. Советське соціалістичне господарство не є тут винятком. Економіка, яка базується на таких основах, ані продуктивна, ані стабільна”¹⁶⁾.

Правда за обрахунками одного советського вченого (А. Лібкінд) хліборобська площа на робітника в хліборобстві зросла з 1.18 га в 1927 р. до 3.19 га в 1937 р., але за цей час, напр., в США ця пропорція була майже в чотири рази більша. Рівночасно в

¹⁶⁾ N. Jasny The soc. Agriculture of the USSR, ст. 37, 420 і слід.

США та в інших країнах продуктивність і механізація були вищі на площах значно менших своїми розмірами як у доукрупнених колгоспах ССР¹⁷). Із цього ясно, що піднесенням продуктивності і механізації не ставав на перешкоді малий розмір хліборобської площи колгоспів та що її механічне з'єднання тут в основному не направляє. Нелогічність советських офіційних тлумачень по тій лінії випливає з них самих. Бо колгоспи чорноземної смуги (себто України, Північного Кавказу і теренів Нижньої Волги) вже до укрупнення диспонували розміром такої площині, яку колгоспи інших територій ССР повинні б мати після укрупнення. Тоді для тих територій укрупнення повинно було бути зайвим. Та воно захопило їх в першу чергу.

Але у збільшенні господарської площи колгоспів можна навіть передбачувати негативні наслідки для їх господарства. Відомо, яку важливу роль грає в зрості коштів хліборобської продукції віддалі від місця поселення і місця праці на полі. Вона в укрупненому колгоспі зростає. Потім різниці в теренових властивостях землі є поважною перешкодою у створенні великих суцільних площ для поодиноких хліборобських культур, а такі масиви мали б прийти в укрупнених колгоспах. Зрештою вимовно говорить тут недалекий досвід минулого з советського хліборобства. В ранніх 30-х рр. воно переживало „гігантоманію” радгоспів, що закінчилося повним економічним фіяско. Важко відшукати запоруку, чому нова „гігантоманія” мала б дати діяметрально протилежний до попередньої наслідок.

Зате бодай теоретично могло б здаватися, що укрупнення колгоспів повинно довести до зменшення адміністративно-бюрократичного апарату колгоспів та витрат на його оплачення. Буйне процвітання бюрократії в колгоспній системі — це загальновідомий факт. За самою советською статистикою адміністративно-канцелярський персонал колгоспів досягає переважно 20% здатного до праці в безпосередній хліборобській продукції населення колгоспів, а нерідко доходить, а то й перевищує 30%. Утримання цього адміністративного апарату, як правило, поїдає 30% продукції¹⁸). При цьому розвиток цього явища виказує навіть тенденцію до збільшення. За советськими дослідженнями в час, коли заробіток членів колгоспів в останніх роках або незначно зрос, або залишився той самий, або навіть знизився, заробітна платня адміністративного апарату переважно зросла. Наприклад, в Уз-

17) Volin: A Survey... ст. 25-54.

18) Ю. Махів, Ukrainian Quarterly, Vol. VII № 3. ст. 231.

бецькій республіці загальний заробіток в колгоспах знизився на 13.6%, але заробіток адміністративного персоналу зріс одночасно на 13.2%. В Свердловській області загальний заробіток піднісся на 4%, але заробіток адміністративного персоналу зріс на 64%¹⁹⁾.

Як уже вище зазначено, укрупнення теоретично повинно б тут принести бодай деяке оздоровлення. Але чи станеться це в практиці — про це можна сумніватися. Бо своєю суттю укрупнення становить собою адміністративну централізацію, яка, як правило збільшує загони бюрократичного апарату. Такий вислід уже затотовувала советська преса: „Соц. Земледелие” з 27 січня 1951 р. донесло, що в багатьох укрупнених колгоспах адміністративні видатки не зменшилися, як сподівалися, а зросли.

Черговий підсумок із міркувань про укрупнення колгоспів треба зробити такий, що важко, а то й неможливо знайти такі його причини, які виправдували б укрупнення з економічних мотивів. Можна навіть припускати, що автори цієї реформи, маючи за собою довголітній досвід колективного хліборобства, не могли мати більших ілюзій по цій лінії. Тоді треба шукати тих причин де інакше. Про одну причину говорять в СССР чітко: укрупнення мало б скріпити керму колгоспами. Коли розуміти це, як посилення пов’язаності колгоспного селянства із системою, ще більш тотального контролю над його життям, полегшення труднощів у доборі відповідних з пункту інтересу режиму людей на керівні становища в адміністрації колгоспів, тоді укрупнення дійсно значною мірою створює для цього передумови.

Але й цього не слід уважати за його єдину причину. Для такої гіантської реформи — це була б занадто скромна ціль, укрупнення було б тут занадто коштовним і клопітливим засобом. Вже на базі досьогодніх колгоспів, при меншій затраті засобів і енергії, уникаючи зросту напруження на селі, можна б старатися досягти цього.

Тому основна причина укрупнення колгоспів, на нашу думку, лежить деінде. Щоб її висвітлити, треба вдатися до обхідних міркувань.

Маркс, дослідник капіталізму, дуже мало вмів сказати про організацію соціалістичного суспільства й господарки. Тому коли в 1917 р. большевики захопили владу, вони не мали ніяких практичних господарських плянів. Ленін безрадно пояснював це так: „Різниця соціалістичної революції від буржуазної в тому, що там

19) Volin: A Survey... ст. 31.

є готові форми капіталістичних організацій, а советська пролетарська революція таких стосунків не одержує готовими, якщо не брати на увагу самих розвинених форм капіталізму, які в дійсності охоплюють тільки нечисленні верхи промисловості та зовсім мало зачепили хліборобство" (Ленін, Соч., вид. I, т. XV, ст. 124-125). Але таке оправдання Леніна було лише пластирем на комуністичному пролетарську совість і невідрядного стану ні в чому не змінило. Тому проба здійснення соціалізму на основі натурального господарства в добу „воєнного комунізму" довела до повної руїни народного господарства, спроба розв'язання цієї проблеми на півкапіталістичній базі в добі НЕП'ї поклала ніж на горло політичній системі.

Що стосується хліборобського сектора, то тут безрадість большевиків була ще більша. Націоналізація землі, правда, зліквідувала поміщика, але на його місце прийшов дрібний, ще органічніше зв'язаний із власністю на землю — селянин (число селянських дворів 1916 р. — 18 мільйонів; в 1928 — 25,6 мільйонів; на Україні в 1905 р. — 2,7 мільйонів; в 1922 — 4,4 мільйони). На VIII Конгресі комуністичної партії в грудні 1920 р. Ленін так формулював засади аграрної большевицької політики: „Як довго живемо в дрібнобуржуазній країні, для капіталізму в Росії існує слідніша база, ніж для комунізму. Це треба пам'ятати. Кожен, хто уважно слідкує за життям на селі в порівнянні до життя у місті, знає, що ми коренів капіталізму не вирвали і фундаменту, основи нашого внутрішнього ворога не закопали. Цей ворог спирається на дрібне господарство і щоб його похоронити, тут існує лише один засіб — переведення господарства країни на нову технічну базу сучасної великої продукції. Таку базу становить тільки електрика. Комунізм — це советська влада плюс електрифікація цілої країни. Інакше край залишиться дрібнобуржуазним²⁰⁾). Наївність такого погляду Леніна, як і пізніше перекинення його віри з електрики на трактор, здиво пояснювати. Приклад — західне електрифіковане і mechanізоване, але не соціалізоване хліборобство. Тому вихідним пунктом для соціалізації хліборобства стало механічне застосування закону капіталу до закону землі, перещеплення методу індустріальної організації продукції на хліборобство. Звідси також ідея т. зв. зелених фабрик, що виринула вже з перших років революції (див. Звіт Народного Комісара Хліборобства на IX Всеросійському Конгресі в 1921 р.) ідея перетворення селянської кляси на робітничу. Але пізніше її практичне застосування вияв-

²⁰⁾ S. N. Prokopowicz: Russlands Volkswirtschaft unter den Sovjets. 1944.

вило, що чим більше ця концепція була ортодоксальною з погляду большевицької доктрини, тим більші економічні неуспіхи супроводили її. Реалізація цієї концепції в суцільному розмірі стала щойно в добу першої п'ятилітки у формі колективізації.

Перший неуспіх стався з радгоспами. Радгоспи, за советською доктриною, це підприємство „послідовно-соціалістичного” типу. — Вони мали бути тим інструментом, що мав гарантувати здійснення соціалізму на аграрному секторі. Але неуспіх прийшов дуже скоро. Радгоспи, як продуцент, підвели цілковито і ставку на них треба було закинути. Тепер основний тягар здійснення большевицької аграрної концепції треба було перенести на колгоспи, підприємства „непослідовно-соціалістичного” типу. Вже в своїй основній схемі вони відбігали від індустріальних советських підприємств. Вони вважаються недержавними підприємствами і, хоч колгосп відповідає за виконання даного продукційного плану, але ця ж таки держава відхиляє відповідальність за його рентабельність. Проте, їх колгоспи в своїм першім виді не виправдували надій. Тому в другій п'ятилітці приходить чергова поступка. Визнається за селянином право посідання скромного числа худоби, узаконюється інститут т. зв. присадибних наділів. Советський режим розглядав це, як тимчасові поступки. Але і тут наслідки були непередбачені. Селянство взялося за пристрасну інтенсифікацію культури присадибних наділів, — площа яких мала від 0,15 до 1 гектара (на Україні — 0,45 га). Площа присадибних господарств по всьому СССР осягла 6.4 мільйона гектарів²¹. Господарська громадська площа земель колгоспного землекористування становила коротко перед війною 370 млн. га²². Цебто площа присадибних господарств становила 1.73% загальної колгоспної площині. Але за самою советською статистикою присадибні господарства селян в 1937 р. сягали 25.4% участі в тотальній продукції колгоспів. А коли взяти ще на увагу продукцію присадибних господарств, що їх мають та-кож службовці, інженери, зоотехніки, які працюють в колгоспах (їх площа не перевищує 0,15 га), тоді ця участь підноситься до 27%.²³

Тут пропорція чисел говорить сама за себе, навіть коли припустимо, що присадибні господарства мають найкращу якість землю. Продуцент, який продукує 28% та має органічну силу вдержатися, підважує на аграрному секторі монопольну позицію дер-

21) Volin, A Survey... ст. 80.

22) Земельное Право, ст. 180.

23) Соц. сел. х. зборник ст. 87, Москва 1939., N. Jasny — там же ст. 55; Volin: A Survey... ст. 81.

жави, яку вона береже та яка є одною з основ існування її політично-соціальної системи. Так в практиці повстасє економічний дуалізм у колгоспній економіці, наслідки якого відбуваються також і на інших ділянках господарського життя СССР, а в самій колгоспній економіці приводять до конфліктів.

Тому в 1939 р. советська влада починає акцію проти присадибних господарств. Виходить закон, який обмежує розміри присадибних наділів (до 0.15-0.25 га), збільшує податок на приватну продукцію колгоспників. Війна не дозволяє точно перевести цей закон в життя, а інститут ланки стає інструментом в руках колгоспного селянства для ще дальнього розхитання колгоспної системи. Весіння завірюха створює для селянства сприятливу ситуацію для цього. По обох сторонах фронту, підрив колгоспної системи, що набрав різних форм, досягнув незвичайно поважних розмірів та був дуже дошкільним як це з'ясоване вище. До того, колективна система виявила в час війни свою продукційну неспроможність ще більшою мірою. Зниження продукції на неокупованих теренах було приблизно в три рази більше, як в час першої світової війни.²⁴

Порівнюючи ситуацію на аграрному секторі із ситуацією на промисловому в СССР, можна б дійти до таких висновків: робітник ніяк не квестіонує націоналізації індустрії як такої. Його обурення звертається лише проти невідповідної заплати чи невідрадних умовин праці. Інакше з колгоспним селянином: він кладе акцент також на власність землі, тим самим стає проти ключової основи советської економіки, а через її пов'язаність з політичною системою — також і проти советської системи в цілості. (Вимовний факт: — чоловій советський аграрник з до-колективізаційної доби Ф. Чаянов дійшов до висновку, що оптимальною формою сільсько-господарського підприємства є господарство, власником якого є одна родина, див. його „Оптимальний розмір сіль.-госп. підприємства”, Москва, 3 вид., 1928”). Не без значення тут ще й такий момент: — відомо, яку ролю в тотальній системі грає пропаганда, або, як це класично формулював В. Липинський — сугестія. Советський робітник по природі умов, у яких його заставили жити, часто вірить, що советська система гарантує йому життя негірше як робітникові несоветських країн. Але що до селянина большевицька пропаганда безсильна. Селянин на щоденному прикладі свого присадибного господарства бачить непродуктивність колгоспної системи та брехливість офіційних тверджень про її перевагу.

²⁴⁾ N. Jasny — тамже ст. 68.

Постава селянства до колективної системи, зустріч з якою це селянство оплатило не в метафоричному значенні потоками поту, а то й крови та горами терпіння — негативна. Але цьому в олії інтелектуального світу не віддається належної уваги. В основі такого погляду лежить, мабуть, твердження, що терпіння людини — це не історичний фактор. Такий погляд слушний, якщо мовиться про випадкове та індивідуальне терпіння поодинокої людини. Але людське, соціальне терпіння було вирішальним фактором передбудови модерної суспільності і воно є вирішальним фактором історії також сьогодні, коли наслідком політичної злочинності цього терпіння так багато у світі.

Так після 30 років комуністичного режиму та 20 років колгоспної системи большевицька аграрна система не досягла стабільності; не досягла поставлених собі цілей. Сільське господарство не набрало характеру фабрики, колгоспник не трансформувався в робітника, він не погодився з націоналізацією землі, належне прохарчування населення не забезпечене, на всьому сільсько-господарському відтинку — перманентне напруження. І тут остаточні причини укрупнення колгоспів. Його ціллю мала б бути генеральна направа й обнова большевицької аграрної концепції. Його причини не так лежать у моментах економічних, у підвищенні продуктивності колгоспного господарства, бо по цій лінії тут майже нічого основного не реформується, а саме в площині соціальній. Укрупнення колгоспів являється походом проти селянства як соціальної верстви, точніше, мова тут про трансформацію селянства на ідентичну до робітництва клясу, про можливе його найбільше уподібнення до робітника на фабриці. — Тому не випадково в „Правді” від 19 серпня 1950 р., в час, коли укрупнення було вже в повній ході, появляється велика стаття, яка відігриває давню тему про те, що комуністична доктрина висловлює потребу трансформації сільсько-господарської праці в тип індустріальної.

І тому в укрупненні колгоспів набирає ваги не так іх територіальне злиття, як замаскована ліквідація присадибних господарств у формі виведення їх на один масив поза оселю (навіть почали обговорювати ідею повної ліквідації присадибних господарств в недалекій будуччині, див. „Советское Государство и Право”, II., 1950 ,ст. 50-51), а потім будова агромістів.

Конечність розправи советської системи із присадибними господарствами зрозуміла з вищеподаних причин. Це залишок інституту приватної власності, правда, незвичайно деформованої, карловатих розмірів але гіантської потенційної експансивності,

що вводить в советську економіку дуалізм, підважує монопольну позицію советської держави на хліборобському секторі. Сталінові належать слова: „Малі підприємства витворюють капіталізм, буржуазію невідклично, щогодинно, щоденно, елементарно й у великих розмірах. Знищити кляси — значить знищити малого продуцента.²⁵

Будова агроміст мала б наблизити життєво- побутові умовини селянства до робітництва і так спричинитися до переродження їх питоменної ментальності. Тим укрупнення колгоспів переступало б межі колективізації. Колективізація мала в першу чергу за ціль принести зміни в господарсько-продукційній ділянці, — а укрупнення — також в соціально- побутовій. Але як колективізація та інші большевицькі аграрні проекти минулого, так і укрупнення колгоспів, опинилося в сліпій вулиці. Ліквідувати присадибні господарства означає зректися з їх уділу в хліборобській продукції, яка досягає 28%. В процесі здійснення цього провокувалася б харчова криза подібна розмірами до кризи в початках колективізації. Все це загострило б конфлікт із селянством (тим разом вже не роз'єднаним на куркуля і не-куркуля) до розмірів, які трудно уявити. Одночасно виглядів на підвищення продукції після переведення укрупнення не видно, бо причини, які гальмують продуктивність колективного господарства, залишаються, а може і зростають. Будувати агроміста, в яких житлові умовини були б бодай такі невідрядні, як у радянських містах, все це вимагає таких великих засобів, яких тепер советська господарка не має. Знову ж укрупнення колгоспів без ліквідації присадибних господарств та будова агроміст — не має суттєвого значення з погляду большевицьких інтересів, воно не наближає до наміченої большевиками цілі. Покищо переведена адміністративна фаза укрупнення. Якщо б на цьому мало закінчитися, тоді вся реформа згодом розвіялася б, а з цим і згадки про неї.

В. Липинський, класифікуючи ще в 20-х рр. большевицьку систему як охлократичну, поставив твердження, що могилою таких систем є невмілість наладнати продукцію та що все, на що вона спроможна — це кування меча.

Це „манетекель” немилосердно написане над цілою советською системою, як немилосердна є вона сама. І голословні запевнення на сторінках нового комуністичного євангелія „Історії Комуністичної Партиї” лише унагляднюють це твердження. А там читаємо: „В минувшині революції гинули тому, що, хоч вони приносили на-

²⁵⁾ Die Probleme des Leninismus — II. Ст. 102.

родам свободу, вони не були спроможні забезпечити їх виразним покращанням матеріальних та культурних умовин. І в цьому була їх основна слабість. Наша революція відрізняється від всіх інших революцій тим, що вона дала народові не лише свободу від царського, капіталізму, але також основне покращання його матеріальних та культурних умовин (історія ВКП(б), 1946 р., ст. 326).

А тим часом факти життя промовляють на користь наведеного погляду Липинського. Життєвий рівень населення в Советському Союзі за тридцять років не відійшов від краю безодні, знов у „кованні меча” досягнено дійсно досконалості. А згадуваний уже нами економіст А. Вебер²⁶ до питання мирної і воєнної продукції стверджує таке: „У воєнній господарці мова про те, щоб точно означені кінцеві продукти виготовити за всяких умов, можливо найскоріше, навіть коли це пожирає субстанцію. У мирній господарці субстанція повинна і мусить бути збережена. Не можна продемонструвати життєздатності якоїсь економічної системи для мирного господарства навіть найбільше досконалими осягами у воєнно-господарській діяльніці”. Або, парафразуючи потішне гасло Герінга „масло чи гармати”, треба відповісти, що не можна провести знаку рівності поміж продукцією масла і гармат. Тут лежить смертоносна недуга советської господарської, а з нею і політично-соціальної системи.

Нью-Йорк
квітень-листопад 1951.

²⁶⁾ A. Weber: Der Misserfolg ст. 23.

Рецензії — Нотатки — Хроніка

ГЛИБОКА ПРОВІНЦІЯ

ЛЬВОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. ИВ. ФРАНКО.
ВОПРОСЫ СЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ. Кн. вторая. Львов 1949. с. 253.

Цей збірник наукових праць викладачів львівського університету небагато нового і цікавого скаже науковцям, — щоб не схарактеризувати це суворіше. Натомість звичайному читачеві він може оповісти дещо про стан львівського університету, міста Львова і науки на Україні під соvetами тепер.

Уже титул книжки говорить про новий етап у розвитку ленінсько-сталинської національної політики на визволеній і воз'єднаній Україні. Перед війною в виданнях українських наукових закладів чимало праць друкувалося російською мовою, але окладинка була українська. Тепер зроблено дальший крок, — і, хоч у тексті половина статтів ще по-українськи (але рівно половина — п'ять з десятьох, і боронь Боже більше), але „пашипорт” книжки, її титул, редакційні примітки, назва друкарні, — все це вже подається мовою Леніна-Сталіна. Який має бути дальший етап — вгадати не важко.

З книжки видно склад катедри слов'янських мов львівського університету. На чолі її стоїть В. Борковський. Він запрошений на керівника катедри і редактора всього видання з далекої Волги: перед війною він був доцентом Ярославського педагогічного інституту. Самозрозуміло, що українською мовою він не грішить. Далі маємо ще двох варягів з півночі: доцента М. Мальцева і викладачку В. Бродську. Далі маємо двох українців-східняків: доцента Є. Кротевича і І. Чередниченка. Вони одна-

че воліють користуватися в своїх статтях російською мовою: так написана стаття Кротевича і одна з двох статей Чередниченка. Та щоб довести, що, власне, якою мовою писати — „всю равно”, — друга стаття Чередниченка оголошена по-українські. Ми все можем. І нарешті йдуть три „аборигени”: галичани І. Свенцицький, І. Ковалік і волиняк Г. Шило. Ці покищо пишуть свою мовою. Але треба сподіватися, що і вони — або виправляться, або може зникнуть.

Ще цікавіша тенденція не присвячувати своїх праць українській мові як такій, а подавати українські факти всуміш з фактами інших слов'янських мов, але передусім, звичайно, російської. Тон задає перша велика стаття піднесеної у Львові в професори Борковського. Це, власне, уривок з його великої праці „Синтаксис древнерусских грамот”, що тим часом уже вийшла окремим виданням. Тут цілком свідомо перемішано в одну кашу старі грамоти українські — (правда, використані розмірно дуже мало), російські й білоруські. У наслідок цього, звісно, тенденції історичного розвитку всіх трьох мов плутаються, жадного наукового освітлення матеріялу, жадної наукової проблематики взагалі бути не може, — лишається тільки колекція матеріалу, виписок з текстів, сама собою корисна, — але назвати це науковою працею можна з таким же правом, як, скажімо, купу поштових марок, на збираних невтомним колекціонером.

Статті Кротевича „Синтаксические отношения между словами и способы их выражения в русском и украинском языке” і Чередниченка „Подчинительные союзы в системе простого предложения” дотримуються тієї ж тактики, тільки на матеріалі сучасних мов. Увесь доказовий матеріал — російський, але на другому місці, без спеціальних коментарів подаються також українські приклади. Психологічний ефект зрозумілій: нічого специфічного, характеристичного в українській мові нема, все це тільки другорядні копії російського.

„Аборигени” і тут ще не стоять на належному рівні. Вони беруть теж не саму українську мову, але ще не обмежуються на російській, а використовують факти всіх слов'янських мов. Такі статті Г. Шила „Явище протези в слов'янських мовах” і І. Коваліка „Структурні типи многократних діеслів”. З статтів видно, що автори — україністи, що вся позаукраїністична частина іх статтів — чиста компіляція з загальнодоступних підручників, — але — муситься. Українській проблематиці присвячена в незамаскованому вигляді тільки одна стаття. Це „Синтаксичні явища закарпатських українських говорів” І. Чередниченка. Але ж бо це діалектологія! Натомість російську мову можна цілком вивчати поза її звязками з „братньою” українською. В. Бродська публікує „Наблюдения над языком и стилем ранних произведений И. Гончарова”, Мальцев — „К вопросу о способах объективного распознавания звуков русской литературной речи”. Залишається згадати ще дві статті старенького І. Свенціцького. Вони обидві з історії української мови („Питання про автентичність договорів Русі з Грецями” і „Мова Галицько-волинського літопису”). Та годі знайти в них хоч слово „український”. Вони говорять звісно про „руську” або „давньорусь-

ку” мову. Незаперечно, що в контексті збірника ці терміни проектується не на українську культурну традицію, а на російську.

Та може ще страшніше явище, ніж денационалізація української науки, — її провінціялізація. Своєю провінційністю збірник справді б’є всі рекорди. Починається вже від обкладинки з її розляпистою віньетою, нездарно скопійованою з стародруків і шрифтом дешевого часословця. Але на такому ж рівні і статті. Про Борковського ми вже казали: це купа матеріалу. Статті Свенціцького — це якісь хаотичні нотатки, без будь-якого пляну, не зредаговані, з окремими цікавими спостереженнями в деталях, але з наївним переспівуванням кожному школяреві відомих речей поза тим. Стаття Бродської зводиться (як більшість модних серед молодих підсоветських мовознавців „стилістичних аналіз”) до того, що в урочистих місцях Гончаров говорить урочисто, а в іронічних іронічно. Кротевич і Чередниченко в своїх „загально-теоретичних” синтаксичніх статтях виявляють цілковите, стовідсоткове незнання західної літератури і в головному переказують дуже слабу книжку Мещанінова (він тоді ще був у моді) „Члены предложения и части речи”, додаючи хіба власні приклади. Ковалік і Шило переказують факти з загально-відомих граматик інших слов'янських мов. Жадна стаття не має жадної проблеми, і, власне, майже жадна не подає якихось невідомих нових фактів. Все радше скидається на вправи студентів першого курсу, ніж на практиці професорів і доцентів.

Зате ясно цитат з Маркса, Енгельса, Марра (тоді ще Сталін не заступив Марра в мовознавстві). Треба признаться, що автор цих рядків не міг стриматися від деякого злораддіння, коли читав статтю Коваліка. — Вона починається цитатою з Енгель-

са; далі йде цитата з Мещанінова, — вірніше цитати: п'ять штук. Розуміється, в кінці цитується Сталіна. Мабуть, подібне почуття має ведмідь, що його 10 років водили на ланцюгі і змушували прилюдно танцювати. І от він видерся на свободу, — і навіть дістав нагоду спостерігати, як танцює ті самі й навіть принизливіші танці інший ведмідь, якого він зівав ведмежам і який виріс в інших умовах, де можна було обійтися без танців (Ковалік друкував уривки з тієї ж своєї праці в „Рідній мові” Огієнковій, — але їх він не цитує тепер і про них не згадує). Та це, звичайно, негарне почуття.

В українській науці, поза її бліскучими вершинними осягами, ніколи не переводилися традиції провінційності, — навіть у вільній науці, навіть тепер на еміграції. Але в 20-х роках українська наука піднеслася високо над цим рівнем і стали творитися українські наукові школи — річ найважливіша в подоланні провінційності, бо тільки переємність поколінь, вихованих великими вчителями, забезпечує справжній розвиток науки. Якщо лишатися в царині філології, то можна як приклад назвати імена Всеволода Ганцова і Олени Курило. Та ці імена зникли, іх учні

знищені, і політика спровінціялізування української науки знаходить собі прекрасний ґрунт у єднанні з традиціями української наукової провінції. Поєднання імен Свенцицького (як філолога — не беруся судити про нього як про історика мистецтва) і Борковського є символ цієї симбіози. Нове тут насамперед те, що симбіоза ця відбувається під знаком — російської провінції. Товариш Борковський може бути вдоволений: традиції Ярославля він зміг досить швидко прищепити у Львові.

А відома ж річ, що жадна країна Європи не мала і не має такої убивчо одноманітної і порожньої провінції, як Росія.

Так львівський науковий збірник розкриває нам процеси уніфікації — провінціялізації української науки. Убивство не тільки „національної форми”, а і „міжнародного змісту”. Це — офіційне обличчя українських гуманітарних наук тепер. Звичайно, що стоять за ним, цього ми не знаємо і знасти не можемо. Що думають студенти, що думають танцюючі ведмеди з аборигенів, що думають навіть двомовні східняки. Цього не знає, мабуть, і МВД. Може навіть і вони самі.

Юрій Шерех.

НОВИЙ РОССІЙСКИЙ ПЕРЕКЛАД ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Леся Українка. СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ТРЕХ ТОМАХ. Перевод с украинского. Редакция: М. Рыльский, Н. Браун, А. Дейч. Москва. Государственное Издательство Художественной Литературы. 1950. Ст. XL+366: 848; 392.

До I тому цього видання ввійшли ліричні поезії Лесі Українки і такі поеми: „Роберт Брюс”, „Давня казка”, „Одно слово”, „Віла Посестра”, „Ізольда Білорука”, „Триптих”. До II тому ввійшли драматичні твори: — „Одержима”, „Осіння казка”, „В катакомбах”, „В дому роботи в країні неволі”, „Кассандра”, „Айша та Мухаммед”, „Руфін та Прісцілла”, „На полі крові”, „У пущі”, „Адвокат Мартіян”, „Лісова Пісня”, „Камінний господар”. До III тому ввійшли прозові твори: оповідання „Така її доля”, „Школа”, „Над морем”, статті: „Голос однієї російської ув'язненої”,

„Не так вороги, як добрі люди”, „Післямова до українського перекладу брошури „Хто чим живе”, „Українські письменники на Буковині”, „Європейська соціальна драма кінця XIX ст.”, „Замітки про найновішу польську літературу”, та уривки з листів Лесі Українки (1888-1913). До кожного тому додано примітки, а до І тому ще й вступну статтю А. Дейча та абеткові покажчики поезій двома мовами — російською та українською. До ІІ тому додано коротеньку нотатку А. Дейча „Про драматичні твори Лесі Українки”. Як зазначено в редакційній передмові, над перекладами поетичних творів Лесі Українки працював колектив московських, ленінградських і київських поетів, які „ставили своїм завданням передати єдність глибокої поетичної думки і високомистецької форми”. Зовнішній вигляд: добрий папір, розкішна оправа, на спинці тиснення золотими літерами, суперобкладинка з наклесним білим барельєфом поетки на папері, кожен том мас окремий футляр з картону червоного (жовтогарячого) кольору, на спинці футляру кольоровий український орнамент, формат — велика вісімка. Видання оздоблене трьома портретами поетки на окремих вкладних аркушах, двома ілюстраціями („Дім в селі Колодяжному, де жила Леся Українка”, „Леся Українка і С. К. Мержинський”), двома факсіміле автографів Лесі Українки.

Вибір творів для цього видання зумовлений певними політичними причинами. З ліричних поезій не знайдемо в цьому виданні таких поезій, що своїм змістом можуть викликати певні алюзії до советської дійсності („Slavus Sclavus”) з його словами: — „Тепер, куди не глянь — усюди слов'янин на себе самохіть кладе кайдани”) та поезій на теми визволення України від московської неволі. („І ти колись боролась, як Ізраїль, Україно моя!”, „Плач Еремії”, „Ізра-

їль в Єгипті”, „На столітній ювілей української літератури”, „На роковини Шевченка” з словами „Ми, як ти, минати будем чужій пороги: орати будем свою ниву, рідні перелоги” та інші). Під впливом сучасної боротьби більшевиків проти так званого „космополітизму” деякі твори з виразно „космополітичним” характером також вилучені з цього видання, а саме: „Сафо”, „Остання пісня Марії Стюарт”, „Іфігенія в Тавріді” та інші. З трьох поезій циклу „Осінні співи” випав перший вірш, бо у Лесі Українки він має заголовок англійською мовою і англійською транскрипцією: До Lady L. W. — Тематика цієї поезії — осіпіування осінньої природи. Отже не тема, не зміст поезії, а її англійський заголовок послужили причиною невміщення цього твору. Теперішня протиамериканська пропаганда стала на перешкоді для перекладу цієї невинної поезії. У другому томі нема драматичних поем на теми Вавилонського полону (який сама поетка виразно розшифрувала, як символ московського полону, в якому перебувала Україна („І доки Рідний Край Єгиптом буде? Коли загине новий Вавилон?”)). Отже „Вавилонський полон” і „На руїнах” не ввійшли в це видання. Так само драматична поема „Оргія” — один із найвидатніших шедеврів Лесіної творчості — поема, в якій яскраво висловлена ідея національно-визвольної боротьби України проти Росії, не ввійшла в це видання, так само як її не друкують останніми часами і в виданнях оригінальних творів Лесі Українки. До того ж у цьому творі поетка гостро засуджує тих поетів, що продають свій талант переможцям-ворогам свого народу. Не могла з тих же причин ввійти до московського видання і драматична поема „Боярня” з її гострим засудженням московського деспотизму і неволі, з її ідеєю неможливості будь-якої співпраці з Москвою, з її беззастережним ствердженням безкомпромісової

боротьби проти Москви. Загальна характеристика московського панування, змальована в цій драмі, так разюче нагадує сучасну дійсність, що теперішній читач несамохіт тут побачить риси сучасного большевицького режиму: деспотизм, терор, психоз страху, доноси, безпросвітню неволю.

Отже відсутність всіх цих творів пояснюється не їх меншою вартістю художньою, а тільки їх невідповідністю і запереченнем большевицької ідеології.

Переклади належать багатьом авторам. Найкращі переклади зробили такі автори: П. Антокольський („Ізольда Білорука”, „В Катакомбах”), М. Комисарова („Грішниця”, Fiat пох”, „Слово, чому ти...” „Лісова пісня” та інші), В. Звягінцева („Мелодії”, М. Алигер („Хвилина розпачу”, „Кам’яний господар” та ін), Н. Ушаков — („Поворот”, та інші. Варто відзначити також сумлінні переклади багатьох інших авторів: М. Замаховская, А. Острівский, Л. Длигач та інших. Найкращі переклади П. Антокольського (особливо переклад „Ізольди Білорукої”) та М. Комисарової (окремі ліричні вірші та „Лісова пісня”, за винятком окремих місць). Проте навіть при поверховномучитанні можна сконстатувати, що найтяжчє дается перекладачам передача Лесинії ефонії та епітетів. Наприклад, рядки „Лісової Пісні”:

... Тихі, ніжні зорі

спадали з неба — білі непрозорі.
перекладено так:

...И тихой чередою

Звезда летела с неба за звездою.

Замість музичного ніжного віршу, багатого асонансами на „і” маємо незграбний вірш з немузичним сполученням „зд”. Або „Гетьте думи, вихвари осінні” перекладено „Прочь, осенние думы седые”.

Лесині точні рими — „несміла — біла” — перекладено неточними римами „прелестъ — в апреле”). Таких прикладів окремих хиб у перекладах

можна знайти чимало, але загальне враження від більшості перекладів залишається добре. А деякі з них стоять на високому мистецькому рівні.

Але коли ідейний зміст оригіналу надто вже не подобається перекладачеві, бо він протирічить большевицькій ідеології, то тоді деякі перекладачі в таких випадках досить вільно поводяться з оригіналом, перекручуючи ідейний зміст оригіналу. Таким свідомим перекручуванням, свідомим фальшуванням і препаруванням у дусі панівної ідеології сучасного большевизму можна вважати переклад однієї строфі з поеми „Роберт Брюс”:

„Коли ти боронитимеш волю
І самостійність народу твого,
Ми повік шанувати тебе будем
І любити, як друга свого”.

В перекладі Г. Шенгелі це місце звучить так:

Если ты защищать будешь волю
И единство родимой страны,
Мы вовек уважать тебя будем,
Как отца дорогого сыны.

Лесина ідея самостійності України перетворилася у спритного перекладача в сучасну імперіалістичну, большевицьку ідею єдинства родимої країни з „дорогим отцом”. Ця сучасна большевицька фразеологія цілковито противлена ідейному змістові Лесиного твору. Так деякі перекладачі розуміють свою задачу „передати единство губокої поетичної мысли и высококультурной формы.”

Перекладач листів (власне суворо цензурованих уривків із листів) Лесі Українки І. В. Дорба виявив ще більшу „бдительность”, викидаючи з тексту те, що шкодило б большевицькій тенденційності. Тут поле для препарування і фальшування було досить сприятливе, бо ніхто не знає цих листів в оригіналі. Вже порівнання тільки кількох перекладів з оригіналами листів свідчить про ненауковий підхід до видання листів Лесі Українки в російському перекладі. —

Наприклад, скорочення: в одному з листів (до М. П. Косача — від 26-28 XI. 1890) Леся Українка рекомендує перекласти такі твори Словацького на українську мову: „вірш і „Мазепа”. В перекладі це місце читаемо в такій передачі: „Словацького — стихи”. Ненависне Москви ім'я Мазепи в російському перекладі викинуто і навіть на місці пропуску крапок не поставлено. В листі до О. П. Косач (від 10. XI. 1907) в оригіналі є таке місце: „Чи ти, мамочко, не знаєш адреси Олеся (vulgo — Кандиби)? Мені б хотілося щось йому написати, та не знаю куди”. Це місце в російському перекладі цього листа також викинуте. На жаль, не маємо зможи перевірити більшої кількості цих листів. Редакція при виборі листів для цього видання керувалася „значительностю тем, затрагиваемых Лесей Українкої”, і тому „мовляв, вибирала з епістолярної спадщини тільки такі листи, в яких Леся Українка висловлювала свої літературні погляди та розкривала свої творчі задуми. Коли б дійсно редакція додержувала таких принципів, то вона б повинна була обов'язково перекласти хоч кілька листів Леся Українки до М. П. Драгоманова, в яких Леся найбільше писала про свої літературні погляди та про творчі задуми. Але ні одного листа Леся Українки до М. П. Драгоманова у цьому виданні нема!

Найбільшою тенденційністю відзначаються статті і примітки в цьому виданні. Автор вступної статті А. Дейч, цілковито замовчувє західноєвропейські впливи на творчість Леся Українки, навіть про Гайне не згадує. Натомість він перебільшує впливи російської літератури на Леся Українку і навіть вигадує неіснуючі впливи. Модна теза про „благотворное влияние передовой, могучей великой русской литературы” на нашу поетку „ілюструється” „конкретними прикладами” впливу творів М. Горь-

кого на твори Леся Українки. Дейч вбачає вплив Горьковської „Песни о Соколе” на поезію Леся Українки „У чорну хмару зібралася туга моя”. Хоч ні тематикою, ні ідейним змістом, ні художніми особливостями цей інтимний вірш особистої лірики Леся Українки, вірш, зв'язаний з особистими стражданнями тяжко хворої поетки, нічого спільногого не має з Горьківським твором, проте Дейч намагається знайти тут якісь „впливи”, можливо тому, що в обох творах є одно спільне слово „буря” (!?). Але найбільший кур'оз — це твердження А. Дейча про вплив „Песни о Соколе” на дитяче оповідання Леся Українки „Метелик”. Як відомо Леся „Метелик” написаний на шість років раніше, ніж Горьківська „Песня о Соколе”. Леся твір написаний 1889 року, а вперше надрукований 1890 року (ци дата навіть є в російському виданні 1950 р.). Горьківська „Песня...” написана і вперше надрукована 1895 року. Проте, не зважаючи на це, А. Дейч пише: „В ее рассказе „Мотылек” нетрудно найти мотив, — сходный с мотивами горьковской „Песни о Соколе”. Все это не просто совпадение. Горький... был вдохновителем и Леся Українки и Франка”. Такі промовисті „приклади” горьківського „впливу” на Леся Українку. І на підставі таких „фактів” А. Дейч робить такий висновок: „На протяжении всей своей творческой жизни Леся Українка развивалась под влиянием передовой могучей русской культуры!”. Цю неправду спростовує сама Леся Українка не тільки всією своєю творчістю, а також і тими старанно і суверено процензуваними уривками з листів, що їх вміщено в російських перекладах III тому рецензованого московського видання. Досить тільки прочитати на 151-157 стор. лист Леся Українки до брата Михайла, в якому поетка пише про свою програму перекладницької акції, подаючи цілій великий спи-

сок імен авторів і назв творів для перекладу на українську мову. В цьому списку твори західноєвропейських письменників займають майже 90 відсотків, а твори російських авторів тільки 10 відсотків з усього числа. У цьому ж листі Леся Українка пише про власні переклади з Гайне, Гюго, СвіФта, Гомера, Леопарді. В інших листах також багато місця поетка приділяє питанням західноєвропейської літератури. В III томі цього ж видання маємо літературно-критичні статті Лесі Українки про західноєвропейську літературу, в яких Леся Українка виявляє своє ґрунтовне і глибоке знання світової літератури. Та ще ж не так давно і советські літературознавці багато місця поетка приділяли проблемі впливу західноєвропейської літератури на творчість Лесі Українки. Так було до 1948 року. Посилення боротьби з так званим „космополітізмом” і пересадне возвеличування російської літератури і культури і взагалі всього російського, підміна советського патріотизму російським націоналізмом з його проповіддо зверхицтва російської культури, вищості її над усіма культурами світу — все це і обумовлює ту фальш і те препарування українських класиків, а в даному випадку Лесі Українки, яке надто вже характеристичне для сучасного літературознавства в СССР. Ще одна данина „текущему политическому моменту” яскраво відчу-

вається в рецензованому виданні. Це проповідь ненависті до Америки. — Хоч твори Лесі Українки ніяк не можна використати для пропаганди антиамериканської, — проте спритний критик намагається використати для цього твір Лесі Українки з американського життя „У пушці”. На думку А. Дейча, герой цього твору Годвінсон є „достойный предок современных американских мракобесов, носителей самых реакционных теорий буржуазии в период ее разложения и морального загнивания”. Ця брутальна лайка нічого спільногого з твором Лесі Українки не має. В ньому поетка показала трагедію мистця в суспільстві, де панує деспотизм і диктатура обмежених людей, які диктують мистецтву свою волю, ставлять перед ним свої вимоги і накази, примушують його бути невільником їхнім. Отже колізія між мистцем Річардом Айроном і деспотичною групою обмежених людей скоріше нагадує сучасні взаємини між мистецтвом і диктатурою компартії в ССР.

Та, не зважаючи на всі ці викривлення образу великої поетки українського народу, не зважаючи на намагання втиснути її волелюбну творчість в прокрустове ложе сучасної большевицької ідеології, Леся Українка і її творчість навіть у такому викривленому вигляді залишається в основі своїй незмінною.

П. О.

Іван Манджура: ВИБРАНІ ТВОРИ. Київ. Державне Видавництво Художньої Літератури. 1951. Стор. 306.

З нагоди 100-літнього ювілею І. Манджури видано цю книжку „Вибраних творів” відомого українського поета і етнографа. Упорядкування, критико-біографічний нарис та примітки М. Берштейна. Вступна стаття (розміром біля одного друкованого аркуша) подає короткі відомості

про поета, характеризує „соціально-економічну базу” (схема трохи застаріла навіть для „марксівської методи”!) і далі аналізує поетичну творчість І. Манджури. М. Берштейн підкреслює реалістичний стиль лірики Манджури, аналізує соціальні мотиви і селянську тематику та фольк-

лорно-літературні твори поета. Вказавши на вплив Некрасова на Манджуру, М. Берштейн проте не пробував конкретизувати цю думку. — Відзначивши, що Манджура був ворогом „націоналізму”, критик наш проте схарактеризував український патріотизм Манджури, розуміючи цей патріотизм як любов до українського народу і української природи та до славного героїчного минулого — українського козацтва, що захищало народ від „нападу іноземних ворогів”. В кінці статті М. Берштейн проіхався по „буржуазним націоналістичним критикам та літературознавцям”, що „замовчували або ж фальсифікували творчість Манджури.” Довести ж „фальсифікування” автор статті звичайно не мав чим. — Ідучи за духом часу, автор вступної статті ще кинув болотом на „безрідних космополітів”, що „скідали з рахунку творчість Манджури, оголошуєючи його „другорядним” письменником.” Дивне поєднання в одній особі „націоналістів” і „безрідних космополітів”. Але без цієї данини часу не могла б з'явитися, як на дані умови, цілком непогана стаття. Звичайно, — автор обминув релігійні мотиви в поезії Манджури, зовсім не згадавши про один із найкращих творів І. Манджури „Буря на озерах” на сванельський сюжет (Матф. XI, 24-30), якого цензура не дозволила б вмістити тут.

Зміст збірника досить багатий і різноманітний. Тут уміщено, як зазначено в примітках, „майже всі твори, що збереглися, крім кількох невикінчених поезій та деяких літературних обробок з фольклору.” Цінність цього видання полягає в тому, що переважна більшість творів, уміщених в цій збірці, друкується за автографами

або за першодруками, як зазначає коментатор М. Берштейн. В хронологічному порядку вміщено спочатку поезії із виданої в 1889 році збірки „Степові думи та співи” (з збереженням і цієї назви). Три з цих поезій надруковано за автографами („Бурлака”, „Пісня”, „Ренегат”). Далі йде розділ „Над Дніпром” — наступна збірка проектована до видання, але за життя автора не надрукована. Сімнадцять поезій цього циклу надруковано за автографами. Третій розділ — це „Окремі поезії”, написані після 1888-1889 рр. Частина їх друкувалася за життя поета в українських журналах. Із 24 поезій цього розділу 15 надруковано за автографами. Далі йде цікава поема-казка „Трьомсин богатир”, надрукована за виданням 1930 р. „з урахуванням авторського тексту першого варіянту казки”. Останній розділ — це „Казки та приказки”. До цього розділу ввійшов збірник віршованих казок І. Манджури, що його він сам уклав 1888 року і що до цього часу ніколи ніде не друкувався. Всі твори цього циклу надруковано за автографами. Як окремий додаток надруковано в самому кінці статтю І. Манджури „ХХV годовщина смерти Т. Г. Шевченка” — це стаття, опублікована російською мовою в тижневику „Степ” 1886 року.

Отже це ювілейне видання творів І. Манджури покищо є найповніше видання і найцінніше, бо звірене з рукописами поета. Сюди ввійшли й деякі твори з обрядово-релігійною тематикою: „Різдвяна зірка”, „Великдень”, „Сорок святих”, „Теплого Олекси”, „Благовіщення”, які на відміну від „Бурі на озерах” відзначаються не так релігійним, як побутово-соціальним характером.

П. О.

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ „СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ”

THE TALE OF PRINCE IHOR'S CAMPAIGN. Ukrainian epic of the 12th century. Jubilee edition 150th anniversary of the first publication, 1800-1950. Edited by Sviatoslav Hordynsky. Illustrated by Yakiv Hnizdovsky. Published by „Kyiw”, 1950. СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ. Героїчний епос XII віку. Ювілейне видання в 150 роковини першого друку 1800-1950. За редакцією Святослава Гординського. Ілюстрації Якова Гніздовського. Видавництво „Київ”, 1950. З друкарні „Америки”, Філаделфія, 1950, ст. 90+2.

Це ювілейне видання — безперечно найкраща українська публікація в Америці. Влучно дібрани черенки, широкі поля, червоні інціали, графічне оформлення, наслідування наших стародруків, включно з утриваленням імен працівників книги — все говорить про культуру видавців цієї книги. Шкода лише, що поминено старо- (церк.) -слов'янську стихію графіки „Слова”. Ілюстрації — заставки й кінцівки Я. Гніздовського — прекрасні. Вони виявляють невичерпну скарбницю мальарсько-графічних зразків, що містяться у рукописах княжої України, що ще чекають такого свого оживителя, яким був для мистецтва козацько-гетьманської доби Нарбут.

Книга складається з: поетичного перепису „Слова” — Я. Гординського, оригінального тексту пам'ятки, прозового перекладу „Слова”, уривків перепису „Слова” різних українських авторів, чужомовних перекладів і переписів „Плачу Ярославні” з „Слова”, статей про „Слово” (українською та англійською мовами) С. Гординського, статей про мітологічний світ „Слова” В. Кравцева та приміток С. Гординського.

Було б краще ювілейне видання розпочати оригінальним текстом, закріпивши в цьому тексті найдавнішу постать, у якій дійшло до нас „Слово”. Цього недоконано з вини недосвідченого коректора, що не допильнував розмежувати ъ-ѣ, И-ѣ й інші цілком різні в давнину букви.

Занадто детальна стаття про мітологію „Слова” займає неоправдано багато місця, хоч торкається лише

однієї з численних проблем „Слова”. У статті цій майже всі твердження, помінувши їхню дотепність, спірні, а багато міркувань, — напр., про Аполлона, — безпосередньо не зв'язані з „Словом”. Ювілейне ж видання повинно насамперед авторитетно знайомити з найсутевішими питаннями пам'ятки.

„Слово о полку” за 150 років від дати першого друкування, перевидавалось багато разів, про нього існує величезна наукова література (більше 500 дослідів і дуже багато дрібних статей). У висліді, — наше знання про „Слово” значно поглибилося, але все ще незадовільне. Так сталося, що два наші „джерельні” тексти: Мусін-Пушкінове видання і Катерининський список являють собою лише більш чи менш вдале відчитання одного з пізніх відписів пам'ятки. На той час пригадати б хоч би „...полете сокоще високо, тож помилки і кон'єктури відписувачів і видавців посилили непясноті, спричинені багатьма переписуваннями пам'ятки.

Мусін-Пушкін ствердив, що розібратися у тексті було тяжко, бо в ньому „не було правопису, мі рядкових знаків, ні поділу слів, що з них дуже багато невідомих і таких, що вийшли з вжитку”. З іншого боку, неоспорювані досі „прочитання” не здаються сьогодні безсумнівними, — пригадати б хоч би... „полеты соколом под мыглами, избивая гуси и лебиди завтраку и обеду, и ужине”, що виразно вилямуються з мовою атмосфери княжої України.

Текст подано за виданням 1800 р.,

хоч цього виразно не зазначено. У тексті, як це вже прийнято і в інших виданнях, об'єднано два — роз'єднані в рукопису — уривки в початку поеми: Тогда Игорь възре... й „Тогда въступи Игорь...”

Віршований переспів „Слова” визначається різноманітністю вірша (октави, 8-14 складові вірші), свідомим архаїзуванням складні й словника (об, юний, у злат-шоломах, красні... діви, рать, вої й ін.) У переспіві можна було намагатись (а на це вже були зразки в нашій поезії) затримати мужню пісенність книжної княжої пам'ятки, а не йти за фольклорним трактуванням пам'ятки, що в'яже її з пізнішими думами. Поетична інтуїція автора переспіву повела його цим останнім шляхом.

Менш задовольняє — найцікавіший читачеві — прозорий (анонімний) переклад „Слова” на живу мову. Деякі місця лишились і тут неперекладені: „що стягнув ум силою своюю” не є ясніше за давнє „иже истягну умъ крепостюю своюю”; „Встала обида в військах Дажбожого внука” й інш. — Рівно ж вирази „старими словами”, „словію старого часу”, „на небесі” тощо, можна було б передказати живою мовою.

Щодо окремих місць перекладу, автори могли вибирати любіше ім відчitання: „скачучи по дереві уявні” (а не білько по дереві), „звиваючи пісні слави обапіл цього часу” (а не „для цього часу”.)

Але деякі тексти були б виграли у іншій інтерпретації. Чому, напр., Ярославна має сомити рани на „могучім його тілі”, замість на „знеможеннім”, „покаліченім” тілі („на жестоцем его теле”). Вже в перекладі Югова звернено увагу на логічність перекладу „вежі ся половецькі надвізащаєся”, як „віддалитися від...” У нашому перекладі лишилось непрорізне „вежі половецькі зірвалися”. А Всеслав, що скочив „вовком” до Немиги, послідовно може й зависнути

на хмарці (обесисся сине мыgle”, а не по-сучасному сковатися в імлі — („захованався в синій млі”), — як у цьому перекладі.

Неясне й досі „устав звіриний свист; звісся див, кличе зверху дерева”. — Автор „Приміток” до перекладу вважає, що „Див” — лиховісне божество. А автор „мітологічного світу” ототожнює Дива з Перуном і вважає, що тут „бог грому стрепенувся у верхів’ї... дуба”, хоч це пояснення чомусь не враховане в перекладі. Проте, можна б тут прийняти зручніше значення „див” — „дикий” („дивий вепрь”) — у „Задонщині” так названі татари. Тож тут може бути: „з’явився посвист звіриний, зіп’явся дикий — кличе зверху дерева”. Або: „уже вържеся дивъ на землю” — простіше, „вже кинувся дикий на країну” й т. ін.

„Слово”, як досконалій поетичний твір, було колись прозоро-некомпліковане й завдання дослідників вишукати цю доступність під нашаруванням пізнішого недбалства переписувачів.

У статтях цього видання варто б присвятити більше уваги проблемі автентичності „Слова”. Ця проблема, що її зактуалізував чверть століття тому А. Мазон, який відкинув автентичність „Слова” у працях 1925, 1932, 1940 рр., набрала великого розголосу, а погляди А. Мазона мають багато визнавців. Згадати хоч би, що твердження Мазона відбились у багатьох загальних курсах (Сертона — „Вступ в історію науки” 1931 р. й ін.), що він їх повторює й досі (див „Slavonic and East European Review” 1949), що рахувались з ним слов'янські вчені (Ю. Крижановський у Вільні), а І. Свенціцький у 1939 році на невідбулій славістичній конференції мав боронити оригінальності „Слова” як... пам'ятки кінця 15 століття.

Побажанням було б особливе наголошення, що „Слово” — твір української літератури, вживавши доступ-

ного чужинцям терміну від „Україна” для пам’яток княжої доби. Цього, на жаль, не дотримано в англійській статті ювілейного видання і це не приспішить процесу освідомлення авторів-чужинців, що вважають „Слово” твором російського духу.

Мова статей не вирівняна й не достосована до пам’ятки (як цього допильновано у графіці). Такі слова,

як „антураж”, „атрибути” й багато інших — тут стилістично зайві.

Варто було б дати — хоч би для нашої молоді й менш освіченого читача — типологічну рівнобіжність до первопису „Слова” та його пізніших відписів, як це зробили видавці збірника „Слова о полку Игореве” — Гослітмузей, 1947.

I. K.

Тодосій Осьмачка: ПЛАН ДО ДВОРУ. Повість. В-во Український Легіон. Торонто, 1951. стор., 184.

Найвизначніший твір нашої художньої прози в Америці, — це, безперечно, „План до двору” Т. Осьмачки. Твір цей довго буде правити за джерело зрозуміння і відчуття того, що діялося в роки, коли було б краще „вже нарешті пропасті,... аби тільки не бути нещасною звіриною.”

Проте, не в історичній, а в художній правді вага нового твору Осьмачки. Про беззоряну ніч замучених автор розповів як справжній мистець.

Загальнознанна своєрідність його творчості, і в „Плані до двору” знову стрічаються складники його дивної художності.

Незвична хоч би його вмілість конкретизувати: „дійшовши до місця між попівським ровом і Тернівським яром”; або: „на сходку били залізним шворнем у рейку коло комори”. Автор не впроваджує читача в дію, — він його одразу ставить у правду описаного й в цьому таємниця повного довір’я, себто полону читача.

Друге переможне в автора — легке, зовсім беззусильне володіння поетичними образами. У нього так просто „неміреність простору... двигніла живим рухом і роздавалася на всі боки”, а людина, прокинувшись, відчує „радісну напорошеність ночі”.

Звичайними „обіговими” словами Осьмачка скоплює невловні відтіні почувань і спостережень: Дівчина

відчуває погляд „мережкою рукава”, в разомі вишукується „між усіма несказаними словами якесь ущіпливе слово”, „солома пахне і вітром, і землею і тими кузками, що в ній ворується”.

Синтакса Осьмачки кострубата, але вона досконало пасує важкості усього твору — тож стильна в нім. Словник пахне селом (судомно, тіменіця, зопалу, снізка, кибиця) і шкода, якщо автор розгубить його, — а на це вже є познаки.

Дійсна тема твору — не про тероризування селянства „планом до двору”, а про те, про що і в інших творах Осьмачки, — про муки осамітненої душі людини, що стає нікому непотрібною „ні для любові, ні для жалю”.

Особливі ці муки в моторошних тридцятих роках, коли жах, що переходить в одерев’яніння, стає звичайний. Осьмачка виявив наявне досягнення системи, що прямує, щоб „усяке людське бажання було перелякане”, щоб з горя „не можна вибитись жодній людській душі”. Тоді „моторошно не тільки вставати, але уставши і дивитися на той білий світ, що зазирає в хату крізь маленькі вікна.”

Нерозривно з людиною страждає все живе. Тужливою луною котиться зачай крик, вис пес, і верба з роз-

пачу хоче свої віти завісити „аж у темряву земну”.

А вічний всесвіт байдужий до цих страждань. Нехай передсмертно кричить засць, — ніч „ніколи не була чутливою охоронницею безневинно-слабосиліх істот”. Нехай голосяять люди як над покійником — все однакова тиша „навколо великого літнього сонця”.

Виникає в безвісті і зникає туди зірка, за цією безвістю буття немає „нічного великого серця”. І це — найстрашніше в повісті.

Старий дідусь одначе навчас про Бога і боліє, що „люди... випали з Божого послуху”. Дідусь в повісті епізодичний, — він щоб допомогти героїві. Але дідусь перемагає диявола, стверджує, що сила таки Божа та, що „щаслива та душа, що... потрапить... і слабшій душі забезпечити стежку до діл Божих”.

Тут автор бажав вказати вихід з безвиходності. У іншому місці є натяк про величність ніжної таємниці, що лучить людей, яка, хоч і неясна, утворює „більшу реальність за всі можливі інші”. „Рівноправність людянини” зміцнює, добре приязнє слово може викликати легкість, яку „колись переживали після сповіді”.

Це — натяки, їх требавишукувати в темній повісті, їх, звичайно, не-

достатньо, щоб знати „що ми... будемо робити на цім страшнім світі”.

Не змінює незнання й те, що герой повісті забиває ворога й рятується. Щасливий кінець наявний, але надто він випадає з настрою твору, щоб був переконливий. Дочеплений він штучно, і повість тратить на цьому.

Тратить повість і на інших виломах з судільності твору. А це, — хоч би, — часті зрыви в публіцистику (ст. ст.: 37, 42-43, 54 й ін.) — заяловені газетні вислови („реалізувати правду”, „містерія ночі”), часті пояснювання цілком зрозумілого (ст. ст.: 77, 100 й ін.), незрозумілі речення (ст. 28 й ін.), зайво реалістична еротична сцена та багато вульгаризмів і спрощених слів („сорочка на животі заметлялася”, „аж в колінах затремтіло”, щикатурка, гепева, патрет, — це все в мові автора, не персонажів твору), що пригадують писання автора „В нетрях Копет-Дагу”.

Публіцистичні спади в повісті можна пояснити задумом автора „конче написати формулою повісті або роману” про знушення над народом і кинути заклик рятуватись.

Щасливо для твору, автор, писавши його, часто забував про свій задум і творив вільно. Тож мистець таки переміг.

Іван К-ий.

Іван Багряний: „САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ”, роман. — Видавництво „Україна”, 1949 р., Новий Ульм, ст. 560.

Понад річна мовчанка, якою критика зареагувала на появу нового роману Івана Багряного, була не випадкова. Протиріччя, з якими зустрічається кожний, хто хотів би схарактеризувати цю книжку, кольосальні. Не дивлячись на те, що читається твір з інтересом, вражіння по ньому лишається не те, якого можна було б від нього сподіватися. І винна тут саме та „нерівність”, якою

охарактеризував творчість Івана Багряного взагалі польський журналіст і поет Юзеф Лободовський в журналі „Культура” (Париж). З усіх зауваг, які з запізненням, але досить щедро посыпалися на адресу книжки, оцінка Лободовського мабуть найсуттєвіша і найфаховіша. Ця оцінка досить висока. Наприклад: „Значення цієї книжки, яку я не завагався б називати потрясаючою, переходить дале-

ко межі звичайної літературної оцінки" „Сад Гетсиманський" — це — книжка найвищою мірою оптимістична"... „З одного боку книжка Багряного є разочаруваним документом советської дійсності, який перевищує силою вислову все, що дотепер на цю тему було написане, з другого ж боку — є виразним свідоцтвом гуманізму автора, що на самому дні пекла зумів побачити людські прикмети гуманізму в найозвіріліших осіб-няків". І ще: „Сад Гетсиманський" — закриваємо з почуттям духового підсилення". Лободовський вказує на цілий ряд хиб, що зменшують вартість книжки, а саме: „Нездатність до лаконічної концептуалізації", „самодисципліни", „пересадна схильність до ліричного коментування подій, що жадного коментаря не потребують, — такі вони трагічні й несамовиті". „Забагато матеріалу перешкоджає Багряному в селекції... автор вирішив за одним разом звільнитися від пережитих кошмарів і викричати їх усьому світові заради страшного оскарження і власного полегшення. Виграс на цьому автентизм оповідання, — тратить мистецька сторона". „Репортажні знятки в публіцистичній деграсії, чимало наївної простоти, а поруч біля цього сторінки, гідні правдивого реаліста і фрагменти, писані в стилі народної байки".

Підсумовуючи ж взагалі те, що про книжку було сказане, можна зробити один висновок, що головна хиба книги — невідповідність задуму його реалізації, форма не доросла до ідеї. Маємо на увазі перш за все те, що криється в самому заголовку роману і лейтмотивом проходить через цілий роман — ідея вічної трагедії людства, що починається від Каїна, іде через Голготу, муки християн, інквізицію, Івана Грозного — і все те нелюдські жахливі, що виступає в трагедії нашої сучасності — лише одна ланка. — Формула його проста: Мученик — Юда — Кат. Отже ця книжка має

далеко більше значіння, як тільки обвинувальний акт проти большевизму, вона — голосник гуманістичних і загально-людських ідей. „Людина — найвеличніша з усіх істот" — такою була першородна ідея творіння, а вже потім з'явилася „людина-найпідліша з усіх істот", щоб перетворити людину в „найнечаснішу з усіх істот". Моральна вищість і сила Андрія в глибокій і містичній вірі в першородну ідею творіння, якої людина не в силі знищити, як би вона себе не спотворила. Він уміє відчути оте „найвеличніше" — душу — в найогиднішій і найнелюдськішій людині. І хіба за цію вірою в людську душу не криється чиста і велика віра в „душу" всесвіту? Формально прийнятий Андрієм атеїзм стосується лише закостенілых канонічних форм, що втратили свій живий і творчий зміст. „Отче... я невіруючий... але розкажіть мені ще, розкажіть про Сад Гетсиманський...", — просить Андрій в час найбільших моральних і фізичних мук. А коли в мить обурення нелюдськими знущаннями над в'язнями о. Петровський зводить вгору руки, щоб вимовити прокляття, Андрій просить: „Не треба, отче!.. Йому здавалося, що щось валиться з грохотом". Ця віра, що виростає з іспитів советської людини, є джерелом оптимізму і гуманізму цієї книжки. Герої цього роману мають всі дані вирости за межі героїв провінційних (недарма один ультра-патріот закидає уже Багряному „неукраїнськість" його героїв).

Невдача реалізації задуму починається з того моменту, коли автор, — приступаючи до писання твору, не визначив собі конкретно, що він властиво писатиме: документальний репортаж, чи мистецький твір на основі документальних даних? Одне перешкодило другому. Для художнього твору не потрібна посвідка автентичності, виставлена автором на титульній сторінці, як і цілого ряду репортажних подробиць і докладностей,

а документальна правдивість губиться в величезній кількості лірично-епічних віdstупів і філософсько-мистецьких міркувань. Поєднання двох форм викладу потягло за собою поєдання кількох стилів, які, однаке в органічну цільність не злилися. Може тому лишається враження „штучності” і „позування”, які закидає героям роману Багряного Іван Кошелівець в статті „Роман і його автор”, — перша частина якої з'явилася в „Сучасній Україні”. Що ж до стилевого наслідування Яновського, закиненого в тій же статті, то треба сказати, що питання це дискусійне. В автора було намагання надати своєму романові музичні композиції, створити ілюзію звучання многоголосної і многоінструментальної симфонії життя — і треба сказати, що місцями вона йому вдавалася бездоганно. Поминаємо момент стилізації під етнографізм, як сумнівний в оригінальності, але не можна заперечити майстерності й уміння автора вилити слова в на-

стрій, якого досягає він вплетенням пісні, ритмічною прозою і алітерацією, хоч місцями створюється враження пересадності.

Сама собою тема роману у творчості Багряного не нова. Письменник намагався розробити її і в своїй драмі „Морітурі”, деякі сцени цілковито перенесено звідти; але треба сказати, що Багряний-повістяр далеко сильніший за Багряного - драматурга, на перешкоді до успіху якому, — однаке, стоїть ще й Багряний - публіцист. І у внутрішньому поєднанку за „Сад Гетсиманський” переміг останній. Публіцистична правда виявилась надто агресивною в книжці — не давши зможи художній правді вилитися в чітку і рафіновану форму. А в романі лише художня правда й форма могли б дати те, що видимо найдорожче авторові і його читачеві: трагічний ренесанс людини, нової української людини в її пекельному підсоветському „небиті”.

Валентина Карпова.

Докія Гуменна: „ДІТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ”, роман в 4-ох книгах. Книги 1, 2, і 3 — видання „Української Трибуни”, Мюнхен 1947-1948. Книга 4-та — видання автора, Нью-Йорк, 1951.

Четвертою книгою обривається низка подій, які Докія Гуменна вибрала для роману „Діти Чумацького Шляху”. Саме обривається, бо їх можна було б нанизувати й далі, так само, як і початок можна було б відсунути в давніші часи. Це не вплинуло б на сюжетну лінію твору, бо Й, як такої, і немає. Це — дзеркало дійсности, в якому відбилася її поверхня, але в якому не все видно її глибинні і тасмні нуртування. Це та своєрідність роману, завдяки якій авторка мала змогу по-своєму використати всю її дивовижну спостережливість і величезні студії життя. В „Дітях Чумацького Шляху” така різноманітність персонажів, подій і епізодів, що навіть дивно, як авторка вхитрилася все те вмонтувати в одне ціле, хоч

композиційної цілості всі чотири книжки і не становлять і єднає їх неміцна нитка — Тарас Саргола. Матеріял у тому строкатому переплетенні дає яскраву картину, відтворює житий намацальний потік життя. Читач, що з тієї дійсності вийшов, читаючи книжку, переживе ту дійсність ще раз, а для тих, що тієї дійсності не знають, книжка дає прекрасну нагоду з нею познайомитися. Але чи завдання цього роману тільки споглядання. Які ж висновки і яка оцінка тієї дійсності?

Події такі промовисті, що як би об'єктивно їх не подати, висновок вийде все той самий. Роль коментатора авторка передала Тарасові Сарголі, людині, що всію душою лине до нового ладу і не може знайти в

ньому того, чого шукає. Крізь призму його світогляду всі ті події проходять і він оцінює їх, сумлінно зважуючи всі „за” і „проти”. Він без кінця ставить поруч і рівняє революційні гасла інтернаціональної рівності націй та соціальної рівності людини — з большевицькою дійсністю і практикою, примірює яскраву большевицьку ідею до чорної большевицької дійсності. Чи не в цьому його головна роль в романі?

Тарас Саргола — звичайна посередня постать з маси і в романі захоплене лише коло, такій пересічній людині доступне. Тому в романі немає ані великих подій, ані сильних героїв чи визначних постатей. В фокусі уваги дрібні конкретні люди з їхнім малим світом. Чи в цьому не виклик стилевої епохи? Стиль епохи масовість: „звищення куркуля, як кляси”, „суцільна колективізація,” — „єдиний фронт пролетарської літератури,” а авторка спинила свою увагу саме на окремій людині, вона висміює з маси першу-ліпшу постать і з властивим їй умінням і великою любов'ю розкриває многогранність і глибину її почуттів і прагнень. Головний персонаж роману також лише така постать з маси. Ми кажемо „головний персонаж”, а не „герой”, як звичайно прийнято, тому що вимагає вияснення питання: герой він чи не герой, ото, що нічим себе не проявив, пасивіст і споглядальник Тарас Саргола?

Черпаючи свої творчі ідеали з побутового роману XIX ст., авторка лишається вірною йому і в своїй ідеологічній концепції. Націю репрезентує селянство — мовчазне, позбавлене провідників, з його одною і вічною тактикою пасивного опору, як писав Ю. Липа — „тактикою тривання, на вітві не очікування”.

Але характер доби змінює і становище персонажів. І чи в епоху жорстокого і непослабного наступу на людську свідомість, на її „я”, коли

вимагається не лояльності і навіть не відданості, а фанатизму, який мусить на кожному кроці скріплюватися словом і ділом, чи в таких обставинах пасивізм не перетворюється на яскраву форму протесту, а намагання таки залишитися собою — на героїзм? А воно (українське селянство) таки лишилося непереможним за концепцією твору. Потрясаючо-трагічними обставинами „діти чумацького шляху” були вирвані з своїх ідилічно-мальовничих хуторів, з ненавистю і любов'ю, з відчаем і надією залишили собою міста і, залишаючись вірними своїм ідеалам, вони таки будуть господарями своєї долі і своєї батьківщини. Четверта книжка кінчається появою образу Мальвіни, що з'єднала в собі глибоку може навіть біологічно — традиційну національну свідомість села і прогресивно-модерну культуру міста. Образ України четвертої книжки — це контраст до образу України першої книжки. На тлі руїн, колись мальовничого степового хутора, пройшовши страдницьку путь, помирає мрійниця, мовчазна тружениця Дарочка, а на її місці з'являється, певна себе, освічена і вольова Мальвіна на тлі Донбасів, Дніпрогесів і Академії Наук. Україна дійшла до того історичного етапу, коли презентація її переходить від пасивного і безликого села до передового і могутнього міста. Але образ Мальвіни вийшов дещо блідий і схематичний.

Порівнюючи всі чотири книжки — треба сказати, що найцікавіші з них третя і четверта. Перша книжка, — це спроба глянути на те саме село, на яке свого часу дивився Іван Нечуй-Левицький. Друга книжка наче розпилилася в нескомпонованих в одну цілість картинах студентського життя і зародження українського літературного руху 20-их років. Зате третя книжка, де — покищо єдиний і, треба сказати, вражаючий у своїй правдивій силі документ „першої

большевицької весни" — процесів розкуркулення і колективізації. Четверта книжка відзеркалює 30-ті роки. В ній можна знайти цікаві майже унікальні матеріали літературного процесу і побуту тих років.

Пізнавальне значення цього романсу безсумнівне, хоч деяка многословність, хаотичність, зайві повторення, знецінюють і закривають „експортні варості" цієї безсумнівно видатної праці.

В. Карпова.

THE ANNALS OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES
IN THE US, Том I, Число 2, Осінь 1951. Нью-Йорк. УВАН.

П р и м і т к а: Автор цієї статті Майлі Люттер — молодий американський учений (Колумбійський Університет, Нью-Йорк), який належить до першої, поки що нечисленної горстки, американців-україністів.

Серед великої кількості періодичних видань, якою добре зарепрезентована українська громадськість в США і які детально відбивають життя і діяльність українців в Америці і в інших країнах, відчувався помітний брак журналу високо інтелектуального рівня, присвяченого науковим розвідкам в різних ділянках українського суспільного і культурного життя, в англійській мові. Такий журнал мусів би становити особливу вартість для американських дослідників і студентів, що займаються вивченням східно-європейських проблем і яких незнання мови позбавляє зможи користуватися відповідними джерелами в українській мові.

Ця прогалина більше як задовільно заповняється появою перших двох чисел „Анналів" УВАН цього року. Під керівництвом Михайла Ветухова і Юрія Луцького, маючи в своєму складі таких видатних науковців, як проф. Чижевський з Гарвардського університету і проф. Тимошенко з Стендфордського Університету, редакція журналу УВАН відповідає всім вимогам наукового видання.

Хоч у журналі зібрано статті, що займаються розглядом найрізноманітніших питань, — від археології і агрономії до літератури й історії, це, однаке, не стоїть на перешкоді для вивчення лише тих матеріалів, в яких певний читач зацікавлений, бо всі вони служать одній меті — висвітлити

українське життя в різних аспектах. В передовиці першого числа (Том I, зима 1951 р.) говориться, що члени УВАН залишаються вірними традиції своїх попередників, які ставили своїм завданням „координувати прагнення українських науковців всіх різновидностей демократичної думки і перевонань" і цього редактори і співпрацівники досягли.

У введенні до „Анналів" редакція коротко підсумовує той великий прогрес, якого вдалося було досягнути українським науковцям і трагічний кінець, який спіtkав його під совєтським режимом. Іменами таких видатних українських науковців, як Грушевський, Єфремов, Кримський і Багалій, ще більше підкреслено всю глибину тієї трагедії.

Праця Сергія Єфремова „Історіографія Української Літератури", що нею починається перше число, становить велику цінність для дослідників, що займаються вивченням цього питання. З одного боку вона подає важливіші факти з історії предмету, які служать дороговказом у вивченії української літератури, а з другого боку зауважи і примітки, подані Єфремовим, вказують на ряд проблем, які існують у вивченні не лише української літератури, а також історії культури взагалі. Таке питання, як визначення доби Київської Русі, а не якогось пізнішого періоду, як початку української літератури, за-

слуговує на дальнє опрацювання і умотивування цього факту. Майже іронією звучать сьогодні сподівання Єфремова, висловлені ним в перші по-революційні роки совєтського режиму, що „історіографія української літератури вступає в період свого завершення”...

Цінний додаток до праці Єфремова зроблено Юрієм Луцьким, заступником редактора „Анналів”, — який історіографічні студії доводить аж до сучасного періоду, включаючи огляд праць українських науковців також і на еміграції. Тут виникає дуже цікава проблема, яка вимагає дальнішого дослідження і оцінки, а саме протиріччя політики уряду і тенденцій в літературі в період НЕП-и в пізніших часах.

Володимир Порський, авторитетний дослідник Декабристського руху, подав дуже цікавий документ з щоденника Палагея Росцишевської, який вносить місцевий колорит в події — 1820-1830 рр. на Україні і в Польщі. Будучи особою не російського походження (авторка-полька) і виявивши в щоденнику велику лояльність до царя, як особи прагнучої до втримання *status quo* і як захисника польської держави, вона в той же самий час не може стримати того почуття жаху, яке огорнуло її з приводу поведінки царя з декабристами, особливо з Бестужевим-Рюміним, в якому авторка була скильна вбачати майбутнього Наполеона. Як аристократка, вона з панічним страхом згадує повстання селян, які в той час вибурхали на Україні. Лишається пошкодувати, що Порський не включив тієї частини щоденника, що захоплює роки після декабристського руху, — хоч цікавість читача до деякої міри задоволяється вступним поясненням, яке дає огляд неопублікованих матеріалів і в якому наводяться деякі факти з життя авторки, що відповідно зорієнтовують читача.

Детальна і точна аналіза кам'яної

статуй, знайденої на місці старого слов'янського поселення коло міста Ратцебург, подана Михайлом Міллем. За допомогою дуже цікавих ілюстрацій Міллер, проаналізувавши форму і побудову фігури, приходить до висновку, що вона тюркського (половецького) походження, датована — 11-13 століттям, а не, як вважалося іншими археологами, американсько-індійського або близько-східного походження. На доказ своїх поглядів — він наводить відомості про зв'язки — між східними слов'янами і половцями і вживанням таких кам'яних баб в могилах і слов'янських і тюркських племен.

Прикладом проф. Махова, відомого ґрунтознавця Харківського Університету, продемонстровано ті труднощі, на які наштовхується советський науковець у своїй праці. Його розповідь про те, які перешкоди він зустрів, намагаючись опублікувати свою працю, що являє собою технічно деталізований опис ґрунтів України з картою ґрунтів і розповсюдити її серед зацікавлених в ній інституцій, ще раз підтверджує вже відомі інформації про ту суверну цензуру, якій підлягають наукові праці в Советському Союзі.

Друге число „Анналів” починається перекладом прекрасної статті Дмитра Дорошенка „Українські Хроніки 17-18 ст.” з його видатної праці „Огляд Української Історіографії”. З додаваннями, поданими в примітках Оглоблина, ця праця подає вичерпний огляд тих хронік, що дійшли до нас і які охоплюють період середньовіччя і початок нової історії України. Своїм висвітленням багатьох моментів інтелектуального життя тих часів, вони являються важливим джерелом інформації. При тому подано також бібліографію літератури, пов'язаної з вивченням хронік, як керівництво для тих, хто хотів би зайнятися далішими студіями над ними.

Описова стаття Неонілі Кордиш, колишньою співпрацівницею Інституту Археології при Українській Академії Наук присвячена розглядові питання ткацтва південно-західно-української культури на Україні. Базуючи свої досліди на різних археологічних знахідках, авторка за допомогою ілюстрацій і схем подає широкий перелік різних теорій про первісне ткацтво. Авторка підкреслює той факт, що союзники вчені надавали мало уваги цьому питанню. Було б дуже цікаво для читача, коли б авторка зупинилася на причинах такого відношення союзниками вчених до цієї проблеми.

Чижевський являється автором гарної праці про життя і працю відносно маловідомого, але дуже важливого українського письменника 17 ст. Івана Вишенського. Як духовна особа східно-православної церкви, живучи в період реформації на Заході, він вступив у вирічну тоді релігійну полеміку і його заклики до повороту до справжньої первісної церкви відзначили його, як діяча реформації. Однаке на відміну від Лютера і Цвінглі, які прагнули створення нової церкви, незаплямованої жадобою наживи і багатством, Вишенський розв'язку проблеми знаходив у східній церкві. Бачачи проникнення ренесансу з його новими спокусливими ідеями для українського духівництва й аристократії, Вишенський, як і багато інших його сучасників, виступив проти нього з обуренням і кликав до первісного, — простого і чистого християнства.

У своїй праці про українське бароко кінця 17 і початку 18 ст., Оглоблин докладно зупиняється на архітектурі деяких будов і джерелах їхнього стилю. Нажаль, в його огляді різних баркових церков мало уваги присвячується чисто мистецьким проблемам, а більше таким деталям, як питання національності архітектора Старцева, або встановленню факту — був чи не був Балтиста архітектором

Мгарського собору. Було б цікавіше, якби автор докладніше зупинився на порівнянні українських форм з традиційними формами Заходу, скажімо південно-німецького барокко, або на тих змінах, які внес Балтиста в архітектурні стилі. Декілька ілюстрацій або фотографій допомогли б читачеві краще опанувати матеріял.

Дальші праці присвячені дискусії про поняття ВИДУ в біології (Парамонов), розглядові фрагменту, з докумету візантійського міністра, написаного сапфічним віршем (Шевченко) та аналізі різних римських медальйонів і готичних фібул, знайдених на Волині в 1610 р. (Шугаєвський).

Окрім вищезгаданих наукових статей, обос чисел „Анналів“ помістили серію критичних оглядів на деякі з нових праць, присвячені вивченню східних проблем. Американські дослідники особливо скористають з цих оглядів, тому що тут вперше аналізи зроблені тими людьми, які мали безпосередні стосунки з подіями чи фактами, що зачеплені в книжках, і джерелом матеріалів для авторів яких служили лише ті друковані матеріали, що пробивалися на Захід. Неповність і неправильність інформацій у таких книжках влучно вказані авторами оглядів. Для ілюстрації можна навести огляд книжки Ясного — „Соціалістичне Сільське Господарство в ССР“, зроблений проф. Маховим, який доводить до відома автора найновіший стан того господарства. В своєму огляді книжки „Смерть науки в Росії“, що присвячена розглядові сучасної генетичної полеміки, проф. Ветухів, що сам являється спеціалістом в галузі генетики, доводить до відома читачів той факт, що не Лисенко, а Презент являється відповідальним за анти-морганівський і анти-західний погляд, що панує тепер у Сов. Союзі. Крім того, подано дуже цікаву критику на „Географію ССР“ — Шабада, в якій рецензент

проф. Гвоздецький звертає увагу Шабада на ті людські жертви, що стали ціною індустріалізації і колективізації.

Без сумніву якість праць і оглядин дуже висока. Однак в статтях деяких авторів помічається певна тенденція, яку можна б назвати провінціалізмом і яка спричинюється до зниження якості матеріалу. Прикладом може служити, крім одного вище наведеного факту в статті про барокко, також одна рецензія, в якій автор з самого початку взяв негативне наставлення до матеріалу, — який він рецензує, а саме статті — „Україна” і „Советський Союз” у виданні „Енциклопедії Британіка” за 1950 р. Рецензент не бере до уваги тих фактів, що ті статті передруковані з далеко раніших видань і що багато моментів пропущено через необхідність стисливості в енциклопедії.

Крім того, він не згадує тієї важливої обставини, що українська мова розглядається в енциклопедії, як окрема мова, а не додаток до великоросійської і що багато інформацій про Україну можна знайти в окремому річному додатку за 1947 р.

Доцільно було б також, щоб редакція в майбутності користувалася більше стандартизованою транслітерацією кирилиці. Також слова, які могли б бути перекладені на англійську мову, не потрібно залишати в транслітерованому вигляді, як напр. слово ihumen (abbot) і monastyr (monastery) в статті про українське барокко.

Не зважаючи на деякі дрібні недоліки, „Аннали” стоять на високому науковому рівні і являють собою справу, якою українці і старої і нової еміграції мусять гордитися і яку повинні оточити своєю найщирішою увагою.

Майкл Люттер.

ДО ТВОРЧИХ ЗВ'ЯЗКІВ СУЧASNНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ З ШУКАННЯМИ ЗАХОДУ

У репрезентативних концертах, організовуваних Москвою в советських зонах Берліна й Відня та в столицях сателітів, в числі кращих досягнень „радянської музики” демонструються завжди, як „експортний музичний товар”, і твори (зокрема кварнети) Бориса Лятошинського — поруч із творами найвидатніших сучасних російських композиторів, як от Прокоф’єв, Мясковський, Шостакович. З другого боку в тій самій Москві цих „експортних” композиторів суверо засуджують за ті самі „експортні” якості їхньої музики. Підводячи підсумки тридцятирічного розвитку радянської музики, редактор брошури „Пути развития советской музыки” (Москва, 1948) пише, що „не один композитор міг би, як Сергій Есєнін,

визнати: Язык сограждан стал мне как чужой, в своей стране я словно иностранец” (ст. 75). Серед тих „чужинців у своїй країні” згадують автори брошури і багатьох українських композиторів. Як же так сталося, що після тридцятирічних зусиль советської влади поставити музику на службу своєї політичній системі кращі підсоветські композитори стали чужинцями для цієї системи?

Основні суперечності розвитку музики в СССР — це суперечності двох різко протилежних типів музичного мислення, що співіснують в умовах підсоветської музичної дійсності. Один із цих типів спирається на логіку історичного розвитку музики і, скільки дозволяють умови поневоленої творчості, контактує свої творчі

шукання з прогресивними напрямами вільного мистецтва Західу та виявляє гостру опозицію до основної тези радянської мистецької політики про „партійність мистецтва”. Другий тип музичного мислення в ССРР презентуваний тим „музичним мистецтвом”, що давно виродилось у безкриле ремесло радянської пропаганди і що нічого спільногого не має з логікою історичного розвитку, спираючись на штучно видуману „теорію соціалістичного реалізму”. Своїми „художніми ресурсами” цей другий тип виявляє ніщо інше як дилетантизм своєї давнини.

Чи міг, отже, один з найрадикальніших в історії музики переламів музичної творчості, що стався на початку нашого століття, не захопити й української музики? Адже і для української музики прагнення вийти з того провінційного регіонального становища, в якому вона перебуває довгі роки, стало так само органічним, як і для інших культур. Тяжіння сучасної української музики в особі її кращих представників до сучасного західноєвропейського модернізму не випадкове. Сучасні композитори не подібні у своїх особистих прагненнях до інтегрального стилю нашої доби. Проте, всі вони більшою чи меншою мірою прямують до подолання деяких традицій музики минулого — її народницького пейзажно-етнографічного та психологічного реалізму, її спирання на почуття, на почуттєве ставлення до життя людини й природи. Можна було б з певністю сказати, що основний покажчик сучасної модерної музики і становить її намагання розвінчати традицію музики, як „ліричного самовисловлення”, поборення доведених нею в недалекому минулому до крайнішів естетичних принципів певного роду романтизму, з їх самозаглибленням у своїй особистості — і натомість шукання „об'єктивних, цільних

образів”. Сучасне життя різко звернуло в бік витончено-екзальтованої та конвульсивної лірики, від того „безплідного естетизму”, який запанував був ще на початку століття. Тому й сучасний модернізм виник, як реакція на емоціоналізуючий індивідуалізм, народницький романтизм та сколастичний академізм — музики минулого.

Не дивно, що зростаючи на ненависті до „битих доріг”, являючи собою глибоко інтелектуальне явище, сучасний музичний модернізм викликає цинічні нападки з боку радянських калькуляторів „соціалістичного реалізму”, що приймають різноманітність сюжетів модерного мистецтва та вражуючу новизну його творчих прийомів за „формалізм”, — за прагнення „бути новим за всяку ціну”. В урядових постановах „партії і уряду” модернізм навіть узагальнюється до значіння тієї системи музичного мислення, яка нібито „свідчить про її відірваність від реалістичних, народніх принципів великого мистецтва”, та в якій „виспівування диких інстинктів до історичної людини поєднується з грубим порушенням законів краси та благозвуччя” (Ор. с. стор. 23). До числа „попираючих ці закони краси та благозвучності” — радянська ортодоксія зараховує також і багатьох українських композиторів.

Процес модернізації української музики — явище не нове. В своїх кращих показниках, українська музика давно дозріла до рівня високого професіоналізму, коли контакт творчих шукань з передовими творчими напрямами світової музики став органічною потребою для кожного, хто намагається бути сучасним. Впливи, точніше спільність творчих шукань українських композиторів з передовими модерніми напрямами західної музики, особливо давали себе відчувати в творчості низки україн-

ських композиторів двадцятих і навіть тридцятих років. Ще в 1932 році — до так званої „Постанови ЦК ВКП(б) про перебудову художніх організацій” — у Києві існувала „Асоціація сучасних композиторів України”, що намагалась не лише йти поруч з сучасними європейськими течіями модернізму та його художніх ідеалів, а й намагалась нав'язати безпосередній контакт з найвизначнішими угрупуваннями сучасних європейських композиторів („Міжнародна асоціація сучасних композиторів”). Зрозуміло, які були наслідки такої небезпечної справи в радянських умовах. Дехто з „принципових сучасників” поплатився за це не лише своїм моральним та матеріальним станом, а навіть життям.

Проте внутрішній потяг українських сучасних композиторів до світу європейського модернізму — ще й тепер іноді проривається в творчості навіть таких насторожених до оточення композиторів як Левко Ревуцький (зокрема в його Другому фортепіановому концерті, Ор. 18), не говорячи вже про молодших, як от Тіц, Рибальченко, Клебанов, Гозенпуд, Тарапонов, Белза — про яких неодноразово згадується в ухвалах першого всесоюзного з'їзду радянських композиторів, як про небезпечних „формалістів”.

Але особливо показова, в розумінні глибоких зв'язків з модернізмом — творчість В. М. Лятошинського (род. 1895 р.). Лятошинський безпereино один з найуніверсальніших сучасних українських композиторів, що рівнем своєї майстерності далеко сягає в просторі сучасної європейської музичної культури. Автор значної кількості творів найрізноманітніших жанрів (від опер — „Золотий обруч”, „Щорс”, трьох симфоній — до різноманітних камерних інструментальних та вокальних творів) — Лятошинський уже в своїх ранніх тво-

рах (особливо фортепіанові сонати Ор. 13, Ор. 18, фортепіановому циклі „Відродження”) тяжіє до засобів сучасної музичної мови з її напруженістю динамікою, нервовою інтонацією, асиметричною ритмікою, комплексною гармонією, грою тембрів та лінеаристією викладу. Особливо в галузі оркестровки Лятошинський, напевно як ніхто з українських композиторів, розкриває близьку техніку опанування засобами сучасного оркестру.

„Мистецтво найвищій прояв могутності людини” — писав колись Л. Толстой. Саме за цю могутність людини, за вияв найглибших проявів її творчої свободи і бореться сучасне модернє мистецтво. Це вільне мистецтво вабить усіх тих наших підсноветських композиторів, що не хочуть бути „живими мертв'яками”.

I, чи не природно — що як тільки композитор вирветься з-під опіки радянського „соціалістичного реалізму” — він з усіх сил намагається надогнати загублений час „радянської музичної школи здерев'яніння та виправки”, поринаючи в невичерпний світ творчих шукань сучасного Західу. Так сталося і з одним з наймолодшого покоління українських композиторів, з виключно обдарованим Юрієм Фіялою, який, опинившись по цей бік греблі, на самоті відірваності від музичного життя, зумів піднести до рівня кращих здобутків сучасної музики. Автор трьох симфоній, значної кількості інструментальних (зокрема фортепіанових) творів та струнних ансамблів — Фіяло вражає свою винахідливістю та невичерпним багатством творчих шукань.

Аджеж і для нього, як і для багатьох кращих українських композиторів, модернізм став тим, за висловом А. Казелли „сліпучим маяком, що розігнав морок на шляху” музичного прогресу.

С. Оленський.

„КОЛИ ПОМИЛЯЄТЬСЯ РЕЖИСЕР”

Театр ім. Т. Г. Шевченка у Харкові (колишній Березіль) ще у 1947 р. відсвяткував свій 25-літній ювілей, при тій нагоді мистецький керівник Мар'ян Крушельницький ще раз згадав „незлім словом” Леся Курбаса, за що отримав він, театр, актори, навіть чистій театральних убиралиень ордени усіх ступенів „якими лише розпоряджас „батько народів”. Керівник в імені усього театру при кожній нагоді присягався у вірності вождю і його партії, а на своїх мистецьких пропорах виписував золотими літерами „хай живе соцреалізм і система Станіславського”. Отже з Курбасом давно покінчено і то раз і назавжди. Здавалося б: вовк ситий — коза ціла і все в порядку.

Але шевченківцям недвозначно нагадали, яких батьків вони діти і яке їхнє місце у котлі казенного мистецтва.

У журналі „Театр”, органі Комітету по Справах Мистецтв при Раді Міністрів СССР у статті під скромним заголовком „Когда ошибается режиссер”, автор взяв провід театру ім. Шевченка під гострий ніж партійної критики. Режисери Крушельницький і Дубовик, старанно дотримуючися офіційної директиви відносно 70% російських авторів у репертуарі українського театру, поставили драму Н. Віргі „Змова приречених”. Уже сам факт, що мистецький керівник Крушельницький і головний режисер театру Дубовик удвох взялись до постави, свідчить про те, яке значення вони надавали тій п'єсі.

Уся українська преса сприйняла — „Змову приречених” позитивно. Газети „Соціалістична Харківщина”, — „Красное Знамя” та київське „Радянське Мистецтво” в один голос оцінили прем'єру як яскравий, політично цілеспрямований спектакль. Але не так поставився до цієї вистави журнал „Театр”. У згаданій статті кри-

тик Осіпов угледів у роботі Крушельницького і Дубовика старі смертельні березільські гріхи, не більше і не менше, як тільки двадцятилітньої давності. Критик обвинувачує їх у „неглибокому, часто зовнішньому розв'язанні головних позитивних образів (і це привело до того, що вони загубились в яскравому декоративному оформленні вистави) і у виведенні значно яскравіше негативних персонажів. Однак помилки режисури стають більше зрозумілими, коли аналізуючи їх естетично-формалістичну природу, бачиш, звідкіля ідуть ці рецидиви чужих нашому мистецтву методів, яка іх ідейно-теоретична основа”. І ось, щоб віднайти джерела тих „ідейно-теоретичних основ”, Осіпов кличе на поміч Д. Тальникова, колишнього стовпа більшовицької театральної критики, а сьогодні опального космополіта.

Тальников ще у 1947 році у статті „Аktor — сучасник” писав, що у — „творчій многогранності національної театральної культури можна намітити дві основні тенденції розвитку (читай — дві методи). Виявом тих тенденцій є театр героїчно-романтичного стилю і психологічний театр. В межах тих стилізових прикмет ідуть шукання нових форм сценічної виразності, форм вислову ідейного змісту. Героїчно-романтичний стиль — стиль підвищеної емоціональності — близький національному театріві і на першому ступені його розвитку і на його вершинах.” Характеризуючи виставки шевченківців, Тальников заявляє, що вони „бліскуче розв'язують те героїчно-романтичне завдання.”

Таке твердження Тальникова дає можливість Осіпову вбити два зайці: самого Тальникова і керівника шевченківців. „Протиставляючи героїчно-романтичний театр психологічному, кажучи ясніше і точніше — реалістичному театріві, який намагаєть-

ся глибоко розкрити внутрішній світ людини, його світосприймання і психологію, критик Тальників співає хвалу підвищеної емоціональності, за якою нетрудно побачити основні елементи т. зв. експресивного реалізму: зовнішню виразність образу і яркість враження від умовної театральної форми". Далі Осіпов пише: „Формалістична природа експресивного реалізму, якого одним із теоретиків на Україні був Л. Курбас, давно розшифрований і розгромлений. Однак рецидиви його збереглись і до наших днів. Характер принципових творчих помилок, — що їх наростили Крушельницький з Дубовиком у „Змові приречених”, — свідчить про те, що за зовнішньою монументальністю і емоційною чіткістю „красивих” театральних форм, як чужа тінь, бродять невижиті рецидиви експресивного реалізму, в які б тоги геройчно-романтичного стилю вони не наріжались".

Ось тобі й маєш! А бідолаха Кру-

шельницький ще 1949 року у статті: „МХАТ і українська культура” присягався, що: „накреслене МХАТом на своєму творчому прапорі просте й ясне слово ПРАВДА стало заповіддю, а чудесне благородне мистецтво мхатовців — яскравим прикладом і зразком для кожного чесного майстра, відданого ідеї творення народного театру”.

Вісімнадцять років викорчовують „курбасизм”, а він, як шило: то тут — то там та й вилазить.

Як видно, московсько-большевицьким критикам, насаджуточі через МХАТ соцреалізм, як єдиний обов'язковий стиль для всіх національних театрів, доведеться ще довго перевертати кістки Курбаса, бо тепер вони дійшли тільки до геройчного романтизму та експресивного реалізму. А відомо ж, що ці „ізми” — це лише ранні „гріхи молодості” того ж Курбаса і Березоля.

І. Гірняк.
Нью-Йорк, 6. XI. 51.

БІБЛІОТЕКА І ЧИТАЧ В ДОНБАСІ (Інтерв'ю з совєтським бібліотекарем)

Коли моя знайома В. І. Затовська, що 1937-1941 рр. була бібліотекаркою міської бібліотеки Єнакієва, прийшла до мене ще раз попросити „щось почитати” і виявилося, що мій запас книг для неї вичерпався, вона зітхнувши, сказала: „Навіть у нашому Єнакієві в Донбасі було більше цікавих книг для читання, як на еміграції в Нью Йорку. В. І. мала на увазі українські й російські книжки, бо англійську мову вона тільки но вивчава. Ми розговорилися про Єнакієво, його бібліотеки і читачів, і от що виявилося у цій невимушненій розмові.

Культурний світ Єнакієва 1941-го року — це 13 десятирічок (з них ли-

ше дві українські), педтехнікум (український), медтехнікум (русифікований), школа медсестер, учкомбінат (випускав молодший техперсонал, мав від 1000 до 2000 учнів). Учкомбінат постачав кадри для єнакієвської індустрії: металургійного заводу (біля 24.000 робітників), агломератки (біля 4000 робітників), двох коксових заводів (на обох разом біля 5.500 робітників), восьми вугільних шахт (від 20,000 до 25.000 шахтарів), для цементного заводу і т. д. Місто (біля 250.000 населення) мало палац культури і піонерський палац культури, два кінотеатри, театральну залю, в якій за браком власного професійного театру, часто виступали

з гастролями московські й ленінградські театри, а також зрідка й українські — з Харкова та Києва. В місті були такі бібліотеки: міська, палацу культури металургів, дитяча при палаці піонерів, міська дитяча бібліотека (дитячого відділу не було в міській бібліотеці), бібліотеки при кожній шахті, при кожній десятирічці, технічні бібліотеки при кожному підприємстві. Крім того було до 20 піресувних бібліотек, які посилали на шахти і в колгоспи міська бібліотека.

Міська бібліотека мала річний бюджет біля 32.000 карбованців, з чого на книги йшло біля 17.000, а решта на апарат і адміністрацію бібліотеки (старший бібліотекар, дві бібліотекарки на абонементі і одна в читальній залі). Поза видачею і прийняттям книг бібліотекарки мали найбільше праці з складанням і перескладанням „рекомендаційних списків” урядово-протегованої літератури, влаштуванням виставок до офіційних свят і літературних ювілеїв, і т. п. В бібліотеці було 54.000—55.000 книг, не рахуючи біля 5.000 поточкої урядово-партийної пропагандивної літератури, яка з'їдала бібліотечні гроші, бо здавалась на макулатуру і оновлювалась в з'язку з кожною черговою пропагандивною кампанією. Позатим комплектували бібліотеку самі бібліотекарі, закуповуючи книги в місцевих державних книжкових магазинах, орієнтуючись на попит читача і також виконуючи наказні „рекомендовані списки”, які урядово приходили через Харківську Бібліотеку ім. Короленка.

Масовий голод на книжку проявлявся, напр., в великому числі клієнтів бібліотеки. За один день, а надто по понеділкам, за книжками приходило до 250 чоловіка. Серед читачів переважала молодь учбових закладів. Окрему категорію читачів (біля 10-12%) становила група „рекомендованого попиту” — це ті, хто

мусів брати й зрубити оту само пропагандивно партійно-урядову лектиру до чергової кампанії та різних гуртків політграмоти. Непомітно для стороннього ока відбувалась у бібліотеці боротьба між російською і українською книжкою. Хоч постачання і „рекомендовані списки” забезпечували насамперед російську книжку, та проте попит переважав на українську книжку. Зокрема белетристики українською мовою видавала міська бібліотека Єнакієва денно на 10-15 книжок більше, ніж белетристики російською мовою. Впадалазвичі більша „обертаємість” книги українською мовою порівняно до російської (тобто, на одну книжку припадало більше читачів). Українську книжку брали читати не тільки українці; жиди, напр., дуже залюбки читали книжки українською мовою.

Найпопулярніша була класична література — українська, західно-европейська і російська. Бібліотека мала українською (як зрозуміло і російською) мовою Гюго, Діккенса, Шекспіра, Гете, Шіллера, Стендаля, Бальзака, Джек Лондана, Свіфта та інших, а з новіших — Драйзера, Ромен Роляна і навіть Гелсуорсі та Гемінгвея. Була майже вся українська та російська класика, при чому остання також і українською мовою. „Кобзаря” Шевченкового не можна було настачити, хоч мали його в багатьох примірниках — такий був великий і постійний на нього попит. З російської класики були дуже попитні „Бесі” Достоєвського, надто молодь завше питала за ними, але згодом ця книжка була вилучена. З української літератури, крім класиків, просили твори Смолича, Макаренка — („Педагогічна поема”), Яновського, Десняка та інших. Молодь багато читала поетів — Рильського, Тичину, Сосюру, Бажана, Первомайського. — Про книги репресованих письменників не могло бути й згадки. Були по-

пулярні в ті роки „Сім'я Опенгеймів” Ліона Фейхтвангера, „Бравий солдат Швейк” Я. Гашека. Читали багато таку книжку, як „Пароход іде в Яффу и обратно”, в якій описується масовий виїзд юдів за океан за царських часів.

Міська бібліотека була місцем драматичних репресій над книжками. Це траплялось майже щодня: директора бібліотеки викликають телефоном до народів, звідки він приносить чергові списки вилученої літератури. — Сам процес вилучення замучував бібліотекарок: треба було вишукати ре-пресовані книги на полицях і в картотеках, скреслити з каталогу, з рекомендаційних списків, які при тому переписувались цілком наново, бо все робилось, як і з арештованими людьми — у великий таємниці. Читацеві відповідали просто, що такої книги нема. Але запити повторялися день-у-день. Не обходилося без а-

некдотів. Після договору з Гітлером з бібліотек вилучили „Сім'ю Опенгеймів”, яка зображувала націстський расизм, а замість неї дали в бібліотеки „Майн Кампф” Гітлера російською мовою. Під час вибуху війни вилучили „Майн Кампф” і дали назад „Сім'ю Опенгеймів”. На книгу Гітлера був звісно великий попит і всі примірники її весь час були на руках.

Порівняно велика популярність книжки в щоденному попіті, своєрідна жадоба до класиків, а надто західноєвропейських, неугавний триумф Шевченка і, нарешті, попри всі репресії, успішне змагання української книжки за своє місце в житті (хоч школи й русифіковані!), — цими оптимістичними висновками закінчилась несподівана розмова з колишньою совітською бібліотекаркою, що тоскує в Нью Йорку за українською книжкою.

(ЛЮ)

ТЕАТР НА БРОДВЕЙ

Європейським акторам дуже трудно позбутися самовпевненого твердження про провінційність американського театрального мистецтва. Цю „аксіому” втвікмачували нам ще з шкільних років. Але коли ми тепер зустрічаємося віч-на-віч з американським світом, то з ніяковістю, а то й з соромом мусимо визнати безпідставність чи принаймні анахронічність такого твердження. Ми не думаємо про те, що в європейському театрі часи Антуана, Крега, Райнгарта, Станіславського та Курбаса пройшли і що сьогодні їхні місця заняті сірими безбарвними, а часто спекулятивними індивідуальностями, тим часом як театр на післявоєнній руїні конвульсивно борикається в глибокій кризі. Спалах тут чи там якоїсь бутафорної

„бліскучки” не можна розцінювати, як щось яскраве і постійне. Це одноднівочки, які глядач не в силі донести з театру додому, — вони точуть у часі просидженого вечора.

Один із наших чільних поетів, приїхавши до США з цим „критичним наставленням” щодо американського мистецтва, спробував заперечити мої повищі міркування фактам утечі Еліота із цеї „механізованої” країни, в якій нібито бракує простору для крил творчого лету. Мій шановний співрозмовник не хотів погодитись з тим, що цей приклад, а може й ще кілька таких, не можуть затемнити факту приїзду десятків, ба навіть сотень і тисячі найвизначніших представників мистецтва усіх європейських націй, які шукали і шукають поля для своєї творчої діяльності саме тут,

у цій „країні бездушної техніки та бессовісної експлоатації людського генія.”

Але підтримку своїм міркуванням я знайшов в американському театрі на Бродвеї. Відна ця „Крива вулиця”, скільки несправедливих погордливих усмішок перетерпіла вона від представників безсилії европейської багеми. Мимоволі насувається питання: чому, стоптавши одну пару закаблучків, ці служителі Аполона безповоротно тонуть у морі вуличного і рампового світла цього ж Бродвею? Попробуйте їх заманити назад у їхні пенати... У чому ж сила цього незбагненного магнету? Невже тільки у доларі?

У тих різнопородних театрах можна побачити акторів із найрізноманітніших країн. На афіші надибуємо навіть замериканізоване українське прізвище. У якій країні так широко відкриті двері?.. Тут потрібний лише наявний „товар” і перемога у шляхетних змаганнях. І ось цікава суперечність. Режисери, художники, композитори, актори — вихідці (або потомки вихідців) з країн усієї земної кулі — творять монолітні одностильні високомистецькі вистави. Хіба це не суперечить досі усталеним театрально-національним формам? На нашу думку, помилково заперечують вплив згаданих на початку європейських корифеїв на американський театр. Американці, як видно, дуже радо і навіть жадібно сприймають усе цінне і творче чуже, але водночас вони вміють переварити його і спродукувати новотвори, які залишають далеко позаду свої прототипи.

Одна оригінальна риса американського театру, яку в європейському дуже трудно піомітити, це насамперед уміння режисера втриматись „другого пляну”. Рисунок найменших деталів мізансцен, ритму п'єси й окремих образів, розкриття ідеї, ясної форми, — стиль видовища, висока культура

всього ансамблю — усе це колосальна праця талановитого мистця — режисера. Але він — у тіні, навіть у програмі його трудно знайти без окулярів. Але актор нікому не поступить свого „першого пляну” і при цьому не обов'язково він мусить бути зіркою... Найменші епізодичні персонажі вміють тривати в наміченому ритмі і пляні всієї вистави. Це тривання усього ансамблю доведене до того симфонічного звучання, в якому кожний виконавець мусить бути віртуозом. Навіть при високій культурі акторів цього не можна досягти без домінуючої волі режисера, але тут під час вистави його диригентської палички не видно. Та з яким мистецьким послухом і тактом уміють підкоритись режисерській волі такі фігури американського театру, як Луї Калгари, Олівіє де Гевеленд, Евелін Варден, Ніна Фощ, Базіль Раффон, Катрін Гепбури, Клер Лус, Ральф Слантон, Гозе Фарер, Гльорія Свансон, Клод Рейн і сотні-сотні інших, що їх можна було бачити в сезоні 1950-51.

Фізична і технічна культура бродвейського актора незрівняна: такого синтетичного лицедія в європейському театрі нема що на пальцях рахувати. Рух тіла, мистецтво слова й інтонації, здатність розкриття образу і всіх його „підводних течій”, уміння володіти всіма засобами (відповідними кожному стилю, часові й епосі), подивугідний діялазон амплуа — ось що характеризує американського актора. Ці явища такі буденні й небхідні, що критика про них не загадує; це прості тут речі, без яких неможливо акторові вийти на сцену.

Органічний музичний супровідожної частини введений режисером в архітектоніку драматичного напруження з такою майстерністю, якій можуть позавидувати найчільніші реформатори європейського театру 20-их років. Музична інтонація не-

рідко заміняє жест слово чи навіть психічний стан актора з такою влучністю, яка можлива тільки у найтіснішій співпраці режисера з композитором.

Фантастичні можливості технічних і матеріальних засобів, які має тут до свого розпорядження художник, — дають йому змогу ідеально оформити сцену. Складається враження, що режисер, композитор і художник — втілені в один особі й нероздільно підкорені одній мистецькій візії. У результаті цієї співпраці організаторів сценічного втілення і високої культури та талановитості акторів глядач дістає таку мистецьку естетичну на-

солоду, про яку сучасний европеєць може тільки мріяти.

Сидячи у бродвейському театрі, мимоволі думаєш про жахливу ізоляцію мистецтва в СССР... Коли б не ті сотні замків на залізній заслоні і коли б туди проникло це „гниле мистецтво заходу”, то яка жахлива картина радянського мистецтва розкрилася б бідному підсоветському неволійникові-мистецеві. Усі офіційні соціальні „системи” й „теоретичні істини”, на кшталт отих „фізичних дій” і т. п. „америк”, що їх відкривають тепер у Москві — це для американського актора азбука, про яку й говорити непристойно!

Іосип Гірняк.
Нью Йорк, лист. 1951.

ДОВЖЕНКО — „ПЕРШИЙ ПОЕТ КІНА”

У своїй великій праці *The rise of the american film. A critical history*. 1939, New York, що вийшла повторним виданням 1947 року, Левіс Джекобс згадує також про кінережисерів Ейзенштейна, Пудовкіна і Довженка, як принадлежних до числа кращих кінережисерів світу. Наводимо уривок з праці Джекобса:

„Відмінності, що позначають роботу Ейзенштейна і Пудовкіна, поєднані в третьому, мало відомому кінережисерові — Довженко. Його фільми не мали переваги в дуже широкій популярності і поширенні, якими втішалися інші два режисери, але вони в багатьох відношеннях рівносильно унікальні і цінні. До структуральних внесків його колег він додав глибоке особисте і поетичне прозирання, проникливість, інтуїцію, які не тільки надають його фільмам містичної

якості, але й роблять їх зовсім незвичайними. „Арсенал” і „Земля” — це лише ті два фільми, які ми бачили в Америці. Обидва лаконічні в стилі, з дивовижною чудовою якістю уяви, яку трудно описати. Довженко каже: „Збудження біжить червonoю ниткою крізь усі мої фільми”. Жодна з цих праць не має фабули, але обидві б'ють джерелом настроїв, ідей і уяв українських легенд. Обидві мають щось від найбільш чутливих картинних композицій, які колинебудь знав екран, величаво пишно зв'язані кутом зору, тоном і рухом. Так персоналізовані ці картини, що досягають еміційного напруження великих ліричних поем; так концентровані, багаті і несподівані їх образи, що Довженка, може більше, ніж будького іншого, можна назвати першим поетом кіна”. (Ст. 322-323).

Т. С. ЕЛЮТ і А. МЕК ЛЯЙШ

В жовтні ц. р. в Л.-М. Клубі в Нью-Йорку одна з традиційних літературно-мистецьких п'ятниць була присвячена двом вищезгаданим американським поетам, з яких перший переведував в США, де родився, виріс і став поетом, лише наїздами, ще з 1927 року зрікшися американського громадянства і ставши громадянином Англії. Доповідь про цих найвидатніших поетів-модерністів і зразки їхньої поезії у своїх перекладах прочитав Остап Тарнавський. Відчайдушно-напружене шукання нових шляхів поезії і визначення її суті характеризує обох поетів, які гранично-ясно окреслили порожнечу і кризу сучасної цивілізації і людини. На вічне питання, що значить поезія, Арчибалд Мек Ляйш зрештою відповів „навiproшки”: „Поезія не значить, а є”. Це перегукується з твердженням Елюта: „Більш загартований читач, — читач, який досяг у цій ділянці стану більшої чистоти, не буде

турбуватись зрозумінням, навіть врешті на перший погляд. Я знаю, що деякі поезії, які найбільше люблю, — це ті, яких я на перший погляд не розумію. Є поезії, про які я непевен, чи вже й тепер їх розумію: це, наприклад, поезії Шекспіра. Вкінці це саме та трудність, яку виносить автор, залишаючи щось, що має знайти сам читаць”...

Аналізуючи творчість Елюта і Ляйша, доповідач у їхньому пристраснопрацьовитому відчай і песимізм та в їхнім сміливім демаскуванні порожнечі сучасної людини, в розкритті її хвороби, на яку вони, як самі признаються, не бачать ліків, знаходить ознаки саме того здорового творчого духа і того мистецтва, яке переживе так званий занепад цивілізації. Доповідь О. Тарнавського буде опублікована в журналі „Київ” під заголовком „Дух сумніву і блюзірської безнадії”. (Відвідини в одного американського модерніста).”

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІ НОТАТКИ З ЄВРОПИ

Щоб проростили новий літературно-мистецький „ізм”, (очевидно, найкращий для цього ґрунт — паризький брук), потрібні і достатні дві реці: бодай найскромніший лъокаль і власний орган. Паризький „Фігаро літерер” нещодавно відкрив такий „ізм” під назвою „Примармонізм” в одному кафе на площі Сен-Мішель. „Новин”, що їх примармоністи вважають вистачальними, щоб відвіжити поезію, всього три: вільний вірш, негація деяких розділових знаків і вживання апострофа (напр. *crach'ment*, замість *crachement*). Заглянувши до органу примармоністів, що має назву „Рикошети”, дотепний кореспондент „Фігаро літерер” встановив, що там є про

місячне сяйво, сині квіти і пташки. На цій підставі він насмілюється запевняти, що Сартр, Преве і Поль Жеральді можуть усі троє спокійно спати „на всії свої шість вух”. Во примармонізм ім нічим не загрожує. Щоб нашим читачам зрозуміліша була іронія такого твердження, пригадаємо, що згаданий Поль Жеральді — популярний французький поет в жанрі легкої любовної лірики, що межує з банальністю.

Літературне життя по другій світовій війні розвивається якось приглушенено, сказати б під сурдинку. У всякому разі воно ще не видало жадного твору з таким феєричним успіхом, як Ремаркове „На Заході без змін” або

„Пригоди бравого солдата Швейка”. Однаке останній рік на книжковому ринку Європи досить популярні романи Курціо Маляпарте „Капут” і „Шкіра”. Після надзвичайно цікавого роману румунського діліста К. В. Георгіу „Двадцять п'ята година” — ці книжки треба вважати, мабуть, найбільшою сенсацією в літературі на теми останньої війни. Італієць Курціо Маляпарте від 1941 і аж до кінця війни побував на всіх її театрах дій, як воєнний кореспондент, зокрема в 1941 був на Україні і в обох романах присвятив їй по кільканадцять сторінок. Щоправда не виявив при тому достатньої обізнаності з настроями українського народу в другій світовій війні, але завжди висловлюється про нього з почуттям поваги і симпатії. „Капут” навіть написаний частинно на Україні в селі Сороки. Роман присвячений розмаховій крахові нацистської агресії і охоплює події 1941-1943 рр. „Шкіра” є прямим продовженням попередньої книжки і має перші дні визволення Італії від фашизму. Надзвичайно гострі і дотепні спостереження Маляпарте над психологією неаполітанців, що в руїнах міста, голодні і виснажені, мусять грati ролю щасливих переможених. Жанром своїм обидва романи становлять своєрідне поєднання репортажу, мемуарів і есею. Маляпарте — европесь-гуманіст, що через призму здорового скепсису вміє відчути в гумористичному глибоко трагічне. На його думку, остання війна була полюванням за людиною, отже війною проти Христа. Христос цю війну програв. Тому й парадоксальна кінцева фраза роману: „Сором вийти з війни переможцем”.

◦

21 жовтня 1951 у Мюнхені в т. зв. конгресовій залі Німецького музею диригував Ігор Стравінський. Ми мали рідку нагоду бачити добре знайоме з портретів Пікассо і карикатур

Кокто обличчя геніяльного композитора, якого тритисячна маса слухачів вітала такими оваціями, яких нам досі в Мюнхені не доводилося бачити. Стравінський диригував дві свої речі на мітологічні теми: в оркестровому виконанні „Орфея” (1947) і сценічну ораторію „Едіп” (1927). Не вважаючи себе компетентними у музичній критиці, ми могли б хібащо, перефразовуючи листа до редакції газети одного нашого відомого поета, написати — „надрукуйте наше захоплення”. Тому дасмо слово німецькому критикові, що в „Нос Цайтунг” — подав звіт про концерт Стравінського. Про „Едіпа”: „Велич концепції, сила музичного вислову і дестильований від умовносей старої опери стиль — все це нічого не втратило з своєї свіжості. Чверть століття: це вже позачасова вартість!” Про „Орфея”: „...балетна музика до „Орфея” добре витримує світло концертової зали... — Цей пізній стилі цілковито поринає в граціозне й ніжне в майже незображенном скупій оркестровій віддачі!”. Від себе ми могли б хіба додати, що музична творчість Ігоря Стравінського демонструє велику перемогу вселюдськості в справжньому високому мистецтві.

◦

Розмови про кризу сучасного театру мають під собою глибокий ґрунт. Ми мали змогу переконатися в цьому на репертуарі останнього сезону в Німеччині. Якщо не рахувати Карла Цукмаєра, що своїми п'есами, написаними конъюнктурно на соціальні замовлення, та й мистецьким рівнем дещо нагадує українського Івана Микитенка, німецькі театри не показали майже нічого нового. У Мюнхенському театрі „Каммершпіле” найкращою п'есою сезону була не надто нова річ Бертолта Брехта „Муттер Кураж”. Гамбурзький театр пишався теж не останньою новинкою — п'сою Жана Жіроду „Божевільна з Шайо”. Як би

французький драматург був ознайомлений з творчістю нашого Миколи Куліша, його можна було б запідозрити в невдалому наслідуванні „Народного Малахія”. Ми бачили виставу цієї п'єси з участю в титульний ролі відомої німецької акторки Герміни Кернер. Однаке, навіть, вона не могла своєю грою компенсувати слабостій п'єси. Може найцікавішою театральною подією була вистава в Дюссельдорфському театрі інсценізації роману Франца Кафки „Процес” під режисурою талановитого Густава Грюндгенса з його ж виконанням головної ролі — Йозефа К. Вистава близьку зроблена в експресіоністичному стилі 20-их років. Але вже тому вона спрощує враження відродження переднього етапу. Поминаючи вже той симптоматичний факт, що брак нових п'єс надолужується інсценізацією творів, для сцени не призначено-

них, пригадаємо мимохід, що нарешті і це не було великою новиною: ще 1947 „Процес” ставив у паризькому театрі Маріні Жан-Люї Барро за власною інсценізацією з співучастю Андре Жіда (у цій самій обробці ставив „Процес” і Грюндгенс).

•

Майже з певністю вже можна сказати, що й новий сезон не матиме сенсаційних новин. Водай у програмі мюнхенських театрів ми зауважили ледве дві речі, варти уваги: одну з п'єс Гарсія Льюкса і (це вже справді новина) „Покарану Любов” Жана Ануї. Цю останню ми бачили ще минулого сезону в Парижі в поставі товариства Мадлен Рено й Жана-Люї Барро. При цій нагоді ми мали зможу з прикінчю ствердити, що автор геніяльної „Антігона” не зажди пише геніяльно.

Ів. Кошелівець.

СПАДЩИНА ПО ЮРІЮ ЛИПІ

При 2-му вид. „Чорноморської Доктрини” (Варшава 1942), подав був Юрій Липа перший раз „Бібліографію” своїх творів за рр. 1917-42, що складалася майже з 165 бібліографічних позицій.

Після смерті Ю. Л. в осені 1944 р. спадщина по ньому залишилася не тільки у вигляді друкованіх та циклостилевих праць, але й численних рукописно-архівних матеріалів та листування.

Значно доповнені „Матеріали до бібліографії творів Ю. Л. за час з 1917-1948”, що їх уклав Л. Биковський (див. „Юрій Липа, 1900-1944, — Збірник ч. I .Майнц-Кастель 1947, ст. 36-45), досягли вже цифри 253 бібліографічних позицій. Останні розшуки дослідників спадщини по Ю. Липі доводять це число майже до 300.

Але не менш численна ніж друко-

вана спадщина Ю. Липи — група залишених ним рукописно-архівів матеріалів. Вони лишилися не друкованими переважно через тяжкі для українського друку обставини, або через різні катастрофальні події в житті Ю. Липи, або через загальне політично-громадські катаклізми. То були матеріали не тільки його, але й осіб близько з ним зв'язаних: батьківські та дружини. Вони залишались, з бігом часу, по місцях його довшого перебування.

Так під час студій на Познанському Університеті (1922-23 — 1928-29), Ю. Липа кохався у місцевій польці — панні С. Вони згодом розійшлися, але у неї й досі (принаймні до 1948 р.) — зберігався значний архів, зв'язаний з Ю. Липою. Він складається з книжок, світлин, листування, деяких чернеток і навіть закінчених рукописних тво-

рів Ю. Липи, що не побачили світ.

За перебування Ю. Липи у Варшаві, після виходу з друку останньої частини „Нотатника” (1937), цей твір переклада в цілості (I-III) на польську мову пані С., польська письменниця. Рукопис перекладу, мабуть, переховується у неї.

Так само, після виходу в світ „Призначения України” (Львів 1938), цей твір переклав на німецьку мову п. Жук, молодший. Він же правдоподібно посідає і рукопис перекладу.

Незадовго перед і після одруження (1939-40) найшов був на Ю. Липу пуританський настрій, під час якого він частинно знищив, а частинно віддав стороннім на переховання всі свої рукописні твори, т. зв. „легкого жанру”. Тому ця сторінка його творчості лишиться, мабуть, для нас майже незнаною.

В зв'язку з від'їздом (літом і восени 1943 р.) родини Лип з Варшави до Яворова, під Львовом, Ю. Липа віддав частину своїх збірок на переховання місцевій Публічній Бібліотеці. Цей депозит складався: 1. з листування батька — Івана Липи, 2. з деяких рукописів і листування самого Ю. Липи та 3. майже з усіх рисунків та малюнків пані Галини Липової, включно з її дипломовою працею — іконостасом. Останні матеріали годі було в тих обставинах перевозити через їх формат. Доля цього депозиту, після господарювання німецьких вояків у бібліотеці, — невідома!

Книгозбирню й головніші рукописні матеріали Ю. Липи вдалося перевести до Яворова. З рукописних споминів Ост. Малюка (писаних у 1951), дізнаємося, що одна стіна просторій кімнати в яворівському помешканні Ю. Липи, в червні-липні 1944 р., була зайнята величезними полицями. Вони були завалені віцьєрі книжками, журналами й рукописами. На одній з цих полиць були твори батька, Ів. Липи, друковані й недруковані та що про-

нього було писано. На другій — були твори самого Ю. Липи та знову ж і писання про нього. Третя полиця, для нас в даному разі найголовніша, була закладена рукописами Ю. Липи. Було іх там чимало, як свідчить мемуарист Ост. Малюк. Доля цього культурного майна, після трагічної смерті Ю. Липи восени 1944, нам досі незнана.

До того ж роду недрукованих матеріалів, що лишились після Ю. Липи, належить його численне листування з різними особами, розкиданими від Паризя до Харбіна! З того досі опубліковане лише листування його з панею Нат. Лівицькою-Холодною. (Див. „Збірник”, ч. I.). Листування складалося не тільки з самих листів, але й різних додатків до них: книжок, світлин Ю. Липи, — портретів, і т. п. Ці матеріали може переховуватися у адресатів. Можемо тут згадати тільки про деяких, що мали близче відношення до Ю. Липи. На чільному місці безперечно є проф. д-р В. Щербаківський, духовий батько Ю. Липи. Вони обмінювалися не звичайними листами, а трактатами з царини археології та Понтійської культури. Усе кшталтування світогляду в цій області Ю. Липа завдячує проф. Щербаківському. Далі слід згадати про літературного критика М. Мухина. В рукописних спогадах писаних у 1948 р., Мухин описує долю свого архіву й згадує про матеріали зв'язані з Ю. Липою: були там, окрім листування, ще й гарний медальйон-мініатура Ю. Липи, — барвними олівцями, праці Петrusia Холодного. Деякі матеріали цього роду переховуються (листи й світлини) в родині пок. інж. С. Куниці. Особливо важливе науково-громадське листування провадив Ю. Липа з д-ром Мих. Антоновичем в Бреслав. Його листам також „завдячуємо”, значною мірою, постанову Ю. Липи залишитися в Яворові! Поза тим світлини й листи Ю. Липи посідають, оскільки

нам відомо, пп. Улас Самчук, Остап Малюк, Ор. Ікаренко (псевдонім), Ів. Світ, родина пок. Іл. Косенка (Париж) й інші.

Після смерті д-ра Ю. Липи почались інтенсивні дослідчі праці над його духовною спадщиною. Вони можуть бути успішними тільки тоді, коли, крім вивчення його друкованих творів, буде докладно досліджений життєпис Ю. Липи та рукописно-архівні матеріали, що лишилися після

нього. Тому ці дослідчі праці натрапляють на значні труднощі. Вони можуть бути облегчені тільки сукупним зусиллям всіх, що мали те чи інше відношення до пок. д-ра Ю. Липи. — Таких осіб опинилося по цей бік залишної заслони чимало. Закликаємо їх: зголосувати відомості про матеріали, що у них зберігаються і що стосуються Ю. Липи, та писати відповідні спомини про цього Великого Всеукраїнця!

Лев Биковський.

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Завдання моого огляду чисто інформаційне. Я хочу тільки коротенько познайомити читачів із письменницькою діяльністю Отамана, не вдаючись у всебічну і докладну характеристику його творів. Задля цього треба б було наперед зладити бібліографію всіх писань Петлюри. Тому мимоволі доведеться обмежитися дуже загальним переглядом його літературної спадщини. Вона не вельми значна щодо кількості, але зате різnobічна. Як і багатьом його попередникам і сучасникам, Петлюрі ніколи було спеціалізуватися в одній якісі галузі, а доводилось озиватися на всі питання, що їх висувало перед Українством життя. Оці то життєві вимоги й обставини й пояснюють нам і письменницькі теми Петлюри і їх характер, такий нераз сорокатий, ніби випадковий. Але який інакший характер може мати доробок газетяра, часописного робітника, а Петлюра й був здебільшого таким журналістом-публіцистом у своїй літературній діяльності.

Розпочав він її в 1902 р. дрібними вістками з Полтавщини в хроніці „Літературно-Наукового Вісника”.

Вийшовши на Кубань, продовжує свою публіцистичну діяльність уже по-російськи у козацьких органах —

місцевих „Обласних Відомостях” та в петербурзькому „Вестнику Казацьких Войск”, де між ін. містить статтю про мову навчання в народних школах Кубанщини. Праця в козацькім архіві в Катеринодарі дає юнакові теми до наукових статтей з історії кубанського війська (в „Кievskij Starini” 1904 р. та в „Записках” Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові 1905 р.). Але не довго довелося Петлюрі працювати в архіві. Рятуючись від російських жандармів, молодий революціонер тікає за кордон, осідає у Львові, де бере жваву участь у закордонному комітеті РУП., а заразом у житті галицько-української соціал-демократії. Пише в партійних органах РУП — „Праця” і „Селянин” та в органі галицьких соц.-демократів „Воля”. Поза партійно-революційною публіцистикою та поза дописами для заробітку до російської газети „Полтавщина”, можна зазначити тільки одну статтю на чисто літературну тему — про Л. Андреєва і його „Червоний Сміх” у „Літературно-Науковому Вістнику” 1905 р. та переклад, на спілку з Марусею Виноградовою, — російського нарису західно-европейської літератури проф. М. Стороженка, виданий тоді ж Українською Видавничою Спілкою. Вернувшись з

кінцем 1905 р. на Україну, Петлюра був відряджений 1906 р. партією до Петербургу редагувати журнал „Вільна Україна”. Тут містить низку статей здебільшого під псевдонімом С. Тағон, що під ним він жив у Львові. Все це обов'язкова писанина на злободенні теми партійного та російського політичного життя, яка не представляє тепер особливого інтересу. Тут же таки виходить анонімова, нелегальна брошура Петлюри „Добра порада в лихій годині” — про збройне повстання. Крім того, містить він у російському журналі „Мир искусства” рецензії на українські театральні вистави. По припиненні „Вільній Україні” Петлюра вертається знову до Києва і працює якийсь час як секретар щоденника „Рада”, але — швидко кидас „Раду” й від р. 1907-го стає співробітником журналу „Україна”, що виходить у 1907 р. замість „Київської Старини”, та партійного тижневика „Слово”. У „Слові” звичайна газетна праця на найрізноманітніші теми, так че інакше з'являється з робітничою справою або з російською внутрішньою політикою. — Але поруч із цим подибуємо тут уже статті й на культурні та літературні теми, між ін. з життя українського театру, яким у цьому часі зацікавився Покійний. Він пише про тяжку долю українських акторів, про Заньковецьку, про „Дизгармонію” Винниченка, про Висп'янського. Це все очевидно статті популярні. З них треба відзначити статтю, в якій Петлюра підносить активізм Кобзаря в порівнянні з творами сучасних письменників (Олесь, Винниченко). В „Слові” найбільше його статей припадає на рр. 1907-1908; в році 1909 подибуємо всього дві рецензії. Петлюра був тоді в Петербурзі, де важка праця для заробітку не дозволяла на ширшу літературну діяльність.

В „Україні” 1907 р. провадив Петлюра огляд українського життя, але

заразом містив статті і на біжучі літературні теми та про театр.

Зокрема велику статтю про завдання театру дав він тоді, як передмову до українського перекладу „Свіреїв” Чирікова.

Перервана виїздом із Києва літературна робота відновлюється аж р. 1912-го в Москві з повстанням журналу „Укринская Жизнь”. Тут аж до 1916 р. містить Петлюра цілу низку своїх статей, оглядів та рецензій. І знову теми найрізноманітніші: характеристики творчості (Шевченка, Франка, Коцюбинського, Карпенка-Карого), некрологи, статті в обороні українства перед русифікаторами і таке інше. З політичних статей можна відмітити статті з приводу світової війни, де автор виступив проти Центральних Держав. Війна й події 1917 р. знову переривають літературну діяльність Петлюри. Тільки відійшовши від урядової роботи в 1918 р., містить кілька статейок та рецензій (головно на військові теми) в „Книгari”. Тоді ж таки вид. „Час” випускає збірку його літературних характеристик з „Украинской Жизни” в українській шаті під наголовком „Незабутні”.

І знову довша перерва, викликана тяжкою щоденною боротьбою за визволення рідного краю. Аж опинившися на еміграції, відновляє Петлюра свою літературну діяльність, містячи в різних виданнях уряду УНР, або прихильних до нього, низку публіцистичних статей на теми військові, большевицько-українських відносин, міжнародної політики, емігрантського життя та державного будівництва. Ці писання появлялися в рр. 1921-1922 у видаваних у Варшаві щоденниках „Українська Трибуна” й „Українська Справа”, в 1923 р. в журналах „Трибуна України” та „Табор” — під псевдонімами С. Торnton та О. Ряст. Під псевдонімом Ряст вийшла тоді в таборовій друкарні в

Щепюрні й окрема дуже важна брошуря Покійного „Сучасна українська еміграція та її завдання”. В 1925-1926 рр. містить Петлюра ряд статей у журналі „Тризуб”, який зорганізував по переїзді з Варшави до Парижу.

Приглядаючися докладніше літературній спадщині Покійного, бачимо,

що перед війною особливо цікавили його теми літературні й театральні, а під час визвольної війни та еміграції теми військові та державницькі. Саме ці статті, писані з темпераментом, і досі не стратили для нас свого інтересу, а то й актуальності. Шкода, що їх не видано окремою книжкою.

Володимир Дорошенко

УКРАЇНСЬКІ МИСТЦІ В АМЕРИЦІ

Виставку творів українських мистців улаштував у днях 12-14 жовтня 1951 Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет у Філадельфії. Виставка відбулася з нагоди третіх загальних зборів тієї організації. Малюнки і різьби показано в гарних і простірних, але надто переладованих прикрасами залах готелю Стретфорд. Участь у тій виставці взяли 25 мистців: М. Анастазієвський (С. Поль, Міш.), П. Андрусів (Філадельфія), Б. Балляс (Торонто, Канада), М. Бутович (Елізабет, Н. Дж.), Я. Гніздовський (Нью-Йорк), С. Гординський (Ньюарк, Н. Дж.), М. Дмитренко (Торонто, Канада), Ольга Дядинок (Боффало), В. Кивелюк (Філадельфія), В. Кричевський ст. (Каракас, Венецуела), Л. Кузьма (Н. Йорк), С. Литвиненко (Нью-Йорк), Г. Мазепа (Венецуела), П. Мегік (Філадельфія), Б. Мухін (Філадельфія), М. Неділко (Буенос Айрес), А. Павлось (С. Поль, Мін), М. Радиш (Нью-Йорк), С. Рожок (Філадельфія), В. Сім'яніців (Ньюарк), К. Трохименко (Філадельфія), М. Черешньовський (Нью-Йорк). — Крім цього були виставлені посмертні твори В. Крижанівського і Петра Холодного.

З нагоди ювілею 60-ліття українського поселення в Канаді відбулася низка імпрез. В Торонті їх мистецьким оформленням займалися мистці М. Дмитренко, В. Балляс і Кубарський.

Олександр Архипенко, який у літніх місяцях іздив з лекціями по західних стейтах, в зимовому сезоні відкрив знову свою мистецьку школу в Нью-Йорку на Бродвеї (ч. 1947). — Школа має денні і вечірні класи та обіймає мальярство, скульптуру, кераміку й рисунок.

Борис Крюков виконав низку ілюстрацій до вибагливих аргентинських видань, м. і. до „Божественної Комедії” Данте, „Декамерона” Боккачіо та оповідань Е. А. По.

Яків Гніздовський виставляв на виставці Нью-Йоркського Т-ва графіків. Одну його декоративну річ закупила Конгресова Бібліотека у Вашингтоні.

Різьбар Богдан Мухин у Філадельфії вирізбив складний іконостас з дерева і карбованого срібла для каплиці єпископа К. Богачевського. Ікони до того іконостасу у візантійському стилі виконав мистець Петро Андрушев.

Збірник екслібрісу заплянували випустити група ньюйоркських графіків. Ця ідея знайшла прихильників з-поза мистецьких кіл і збірник буде появлятися можливо, щороку.

„Українське Мистецтво” — книгу, присвячену головним ділянкам українського мистецтва, підготовила до друку Ліга Української Молоді Півн. Америки. Книга, на видання якої під час останньої конвенції тієї Ліги зі-

брано поважну суму, обійтимите архітектуру, мальарство і різьбу, різні ділянки народного мистецтва, танок, музику і літературу. Всі статті написані знавцями поодиноких ділянок. Книжка появиться англійською мовою, з багатьома ілюстраціями, та-кож багатобарвними.

Праця українських мистців за фахом — проблема, ще досі належно не розв'язана. Яка половина працює в ділянках, які з мистецтвом не мають нічого спільного. Деяка кількість працює в фахах посередніх, здебільшого як рисівники і декоратори. Близче до мистецтва стоять тільки одиниці, що працюють як асистенти в різних, переважно італо-американських, фірмах церковного мистецтва. Е. Козак співпрацював при розмалюванні монастиря в Дітройті, А. Павлось виконав низку монументальних різьб для костелів, мистці С. Гординський і Я. Гніздовський мають уже десятки своїх великих малюнків по різних костелах. Звертає увагу, що українські церкви релігійних творів в українсь-

ких мистців майже не замовляють, віддаючи відповідальні праці мистцям, які часто ніякого поняття про наш церковний стиль не мають.

Різябар Мих. Черешньовський прибув нещодавно до ЗДА з Німеччини, куди він пробився з рейду чуючи групою УПА. Перший його виступ на американській землі, на виставці ЗУАДК в Філаделфії, приніс йому нагороду за різьбу „Голова дівчини”.

Різябар Антін Павлось з Ст. Поль, Мін., виявляє живу діяльність. На виставці Міннеапольського Інституту Мистецтв отримав він першу нагороду за різьбу (теракота „Розпук”).

Українські мистці в Міннесоті взяли участь у мистецькій виставці з нагоди щорічного Державного Ярмарку. Участі брали М. Анастазієвський, М. Бабій, С. Блакитний, О. Булавицький, С. Грекорет, Ю. Кобрин, О. Лятуринська, С. Луцик, Л. Папара, А. Павлось, Ю. Сластьон. Крім цього деякі з цих мистців брали одночасно участь в інших групах цієї виставки.

С. Г.

ІМПРЕЗИ

УКРАЇНСЬКЕ МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ В НЬЮ ЙОРКУ 1951 р.

В Нью-Йорку та його околицях пе-ребуває тепер чимало українських мистців з різних музичних ділянок, що здебільшого, поруч необхідної за-робіткової роботи, продовжують пра-цювати над собою, виступаючи на за-гально-національних імпрезах, інко-ли гуртується в музичні групи, на-віть дають самостійні концерти. Бага-то з них об'єдналися в музичній сек-ції при Літературно - Мистецькому Клубі, що до її правління увійшли Іван Недільський, Меланія Байлова та Ігор Соневицький.

Отож в залі Літературно-Мистець-кого Клубу відбулися в цьому році музичні імпрези камерного характе-ру, а саме „Вечір Сонат” (4 квітня) у

виконанні Романа Савицького (фор-тепіано) та Мирослава Дуди (віолон-челя), речиталь молодої та повноцін-ної скрипачки Оксани Тарнавської в супроводі проф. Меланії Байлової (18 травня), концерт відомого скрипака Володимира Цісика з форtepіановим супроводом Євгенії Чапельської (29 травня) та форtepіановий концерт висококваліфікованого піяніста Вади-ма Кіпи.

Капеля Бандуристів під мистець-ким керівництвом Володимира Бо-жика виступила у великій залі Кар-негі Голл (21 березня), проте в по-рівнянні з її попередніми великими успіхами (за І. Китаєвого) мала, за винятком деяких музичних продук-

цій, як напр., Гната Хоткевича „Байда”, тільки успіх зовнішнього характеру.

Хор „Ватра” під управою Лева Туркевича в повні заслужив собі своїм виступом в Тавн Гол (22 квітня) ім’я доброго професійного чоловічого хору на еміграції. Поминаючи тенденцію до ефектування, Туркевич як диригент відзначився індивідуальним підходом до інтерпретації української хорової музики і в її технічній реалізації, творячи із співучої групи одну здисципліновану музично-компактну одиницю. Однаке, рішуче не можна погодитися з невидержаними в мистецькому рівні переробками та коректурами творів таких композиторів як Леонтович.

Продовж цього року виставлено в Нью-Йорку три опери. Новозаснований „Український Професійний Театр” поставив Артемовського „Запорожця за Дунаєм” в залі „Нідел Трейд” (10 червня), але ця вистава своїм загальним мистецьким рівнем не відрізнялася від пересиченої аматорської постановки. Заходами Комітету Американсько-Української Молоді Метрополітальної округи Нью-Йорку виставлено оперу Аркаса „Катерина” (Фешин Голл, 23 вересня), — що завдяки серйозній підготовці відзначилася подекуди й мистецькими якостями. І, накінець, „Український Театр Опери й Балету” (так він називав себе тільки в українській пресі) поставив оперу Чайковського „Мазепу” (Карнегі Голл, 6 листопада). Вистава цієї опери, що з музичного бо-

ку належить до слабших творів Чайковського, не знайшла прихильнішої оцінки в американській пресі, а тому, що навіяна туманом „єдино-неділимської” тенденції царських часів, якої ніяк не здужала стушувати українська переробка, мусіла зустрітися з холодним сприйняттям української частини публіки. До речі, в музиці „Мазепи” не можна доглянути українських елементів. Проте, не можна заперечити, що деякі моменти опера стояли на справжньому мистецькому рівні.

Деякі наші мистці виступили з самостійними концертами перед ширшою американською публікою.

Піяніст Борис Максимович дав концерт в Тавн Голл (23 травня), що виконанням деяких творів, як Елноменфельда, Стравінського, заслужив собі на повний успіх серед музичної публіки Нью-Йорку, дарма що отримав доволі однобічну неприхильну критику в американській пресі. В малій залі Карнегі Голл дебютував піяніст Вадим Вишневський.

З ділянки вокальної музики відбувся концерт баритона Теодора Терена в Тавн Голл (6 жовтня), що поруч зах.-европейських та американських авторів виконав також твори українських композиторів.

Не всі цвогорічні імпрези можна назвати вдалими. Українська публіка жде на виступи мистців, які могли б зробити признання також американської критики та які принесли б добру славу українському імені.

Ігор Соневицький.
Нью-Йорк, лист. 1951.

Ціна \$2.

**Адреса: UKRAINIAN FREE ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES
IN U. S., Inc.**

16 E. 23rd Street, New York 10, N. Y.